

versiune electronica <http://arheologie.ulbsibiu.ro/>

**UNIVERSITATEA „LUCIAN BLAGA” DIN SIBIU
INSTITUTUL PENTRU CERCETAREA ȘI VALORIFICAREA
PATRIMONIULUI CULTURAL TRANSILVĂNEAN
ÎN CONTEXT EUROPEAN**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS
IV**

**ARHEOLOGIE
STUDII CLASICE
MEDIEVISTICĂ**

**Editura Economică
BUCUREȘTI – SIBIU**

2005

Colegiul de redacție:

Sabin Adrian LUCA (redactor șef)
Zeno-Karl PINTER, Marin CÂRCIUMARU, Nicolae URSULESCU

Secretariat de redacție:

Ioan Marian ȚIPLIC, Silviu Istrate PURECE

Membrii de onoare:

Prof.univ.dr. Paul NIEDERMAIER (membru corespondent al Academiei Române)
Prof.univ.dr. Thomas NÄGLER
Prof.univ.dr. Gheorghe LAZAROVICI

ISSN 1583-1817

Tehnoredactarea computerizată: Ioan Marian ȚIPLIC, Sabin Adrian LUCA

Responsabilitatea științifică a conținutului textelor revine autorilor.

Cărțile, manuscrisele și revistele propuse pentru schimb sau pentru recenzare, la fel ca și toată corespondența, vor fi adresate redacției la adresa: **Universitatea „Lucian Blaga” Sibiu, Institutul pentru cercetarea și valorificarea patrimoniului cultural transilvănean în context european, B-dul Victoriei Nr. 5-7, 550024 Sibiu, România**

Tel. 0269 / 214468, int. 104, 105; Fax. 0269 / 214468; 0745 / 366606; 0724 / 213656; 0744 / 312778; E-mail sabinadrianluca@hotmail.com, sabinadrian.luca@ulbsibiu.ro sau ioan-marian.tiplic@ulbsibiu.ro

versiune electronica <http://arheologie.ulbsibiu.ro/>

**„LUCIAN BLAGA” UNIVERSITY OF SIBIU
INSTITUTE FOR THE STUDY AND VALORIZATION OF THE
TRANSYLVANIAN PATRIMONY IN EUROPEAN CONTEXT**

**ACTA TERRAE
SEPTEMCASTRENSIS
IV**

Edited by: Sabin Adrian LUCA

**ARCHAEOLOGY
CLASICAL STUDIES
MEDIEVAL STUDIES**

**Editura Economică
BUCUREȘTI – SIBIU**

2005

CUPRINS

Cuvânt înainte	7
----------------------	---

STUDII ȘI ARTICOLE

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

Paolo BIAGI, Updating Old Concepts on the Relationships between the Balkans and Northern Italy during the Neolithic	11
Gheorghe LAZAROVICI, Culturile Precriș I, Precriș II și Postcriș I, Postcriș II	23
Florin GOGÂLTAN, Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (II)	79

STUDII CLASICE. ARHEOLOGIE GRECO-ROMANĂ ȘI DACO-ROMANĂ

Alexandru Gh. SONOC, Remus PAȘCANU, O statueta de pisică dintr-o colecție particulară din Miercurea Ciuc (jud. Harghita)	133
---	-----

ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ. MEDIEVISTICĂ

Dumitru PROTASE, Cimitirul slav de la Ocna Sibiului (secolele VIII-IX)	151
---	-----

NOTE BIBLIOGRAFICE RECENZII

Tudor Sălăgean, <i>Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional</i>, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2003 (Ioan Marian ȚIPLIC)	213
<i>In memoriam Radu Popa: temeieri ale civilizației românești în context european</i>, coord. Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Corneliu Gaiu, Cluj-Napoca, 2003 (Maria Emilia Crîngaci ȚIPLIC)	217
Coriolan Horațiu Opreanu, <i>Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală</i>, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003 (Ioan Marian ȚIPLIC)	221

Cuvânt înainte

Putem să vedem, în sfârșit, și numărul patru al revistei **Acta Terrae Septemcastrensis**. Născută în spiritul post-modernismului – perioadă care parcă nu se mai termină; concept care se tot împlinește – colecția noastră de articole științifice se maturizează de la o apariție la alta.

Trecând, cu sprijin privat, peste inerentele probleme pline de actualitate ale finanțării, am împlinit mai bine de trei ani de la prima apariție. Căutăm consacrarea prin autorii care publică și împlinesc paginile editate de noi, dar și prin structură, consistența contribuțiilor acestora și poziția lor față de curentele istoriografice și de idei contemporane nouă.

Sperăm ca să fi ajuns la un echilibru și la o amprentă apropiată cât mai mult de unicitatea calitativă în peisajul publicisticii istorico-arheologice din România.

Cu această fericită ocazie putem anunța și lansarea revistei în variantă electronică, pentru început primele trei numere pe situl <http://arheologie.ulbsibiu.ro>

Sibiu, la 15 octombrie 2004

Prof.univ.dr. Sabin Adrian LUCA

ARHEOLOGIE PREISTORICĂ

UPDATING OLD CONCEPTS ON THE RELATIONSHIPS BETWEEN THE BALKANS AND NORTHERN ITALY DURING THE NEOLITHIC

Paolo BIAGI

NOI CONTRIBUȚII PRIVIND VECHILE CONCEPTE CU PRIVIRE LA LEGĂTURILE DINTRE BALCANI ȘI NORDUL ITALIEI ÎN TIMPUL NEOLITICULUI

Scopul lucrării este acela de a duce la zi cunoștințele referitoare la relațiile dintre regiunea Balcanilor și nordul Italiei în epoca neolitică, în baza unor noi descoperiri și a unor recente luări de poziție referitoare la acestea. Impresia generală a fost că majoritatea obiectelor de cult din nordul Italiei nu pot fi puse în legătură directă cu regiunea balcanică, chiar dacă unele ar putea face parte din sisteme ideologice similare.

Preface.

The interest of the Italian prehistorians in the relationships between the Balkan Peninsula and Italy began to arise during the Forties and the Fifties. In those years, the excavations under way at the Arene Candide Cave in Western Liguria revealed, for the first time, material culture, ornaments and "cult" items that L. BERNABO BREA (1946: 284-302) described to reflect "Balkan influences". A few years later, P. LAVIOSA ZAMBOTTI (1954) wrote a long paper on the prehistory of the Balkans and Italy. In the first chapter of her work she pointed out the importance of the Adriatic Basin in the relationships between the two countries. Following this author "*...L'Italia Adriatica dunque nelle eta preistoriche e protostoriche e cosi intimamente dipendente dalla finitima terra Balcanica che e giocoforza di considerare i suoi sviluppi culturali nel rapporto di intima dipendenza da quelli della penisola finitima nell'estremo nord-est della penisola l'Italia e il retroterra istriano legano la terra balcanica al Veneto...*" (LA VIOSA ZAMBOTTI, 1954: 167).

According to BERNABO BREA (1946: 284), the Balkan influences were characterized by the appearance of square-mouthed vessels in the Middle Neolithic layers of the Arene Candide Cave, just above the Early Neolithic Impressed Ware horizons, because of the presence of very distinctive new elements such as "*...il vaso a bocca quadrata e a bocca quadrilobata, le pintadere, i vasetti a pipa, gli idoletti fittili, la ceramica dipinta, quella con decorazione rilevata ed incavata, il motivo decorativo della spirale, gli anelli di Spondylus ecc...*".

Although we now know that many of these characters do not necessarily indicate any Balkan influence on northern Italy, the Arene Candide Middle Neolithic Square-Mouthed Pottery layers, which are radiocarbon-dated between the beginning and the middle of the sixth millennium uncal. BP (MAGGI and CHELLA 1999), undoubtedly show that important changes took place at the turn of

the seventh millennium uncal. BP. This new culture seems to be rooted into the late aspects of the Impressed Ware Culture, as both the new excavations at the Arene Candide and the results of the research currently in progress in the neighbouring Provence should indicate (BINDER pers. comm. 2003).

Reverting to the above-mentioned paper of P. Laviosa Zambotti, it is important to point out the relevance she gave to the relationships between Dalmatia and eastern Veneto in prehistory. Her observations antedate the results obtained from the excavations carried out in the Plain of Friuli during the last twenty years, which clearly show that, at least at the beginning of the Neolithic, this region and the Trieste Karst were part of the Danilo cultural and ideological world (BIAGI 1996).

The spread and distribution of the Early Neolithic in northern Italy

This subject is still largely debated since many changes have recently occurred in our knowledge of the detailed chronology of the events, which took place during the seventh millennium uncal. BP in the study region. Nevertheless, it is increasingly evident that the first traces of neolithization in northern Italy are those yielded by the western Ligurian cave sequences, where the Impressed Ware Culture made its appearance around the beginning of the seventh millennium uncal. BP. Although our knowledge of the Ligurian Early Neolithic is still very limited and the Impressed Ware assemblages of this region do not show the complexity and variability, which are typical of the neighbouring Provence, the general impression is that groups of farmers inhabited the Ligurian caves in a rather permanent way, although for brief periods, until the end of the millennium. Immediately later they gave shape to the first aspects of the Middle Neolithic Square-Mouthed Pottery Culture, around the beginning of the sixth millennium uncal. BP.

Quite a different picture is that of the north Adriatic coast, where the Danilo Culture, in its local Vlaska variant (BARFIELD 1972), spread from south Dalmatia up to the Trieste Karst just before the middle of the seventh millennium uncal. BP, as a new series of radiocarbon dates from Edera Cave indicates (BIAGI 2003a). It later moved further to the Friuli Plain, where a few open-air sites, such as that of Sammardenchia di Pozzuolo, yielded typical Danilo Culture pottery as well as "cult" objects, among which are ceramic *rhyta* (BIAGI 2003b) and *phalli* (CERMESONI *et al.* 1999). Why, and exactly when, the Danilo Culture reached its maximum spread towards the northwest, is still to be defined in detail. Nevertheless several data would confirm that, around the middle of the same millennium, or slightly later, the Fiorano Culture, a typical aspect of the central-eastern Po Valley Early Neolithic, spread eastwards to the Friuli Plain.

In contrast, the central Po Plain seems to have been neolithized during the second half of the same millennium. More precisely, the radiocarbon dates currently available for the Fiorano Culture, whose distribution covers the eastern part of the plain, mainly fall between the middle and the end currently of the seventh millennium uncal. BP (fig. 1); while those of the Vhò Culture, whose settlements are scattered in the western territories of the same plain, are all included between the last two centuries of the same millennium and the beginning of the

sixth millennium uncal. BP (fig. 2) (BAGOLINI and BIAGI 1990; IMPROTA and PESSINA 1999). The general impression is that the spread of the neolithization process was not homogeneous all over the area discussed in this paper. An important role was undoubtedly played by the cultural aspects, which reached northeastern Italy from the Adriatic regions of Central Italy, where the Fiorano Culture possibly originated, as suggested by some affinities with the Ripoli Culture vessels, which are particularly clear in the occurrence of the same type of four-handled flasks (BARFIELD 1972: 193). In this respect, the role played by the Danilo Culture does not seem to have been very relevant. As mentioned above, its spread reached the northeastern corner of Italy, where typical Fiorano Culture carinated cups, have been found in close association with characteristic Danilo Culture pottery shapes and decorations. The Alps were the latest territory to be neolithized, as shown by the stratigraphies of the most important Adige Valley sites of the Trento basin. Here the Early Neolithic layers of Romagnano III and Gaban rock-shelters yielded radiocarbon dates, which range between the end of the seventh and the first three centuries of the sixth millennium uncal. BP (BAGOLINI and BIAGI 1990) (fig. 3).

The sixth millennium BP is characterized by the Square-Mounted Pottery Culture, whose origin is most probably to be sought in the final aspects of the Ligurian and Provence Impressed Wares. Opposite to what suggested by BERNABO BREA (1946), at present there is little or no evidence to support a Balkan origin of this Culture, although a few ornaments and "cult" items would indicate the existence of some relationships between the Balkans and northern Italy during the Middle Neolithic.

Relationships between the Balkan and north Italian ideological world during the Neolithic?

The research currently in progress in central Croatia, between the courses of the Sava and Drava Rivers, has demonstrated that the Starcevo Culture did not spread beyond the foothills of the eastern Dinaric Alps (MINICHREITER 1994-1995). According to these results it is possible to conclude that this culture did not take part in the process of Neolithization of northeastern Italy, as previously suggested. In effect, the archaeological record does not show any real, direct contact between the Danubian world and northern Italy during the Neolithic. Quite a different picture is that of the Dalmatian, Danilo Culture, whose importance, has already been pointed out. Nevertheless it is interesting to observe that at least two Early Neolithic Gaban Group "cult" objects strongly resemble Danubian, more specifically Iron Gates, types (BAGOLINI 1978). It is well known that the Mesolithic and Early Neolithic layers of Gaban rock-shelter yielded a great number of "art" and "cult" images, among which is one female figurine carved from a fluvial pebble (fig. 4) and one human representation on a human femur (fig. 5) decorated with spirals, waves, triangles, squares, lines and other geometrical, scratched patterns, often grouped in vertical panels, which has been interpreted as a musical instrument (RIGHINI 1975). It is surprising to notice that the faces of these two objects strongly recall images carved on the Lepenski Vir stone statues,

especially in the rounded or oval shape of their mouths, ears and eyes. The layers from which the Lepenski Vir sculptures were recovered are radiocarbon-dated between 7040:±100 BP (Bln-653) and 6560:±100 BP (Bln-655) (SREJOVIC, 1972: 209), which indicates that they are between some one thousand and five hundred radiocarbon years older than the Gaban objects.

Moreover, it is important to point out the great differences, which exist between the "cult" images of the two main Balkan Early Neolithic cultural aspects discussed in this paper, more precisely Starcevo, Danilo and the north Italian ones. The Starcevo Culture types are represented by female and animal ceramic figurines, stone statues, four-legged altars, scratched animal representations, and plastic hands on the outer surface of globular pots, animal cult vessels and stamp seals (BRUKNER 1979; GARASANIN 1979); the Danilo ones are essentially four and two-legged *rhyta* (KOROSSEC 1964: tables 8-11) and *phalli* (BATOVIC 1968), although rare female figurines are also present (KOROSSEC 1964: table 4), while the north Italian specimens consist of ceramic female figurines, bone and stone female images and rare plastic and grooved human styli sed representations on the inner or outer surfaces of ceramic vessels. This list of the most typical "cult" items gives an immediate idea of the differences, which exist within the ideological worlds of these three cultural aspects. Furthermore we have to consider that no "cult" object has ever been found at any of the Impressed Ware sites of northern Italy, that is from the main culture involved in the neolithization of most of the coastal regions of the country.

In one of his recent papers, D. COPPOLA (1999-2000: figs. 18 and 19) has provided us with a critical list of the Neolithic anthropomorphic representations of southeastern Italy. They are either scratched on the outer surface of vessels, or consist of plastic human faces, which decorate flask necks, with close parallels with several Balkan specimens (see for instance GIMBUTAS 1982: fig. 119).

Although these images are unknown to the Neolithic cultures of northern Italy, schematic human representations occur on both Fiorano and Vhò Culture vessels, in the form of grooved and plastic images. For instance, the Vhò Culture site of Travo, which is located on the right terrace of a north Apennine valley, a plastic human figure, on the inner surface of an open bowl, is surrounded by oblique and vertical scratched patterns (fig. 6).

Apart from these few cases, the commonest figurines of Vhò and Fiorano Cultures are represented by standing, simple standing female venuses of cylindrical shape, one of which is double-headed (BAGOLINI AND BIAGI 1977).

The observations made on the Square-Mouthed Pottery Culture assemblages of the Arene Candide Cave by BERNABO BREA (1946), indicate that a major change took place, around the beginning of the new millennium, not only in the material culture assemblages, but also in the Middle Neolithic ideological world. This is reflected by the new cave function, now partly utilized as a graveyard, and by the occurrence of many new items, which, have already been discussed in great detail by BERNABO BREA (1946: 284).

The commonest "cult" representations of this culture consist of female figurines and stamp seals. Although several stylistic variants of the first are known to date, two are particularly common: "...*figurines with a strongly flattened crutch shaped body, generally seated, with which can probably be associated a type with a stylised cylindrical head; and figurines with arms folded on the chest and shoulder length hair...*" (BAGOLINI and BIAGI 1977: 55). A sample of phallus-shaped head from the site of Quinzano Veronese (fig. 7, n. 1) (GAGGIA 1978), finds parallels with some Early Neolithic types of northern Greece (GIMBUTAS 1989: fig. 138); while a unique plastic image, which decorates the outer surface of a deep vessel, has been discovered at Montano Lucino, a Square-Mouthed Pottery settlement located on the top of Lake Como moraines, in western Lombardy. It consists of a triangular human face, with incised, spiral eyes and a triangular, pierced chin (BIAGI *et al.* 1986: 14) (fig. 7, n. 2). Its shape recalls the faces of the Vinca Culture figurines, although differences can be noticed especially in the shape of the eyes, the absence of the nose and the incisions, which mark the mouth of the typical Vinca specimens (TASIĆ 1973).

Apart from this, no other close parallel can be traced between the "cult" objects of north Italian Square-Mouthed Pottery and those of the Vinca Culture, which are mainly represented by altars and prosomorphic lids (STANKOVIĆ 1986).

Discussion

Although the idea of Balkan influences in northern Italy has been put forward several times (BAGOLINI and BIAGI 1977), mainly because of the occurrence of female figurines and stamp seals at many north Italian Neolithic sites, the evidence of direct contacts between the two territories is very weak. In effect it is restricted to a few pieces of 1) Carpathian obsidian recovered from two northeastern Italian sites (RANDLE *et al.* 1993), 2) typical Dalmatian polished stone chisels from the Early Neolithic site of Sammardenchia di Pozzuolo (D'AMICO *et al.* 1992), and 3) a few, *Spondylus* ornaments from Early and Middle Neolithic, Po Plain and the Adige Valley sites (ST ARNINI *et al.* 1999), although these latter do not necessarily represent any direct relationship between the Balkan Peninsula and Italy.

This picture contrasts with that currently available for southeast Italy, where the close relationships between Bosnia and the Apulian Tavoliere have been demonstrated thanks to the discovery of imported vessels at Obre (BENAC 1975) and Passo di Corvo (TINE 1983: tables 118-123). Nevertheless the scientific analysis of the Early Neolithic Impressed Wares has shown that ceramic vessels were never traded across the Adriatic, at least during the first half of the seventh millennium uncal. BP (SPATARO 2002).

Furthermore, the only Neolithic Balkan culture involved in the neolithization of northern Italy did not spread beyond the Friuli Plain. It is in this region that Danilo Culture elements are known in form of characteristic, pottery "cult" items, polished stones and obsidian artefacts of Carpathian origin. If we move west, to the central Po Valley and the Alpine arc, we can observe that during both the Early and the Middle Neolithic only the concept of Balkan female "cult" images influenced the

local ideological world. The best indicators of such movement or transmission of ideas are represented by the late seventh millennium BP, Gaban rock-shelter, mobile art, and a few SquareMouthed Pottery female figurines that recall both Early Neolithic and Vinca Balkan prototypes.

REFERENCES

- BAGOLINI B. 1978 - *Le immagini femminili nell'arte neolitica dell'Italia settentrionale*. In *L'arte preistorica in Italia settentrionale dalle origini alla civiltà paleoveneta*: 41-47. Fiorini, Verona.
- BAGOLINI B. and BIAGI P. 1977 - Oggetti d'"arte neolitica" nel Gruppo del Vh6 di Piadena (Cremona). *Preistoria Alpina*, 13: 1-20.
- BAGOLINI B. and BIAGI P. 1990 - The Radiocarbon Chronology of the Neolithic and Copper Age of Northern Italy. *Oxford Journal of Archaeology*, 9 (1): 1-24.
- BARFIELD L.H. 1972 The First Neolithic Cultures of North-eastern Italy. In SCHWABEDISSEN H. (ed.) *Die Anfänge des Neolithikums vom Orient bis Nordeuropa*. Fundamenta, A7: 182-216. BoWau Verlag, Köln and Wien.
- BATOVIC S. 1968 - Problema kulta phallosa u Danilskoj kulturi. *Diadora*, 4: 5-51.
- BENAC A. 1975 - Qualche parallelo tra la Daunia e la Bosnia durante il Neolitico. In *Civiltà Preistoriche e Protostoriche della Daunia*: 145-148. Istituto Italiano di Preistoria e Protostoria, Firenze.
- BERNABO BREA L. 1946 - *Gli scavi nella Caverna delle Arene Candide. Parte 1. Gli strati con ceramiche*. Collezioni di Monografie Preistoriche ed Archeologiche, I. Istituto Internazionale di Studi Liguri, Bordighera.
- BIAGI P. 1996 - North eastern Italy in the seventh millennium BP. A bridge between the Balkans and the west? In DRAŠOVEAN F. (ed.) *The Vinca Culture, its role and cultural connections*: 9-22. Timișoara.
- BIAGI P. 2003a - New Data on the Early Neolithic of the Upper Adriatic Region. In NIKOLOV A L. (ed.) *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*. BAR International Series 1139 (2): 337-346.
- BIAGI P. 2003b - The rhyta of the Balkan Peninsula: Chronology, Origin, Dispersion and Function of a Neolithic "Cult" Vessel. *Journal of Prehistoric Religion*, XVI-XVII: 16-26.
- BIAGI P., CASTELLETTI L., FRONTINI P. and LEONI L. 1986 - Notizia preliminare sugli scavi di Montano Lucino 1984. *Rivista Archeologica dell'Antica Provincia e Diocesi di Como*, 166: 5-24.
- BRUKNER B. 1979 - Koros-grupa. In BENAC A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, II: 213-226. Sarajevo.
- CERMESONI B., FERRARI A., MAZZIERI F., PESSINA A. and TAINI D. 1999 - Le strutture e la documentazione culturale. Il catalogo. In FERRARI A. and PESSINA A. (eds.) *SammardenchiaCfies*.

- Contributo per la conoscenza di una comunità del primo neolitico:* 93-230. Museo Friulano di Storia Naturale, Udine.
- COPPOLA D. 1999-2000 - Grotta Sant'Angelo (Ostini, Brindisi), scavi 1984: dalla ceramica graffita al linguaggio simbolico. *Atti della Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia*, XII: 67-126.
- D'AMICO C., FELICE G. and GHEDINI M. 1992 - Lithic supplies in the early Neolithic to Saminardenchia (Friuli), Northern Italy. *Science and Technology for Cultural Heritage*, 1: 159-176.
- GAGGIA F. 1978 - Quinzano (Verona). In *L'arte preistorica in Italia settentrionale dalle origini alla civiltà paleoveneta*: 84-85. Fiorini, Verona.
- GARASANIN M. 1979 - Centralnobalkanska zona. In BENAC A. (ed.) *Praistorija Jugoslavenskih Zemalja*, II: 79-212. Sarajevo.
- GIMBUTAS M. 1989 - *The Goddesses and Gods of Old Europe. Myths and Cult Images*. Thames & Hudson, London.
- IMPROTA S. and PESSINA A. 1999 - La neolitizzazione dell'Italia settentrionale. Il nuovo quadro cronologico. In PESSINA A and MUSCIO G. (eds.) *Settemila anni fa il primo pane. Ambienti e culture delle società neolitiche*: 107-116. Museo Friulano di Storia Naturale, Udine.
- KOROSEC I. 1964 - *Danilo in Danilska Kultura*. Ljubljana.
- LA VIOSA ZAMBOTTI P. 1954 - I Balcani e l'Italia nella preistoria. Premessa alla comprensione del mondo classico. *Origines. Raccolta di scritti in onore di Mons. Giovanni Baserga*: 161-454. Nosedà, Como.
- MAGGI R. and CHELLA P. 1999 - Chronologie par le radiocarbone du Néolithique des Arenes Candide (Fouilles Bernabò Brea). In V. Aquer I (ed.) *Le Néolithique du nord-ouest Méditerranéen*: 99-110. Carcassonne.
- MINICHREITER K. 1994-1995 - Otriće u Lukaci i Pozegi kao prilog poznavanju topografije naselja starčevske kulture i sjevernoj Hrvatskoj. *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 11-12: 7-36.
- PESSINA A. 1998 - Aspetti culturali e problematiche del primo Neolitico dell'Italia Settentrionale. In PESSINA A and MUSCIO G. (eds.) *Settemila anni fa il primo pane. Ambienti e culture delle società neolitiche*: 95-106. Museo Friulano di Storia Naturale, Udine.
- RANDLE K., BARFIELD L.H. and BAGOLINI B. 1993 - Recent Italian obsidian analyses. *Journal of Archaeological Science*, 20: 503-509.
- RIGHINI P. 1975 - Analisi acustica del suono ricavato da un manufatto osseo neolitico del riparo Gaban (Trento). *Rivista di Scienze Preistoriche*, XXX: 354-359.
- SPATARO M. 2002 - *The First Farming Communities of the Adriatic: Pottery Production and Circulation in the Early and Middle Neolithic*. Società per la Preistoria e Protostoria della Regione Friuli-Venezia Giulia, Quaderno 9. Trieste.
- SREJOVIC D. 1972 - *Europe's First Monumental Sculpture: New Discoveries at Lepenski Vir*. Thames & Hudson, London.

- STANKOVIC S. 1986 - *Zrtvenici i Prosopomorfni Poklopci iz Vince*. The University of Beograd Faculty of Philosophy. Centre for Archaeological Research, 7. Beograd.
- STARNINI E., GHISOTTI F., GIROD A. and NISBET R. 1999 - Nuovi dati sul Neolitico Antico della Pianura Padana Centrale dal sito di Isorella (Brescia). In PESSINA A. and MUSCIO G. (eds.) *La neolitizzazione tra Oriente e Occidente*: 231-255. Museo Friulano di Storia Naturale, Udine.
- STUIVER M., REIMER P.I. and BRAZIUNAS T.F. 1998 - High-precision radiocarbon age calibration for terrestrial and marine samples. *Radiocarbon*, 40 (3): 1127-1151.
- TASIC N. 1973 - *Neolitska Plastika*. Radisa Timoti6, Beograd.
- TINE S. (ed.) 1983 - *Passo di Corvo e la civiltà neolitica del Tavoliere*. SAGEP, Genova.

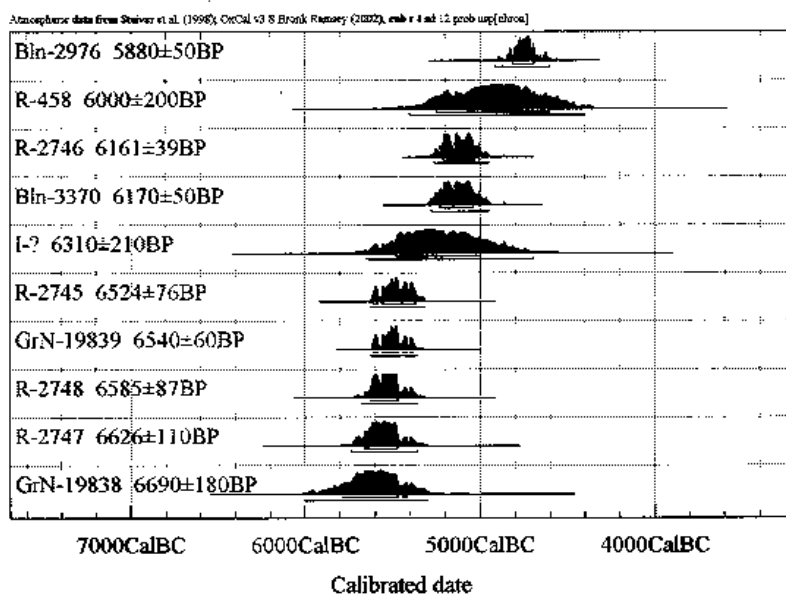

Fig. 1

Fig. 1 - Scatterplot of the Fiorano Culture uncalibrated and calibrated radiocarbon dates according to OxCal v.3.8 (STUIVER *et al.* 1998). Data after IMPROTA and PESSINA (1998: 109) with variations.

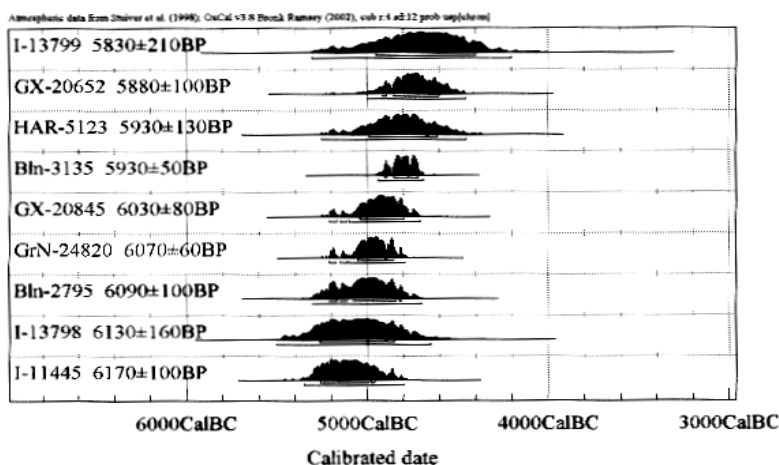

Fig. 2

Fig. 2 - Scatterplot of the Vhò Culture uncalibrated and calibrated radiocarbon dates according to OxCal v.3.8 (STUIVER *et al.* 1998). Data after IMPROTA and PESSINA (1998: 110) with variations.

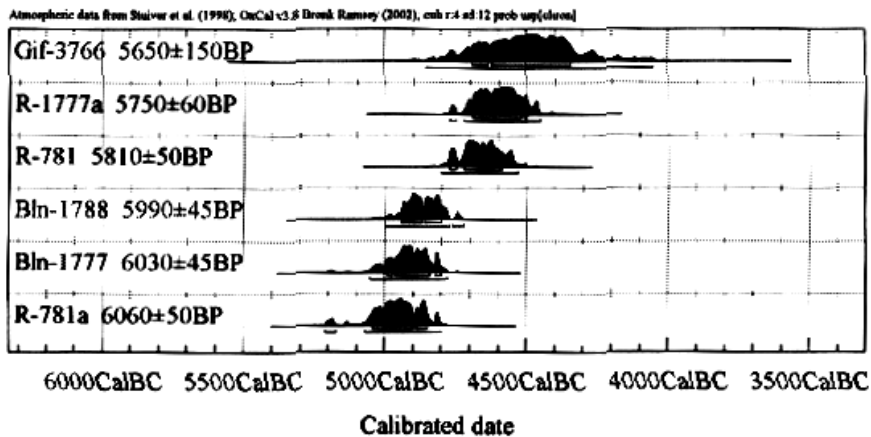

Fig. 3

Fig. 3 - Scatterplot of the Gaban Group uncalibrated and calibrated radiocarbon dates according to OxCal v.3.8 (STUIVER *et al.* 1998). Data after IMPROTA and PESSINA (1998: 110).

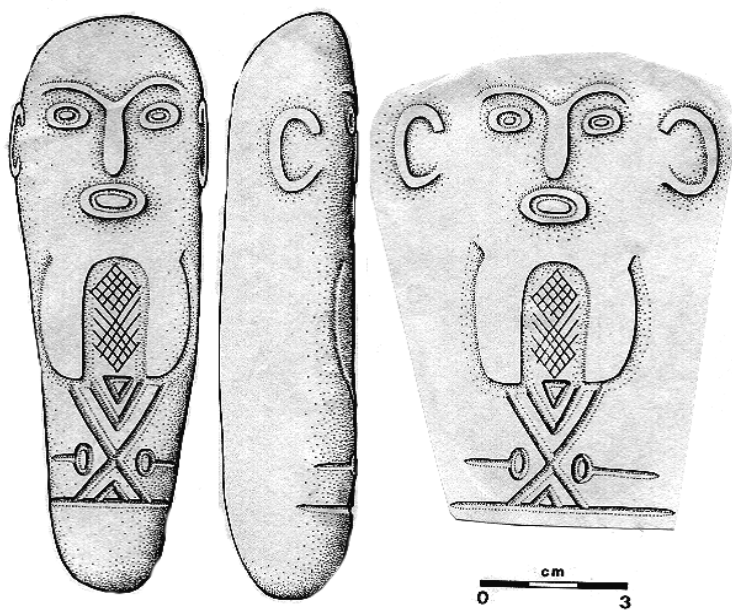

Fig. 4

Fig. 4 - Polished stone female figurine ITom Gaban rock-shelter (after BAGOLINI 1978: fig. 12, n. 1).

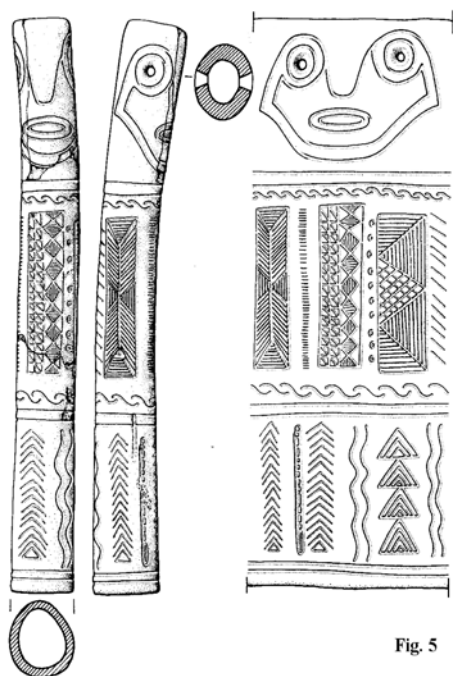

Fig. 5

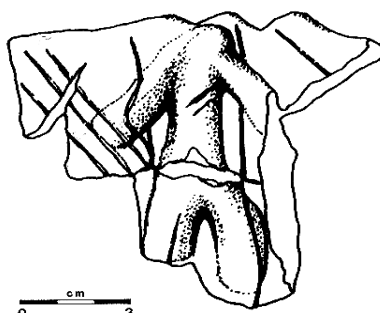

Fig. 6

Fig. 5 - Human bone human image ITom Gaban rock-shelter (2:3) (after BAGOLINI 1978: fig. 13).

Fig. 6 - Plastic representation of a human figure on the inner surface of a ceramic bowl from Travo (after PESSINA 1998: 99)..

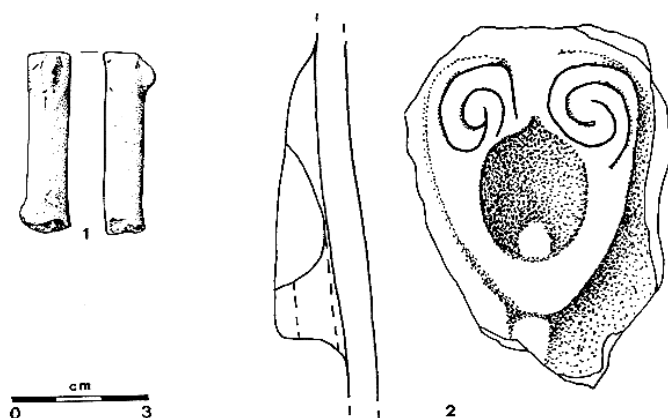

Fig. 7

Fig. 7 - Phallus-shaped figurine head ITom Quinzano Veronese (1) (after GAGGIA, 1978: fig. 19, n. 1) and plastic human head pierced lug ITom Montano Lucino (2) (after BIAGI *et al.* 1986: 15).

CULTURILE PRECRIȘ I, PRECRIȘ II ȘI POSTCRIȘ I, POSTCRIȘ II

Gheorghe LAZAROVICI

THE CULTURES PRECRIȘ I, PRECRIȘ II AND PRECRIȘ I, PRECRIȘ II

This article represent a large discussion about the origin and primary evolution of Starčevo-Criș cultural complex. It is a good occasion to talk about this, because, in the last years appeared a new theory (by Iuliu Paul and Marius Ciută) who assert the Starčevo-Criș culture (phases I and II) is a new culture, with an independent evolution, named Precriș.

Nu stă în obiceiul nostru să facem glume, răpind timpul cititorului și banii editorului, dacă unii colegi nu ar folosi „argumente” din **istoriografie** contra opiniilor noastre. În al doilea rând ne cerem scuze pentru **poliloghia** noastră din acest studiu, nu ne este specific acest mod de lucru, dar suntem nevoiți a proceda așa pentru a răspunde unor provocări directe. Sperăm ca prin acest dialog să fie lămurite unele probleme științifice actuale, de terminologie, cronologie, metodologie și evoluție culturală.

Termenul de **istoriografie**, în dicționarul limbii române moderne (ed. 1958), definește disciplina în felul următor: „disciplină care studiază dezvoltarea cunoștințelor, perfecționarea metodelor de cercetare, sursele istorice, evoluția luptelor dintre diferite curente pentru interpretarea fenomenelor sociale etc.” – am adăuga noi și cele **culturale**, întreaga definiție a termenului de istoriografie ne îndreptățește a relua o dezbatere privind perfecționarea metodelor de cercetare, lupta dintre diferite curente prin interpretare.

Am folosit și noi citatul de care abuzează M. Ciută (Ciută 2001), aceasta nevenind din dorința noastră de a analiza citatele sale, ci pentru sensul pe care îl caută pentru a da altă interpretare, directă sau indirectă, și de a apăra opiniile noastre care au fost atacate. În lucrările sale, opera noastră nu a fost analizată ci doar citată cu sensuri diferite, altele decât le foloseam noi sau cei care erau de opinie cu noi sau cu care noi aveam opinii comune, ne referim în special la N. Vlăssă.

În studiul nostru precedent (Lazarovici 2001), referitor la una din lucrările domnului M. Ciută, în care acesta publica interesante descoperiri de la Șeușa, la finele primului aliniat era, în intenția noastră, să analizăm în viitor studiul privind tehnologia ceramicii din articolul a trei tineri colegi, mai ales că aceia foloseau termenul de Precriș în sens de nouă cultură (Ciută – Angel – Sabău 2000). Amânăm încă discutarea altor probleme de tehnologie (aflăm de la colegii de la Alba Iulia că este sub tipar un nou studiu pe care îl așteptăm), dar ne referim în special la

termenul de „cultură Preciș” și câteva probleme legate de acestea deoarece colegul M. Ciută continuă studiul domniei sale cu subtitlul cultura Preciș (II).

Intre timp am primit rezumatul tezei de doctorat din partea autorului și am avut posibilitatea a studia parțial teza domniei sale. Dorim să precizăm că nu avem personal nimic cu colegul, pentru care avem un respect deosebit. Față însă de textul publicat și opiniile exprimate, direct sau indirect, ne spunem părerea și ne permitem a face unele observații pentru cei care vor citi ambele opinii.

Studiul amintit, după titlu, pare continuarea celui din numărul trecut al revistei. Rămânem surprinși de faptul că mai tânărul coleg trece sub tăcere opiniile noastre contra termenului Preciș și poziția stratigrafică a descoperirilor de la Șeușa, de fază IC-IIA (Lazarovici 2001), ceea ce ar fi fost firesc în cazul unor comentarii de istoriografie. Desigur, metoda tăcerii este folosită și de alți colegi mai vârstnici și este o cale paralelă cu a noastră și unde va duce se va vedea în viitor.

Metoda de lucru. Colegul M. Ciută are sau avea idei preconcepute cu termenul de „cultura Preciș”.

Citatul este o metodologie de istoriografie deoarece folosește o parte a definiției de mai sus „*evoluția luptelor dintre diferite curente pentru interpretarea fenomenelor sociale etc*”.

Colegul mai folosește o metodă pentru a găsi adepți ai opiniei sale, acela de a pune opinii proprii în numele altor colegi. Să ne explicăm: suntem informați că textul referitor la numele civilizației și pus sub semnătura domnului Beldiman I-a scris domnia sa, așa încât ne cerem scuze că l-am ironizat în van pe colegul nostru (Lazarovici 2001, punct 6) și, probabil, așa s-au petrecut lucrurile și la studiul cu domnul Angel și colaboratorii.

Să vedem însă, în lupta de idei, argumentele de istoriografie.

1.1 Citate incorecte sau incorect folosite în scopul susținerii propriei opinii

a) Căutând sprijin pentru o anume opinie pentru termenul de Preciș M. Ciută îl citează pe Vlassa (Ciută 2001 p. 13 apud Vlassa 1968, p. 376): citat Ciută „... prima fază a culturii Criș nu va putea fi considerată a fi drept cel mai vechi neolitic de la nord de Dunăre (!)” ori Vlassa scria „... Suntem și noi înclinați a nu mai considera prima fază a culturii Criș drept cel mai vechi neolitic de la noi, **însă numai în momentul când se va face indiscutabil stratigrafic dovada că sub un strat de cultură aparținând Crișului vechi (! Sic) apar resturi neolitice pre- sau protoceramice (Sic ! s.n)**”. Iar mai departe pe aceeași pagină spunea ... *apare utilă continuarea cercetărilor la „Gura Baciului”, pentru depistarea unor noi urme ale fazei timpurii a culturii Criș în Transilvania*”.

Deci, N. Vlassa considera că era posibil să fie faze mai timpurii decât cea care era considerată atunci prima fază (ori el cita atunci și acolo Vrșnik I care era cea mai timpurie stațiune, o citase anterior și N. Vlassa (Vlassa, Palkó, 1965)), dar el se referea la cele de la Gura Baciului I. (Vlassa 1972, p. 27) despre care zicea că e cea mai veche cultură neolitică „...”, cronologic se situează la orizontul Protosesklo din Thessalia..., într-o etapă incipientă, **prezența sa** (referirea este la Gura Baciului I, la cea mai veche cultură neolitică) **dă un conținut nou termenilor Starčevo I – Criș,**

definind componenta de bază a acestui complex, delimitându-i începutul în timp și legăturile etno-culturale în spațiu. Citatul e clar. Nu e loc de echivoc.

Astăzi nu sunt materiale mai numeroase, din complexe care să fie mai timpurii, pentru care să fi fost publicate date stratigrafice indubitabile și materiale separate stratigrafic sau prin complexe, în afară de orizontul numit Monocrom de la Oztaki și Argissa Magula. Definiții ca Amzabegovo Ia, Vršnik Ia sunt pur teoretice, nu au fost publicate complexe, literatura diferă de la un studiu la altul. Situația este ca la Gura Baciului cu etapa SC Ia a noastră: sunt materiale, dar sunt puține sau nu sunt complexe închise. Vechimea mare a descoperirilor din nivelul Gura Baciului I, în special ce defineam noi ca IA-IB rezultă din caracterul „monocrom” al descoperirilor de la Gura Baciului I sau orizontul Gura Baciului I.

Privitor la descoperirile zise „monocrom” din Bulgaria, unele sunt contemporane au al nostru SC IA-IB, altele sunt mai târzii ca ex. Koprivec, ele țin de un așa zis „monocrom”, fals-numit (Sic!) nefiind, din punctul de vedere al tehnologiei, contemporan cu descoperirile de tip Protosesklo – Anzabegovo Ia-Ib – Ahilleion Ia-Ib, ci cu fenomenele de retardare, de difuziune ale etapei SC I având ca timp etapa SC IIA sau IIB, fenomen pe care noi l-am numit ***aspectul Basarabi***. (Lazarovici Maxim et alii 1995. s.v. Basarabi vezi și punctul 6). De fapt acesta cuprinde o parte din ceea ce Vl. Milojević a definit al să Starčevo I.

Trebuie să precizăm că au început să apară noi descoperiri din complexe închise de etapa SC IA-IB, la Miercurea Sibiului de exemplu, în săpăturile colegului Luca Sabin Adrian, și nu ne îndoim, după metodele de prelucrare pe care le aplică (baze de date, cataloage de forme și motive, mostre pentru culoare, amestec, netezire sau ardere), că rezultatele vor fi dintre cele mai convingătoare. Noi descoperiri sunt și în Bulgaria, la Vaksevo I-II (Čohadiev 2001), doar că acolo cele două orizonturi nu au putut fi separate. Asupra acestor lucruri vom reveni.

1.2 Era un Criș I în Transilvania până la N. Vlassa. Ce zicea Vlassa și ce înțelege M. Ciută

M. Ciută în studiile sale, inclusiv în rezumatul tezei de doctorat, uită că nu era cunoscută vreo periodizare a culturii Criș în anii 1968-1970, vreme la care se închea sistemul nostru, în afară de o trimitere: Leț I – Starčevo I, Leț II – Starčevo II, Leț III – Starčevo III (Zaharia 1962; 1964; M. Ciută citează eronat data studiului Zaharia 1966; 1967). Doar că eroarea doamnei Zaharia am observat-o noi, pe atunci tânăr student (licența din 1968), mai apoi cercetător (Lazarovici 1969, p. 27, n. 108), am corectat încadrarea, acceptată de alții (Nica 1977a). Dacă ea, noțiunea de Criș I a rămas în conștiința lui M. Ciută, din școala de la Sibiu sau Alba, este treaba lui.

Pe de altă parte, să ne fie iertat, din cele de mai sus (1.1) înțelegem clar că N. Vlassa se referea la descoperiri ***pre-*** sau ***protoceramice***, cum o spunea într-o frază anterioară celei citate, „*materialele amintite de noi n-au siguranța unei verificări stratigrafice care să le situeze, din punct de vedere cronologic, într-o etapă pre-Criș cum o au descoperirile balcano-microasiatice...*”. Claritatea frazei lui Vlassa nu permite schimbări de sens.

Mai mult, în acea citată pagină a lui N. Vlassa nu apare **cel mai vechi neolitic de la nord de Dunăre (!)**” cum pusese semnul exclamării M. Ciută. N. Vlassa folosește termenul de **pre-Criș** în mai multe sensuri : o dată ca etapă *pre-Criș*, cum o au descoperirile balcano-microasiatice; altădată, referitor la Gura Baciului spunea „...*Evident, aici* (deci la Gura Baciului. Sic !) **nu poate fi vorba de o datare pre-Criș...**(Sic ! s.n.) Deci era foarte clar că pentru Transilvania și pentru Gura Baciului el vorbea de aceeași cultură. Doar că, colegul a schimbat pe ici, pe acolo, câte ceva din sensuri și a făcut-o din intenție neștiință sau alte motive, rămâne să vedem.

Mai observăm, în prima parte a textului lui N. Vlassa, că acesta folosea termenul Criș: ceramica **Criș**, **Crișul vechi**, **cioburi Criș obișnuite**, **materiale Criș** (Vlassa 1968, p. 371, 371, 375). Atunci când se referă la arealul mai larg folosește termenul de Starčevo-Criș ex. „... *locuința bordei e destul de rară în aria culturii Starčevo-Criș, ea nefiind atestată, de pildă, în Ungaria și Iugoslavia*” (Vlassa 1968, p. 375). **Termenul Criș era folosit pentru scurtimea expresiei nu și alt sens.**

Despre descoperirile de la Gura Baciului, pe care mai sus le descrisese, N. Vlassa le încadraseră în fenomenele culturii Criș spune textual „... **ne exprimăm încă odată anumite rezerve față de atribuirea gravettioano – mezolítico – pre-Criș a unor fragmente ceramice de la Ceahlău-Dîrțu ...**”(nu **Dârju cum i-a scăpat tânărului coleg** !). Deci, N. Vlassa avea rezerve și nu era adept al teoriilor lui M. Ciută *et. alii*, chiar dacă folosea termenul, dar nu în sensul colegului sau colegilor de la Alba Iulia.

1.2.1 Despre curajul lui N. Vlassa. (Ciută 2001, p. 17, al. 2)

Fără a cunoaște direct atmosfera vremii tânărul coleg se hazardează din nou în supoziții pe seama morților, ca să facă loc opiniilor sale. Să-i explicăm colegului ce a fost în anii '70 când săpa N. Vlassa.

Dăm un nou citat din aliniatul de mai sus, pe care trebuie să îl analizăm: „... *reacția pe care au avut-o specialiștii vremii, care au contestat (uneori vehement !) veridicitatea rezultatelor și inclusiv obiectivitatea succesiunii stratigrafice surprinse la Gura Baciului...*”

Care reacție tânărul coleg ?! Nu știm să fi scris atunci cineva contra lui N. Vlassa și a descoperirilor lui de la Gura Baciului, la modul vehement.

Ne aducem însă bine aminte de sesiunea de comunicări de la București din 1971 unde 3 zile s-a vorbit de neolitizare: legat de descoperirile din peștera lui Adam, ba cea de la Schela Cladovei, Ostrovul Banului D, Icoana, Răzvrata, Lepenski Vir ș.a.... să nu o mai lungim. A venit Vlassa, în ultima zi de comunicări și a citit din șpaltul, care urma să apară în *ActaMN* și avea și corectura din *PZ*. Comunicarea s-a terminat cu ropot de aplauze. O fi asta o reacție de contestare vehementă ? Nu au fost întrebări și nici comentarii. Ce s-o fi discutat în „culise”, ori la „coș” (trebuie citit cu majuscule), căci de astea nu ducem lipsă și ce a ajuns la urechile domnului M. Ciută e altă problemă care nu ne privește. Din ce știm noi, *uneori vehement* !, vorba tânărului coleg, a fost doar studiul lui I. Paul din *SCIV* căruia i-am răspuns noi (din delicatețe pentru unii colegi nu cităm), căci Vlassa nu putea răspunde de unde era și acum cunoaște mai bine lucrurile ca noi, dar nu poate să mai scrie.

Mai apoi, în studiul din 1980 (Vlassa 1980, pentru scurttime mai jos cităm doar paginile studiului) era varianta română a simpozionului de la Köln, de aceea se referea în primul aliniat „o contribuție la discuțiile simpozionului nostru.” Ce spune Vlassa în aliniatul 6 cităm „Întrucât cel de-al treilea nivel aparține, prin **totalitatea materialelor sale culturii Criș-Körös pe deplin dezvoltate** ” (s.n). Studiul e clar de la un cap la altul. Face sincronismele Gura Baciului I cu din ceea ce se naște Protosesklo, vreme la care nu se canonizaseră toate caracteristicile culturii Potosesklo sau într-o etapă Protosesklo incipientă, nu chiar la finele aceluia *Frühkeramik* de la Argissa (p. 692-694, 695), apoi Gura Baciului II cu Starčevo I – Vršnik I – Servia I – Lepenski Vir IIIa (și poate IIIb)(p. 692). Vlassa nu vedea o legătură directă între Gura Baciului I și II (p. 696) ceea ce este firesc dacă urmărim dispunerea complexelor în plan după ce noi am săpat toată zona (Lazarovici – Maxim 1995, fig. 33, 36). Cel deranja pe M. Ciută, I. Paul și M. Nica era vorba lui Vlassa din 1980 (p. 696) „La Cîrcea-„Hanuri” colegul Marin Nica a surprins o situație care se plasează, ca fenomenologie (la noi = migrația a doua, n.n.) imediat după – mai bine zis: în continuarea – celei de la Gura Baciului I...” ceea ce au confirmat serierile noastre în numeroase cazuri (Lazarovici 1977; 1977a; 1977b; 1978b ș.a. bibl. la prescurtări).

Nu-i plăcea tânărului coleg și profesorului său ce zicea N. Vlassa în 1980 (p. 696) „...se conturează, pentru teritoriul României, următoarea secvență de cronologie relativă: „Gura Baciului I” – Cîrcea „Hanuri” I – Ocna Sibiului I – „Gura Baciului II”. Și mai jos spunea fenomene de tip „Gura Baciului I”... „...dintre care cea mai sudică (Cîrcea) nu este deloc obligatoriu să fie și cea mai târzie”. Acesta este un răspuns la povestea cu paradoxul Gura Baciului.

Unde este teama lui N. Vlassa: domnule coleg ?!

E drept că N. Vlassa, în concluzii, zicea (p. 694) „... Este clar că nivelul I de la „Gura Baciului” conține rămășițele unei foarte vechi culturi neolitice, ce se situează stratigrafic (și trebuia plasată cronologic) înaintea începuturilor culturii Starčevo”. E vorba de aspectul sudic Starčevo, așa cum fusese el definit de D. Garašanin. Prin aceasta poate fi înțeleasă o civilizație venită „...descoperirile balcano-microasiatice” (expresia lui N. Vlassa vezi 1.1), nu doar de la nord sau sud de Dunăre.

1.3 SC I – Starčevo I

Între sistemul nostru – în care plasăm în faza SC I și acel Starčevo I – există diferențe cronologice și culturale (prescurtăm Starčevo-Criș la faze, prin SC), dar de fiecare dată ne referim la spațiul din Macedonia, de la Amzabegovo până la Gura Baciului, chiar dacă nu pomenim toate grupele locale și dinamismul lor (adesea am analizat și comentat acele grupe: Lazarovici 1984; & 1995; 1991 m.s., 1991/1995, 1992).

La noi:

- **etapa SC IA** orizontul *monocrom*, la Gura Baciului sunt materiale dar nu și complexe cercetate sistematic, motiv pentru care am folosit **noi** termenul *ipotetic* preluat de Maxim, Brukner ș.a.

- **etapa SC IB** intră complexe de la Gura Baciului I (cu ceramică pictată în care pictura este 3% restul 97% e monocrom), poate unele materiale de la Ocna Sibiului și de la Donja Branjevina, dar nu după „regulile” lui Karmanski, ci după opiniile noastre, exprimate adesea;

- **etapa SC IC** Gura Baciului I (acum apare și ceramica cu ciupituri, iar procentele de monocrom se reduc, apare specia cu slip roșu și angoba roșie și brună) anumite complexe (vezi Lazarovici – Maxim et. alii 1995), Ocna Sibiului I, majoritatea materialului. La noi cu aceasta se încheia prima fază SC. Din cauza fenomenelor de retardare din unele complexe (menținerea aspectului monocrom, a stilului de pictură cu buline) nu știm dacă migrația a doua este în faza SC IC sau SC IIA, deoarece credem că nu exista nici un „*decret*” la Gura Baciului ca, comunitățile vechi să înceteze producția și stilurile ceramice de decorare și pictură cu alb și să accepte „*noua modă*”.

1.3.1 Asociere de termeni. Vlassa nu a spus Precriș, Protostarčevo

Unii au asociat terminologia proprie cu afirmațiile lui N. Vlassa. Dar ce a spus N. Vlassa...: „*nivelul I de la „Gura Baciului” a fost așezat, în diverse tabele cronologice întocmite și publicate de unii colegi din Iugoslavia și Ungaria, la un orizont posterior apariției culturii Starčevo-Criș, ceea ce, evident, nu este cazul !*” A spus că Gura Baciului a fost băgată, repetăm, „*posterior apariției culturii Starčevo-Criș, ceea ce, evident, nu este cazul ! (Sic !)*” Nu a scris el, ci alții din Ungaria și Iugoslavia, ceea ce este corect. Vlassa nu justifică ci corecta opinii false, le știm care, dar să le citească domnul Ciută și alții, dacă au pretenții de exactitate. Unii îmi sunt prieteni, alți sunt umbre, așa că numai de bine, despre ei. Dacă N. Vlassa vroia să scrie clar că este o civilizație anterioară culturii Starčevo-Criș ar fi scris-o clar. Pe atunci știa despre acel Precriș ! și scrisese clar, contra, vezi mai jos.

1.4 Cu privire la descoperirile de la Nosa

Descoperirile de la Nosa – Subotica (D. Garașanin 1959, 11) au fost citate de Vlassa și alții ca fiind sincrone cu Karanovo I și ar ține de acel Starčevo I (D. Garașanin 1980, p. 75; M. Garașanin 1961, p. 144;), B. Brukner, N. Tasić și M. Nica (Brukner 1966, p. 7; Tasić 1961, p. 79; Nica 1991) au fost încadrate la sfârșitul grupului de Gura Baciului I (D. Garașanin 1980 p. 74-75; M. Garașanin 1968, fig. XXXV; M. Garașanin 1961, p. 144;) sau ar fi Körös timpuriu (Srejić 1967, p. 35; Makkay 1966, p. 57; Lazarovici 1977a, p. 46; Makkay 1965, p. 17-18; Grbić 1959, p. 17). Ani de zile acest sit a fost considerat că ar marca un Körös I, că ar fi distinct de Starčevo-Criș, că ar arăta o graniță în nordul Banatului între cele două civilizații (Srejić 1967, p. 35; 1971, p. 11; Makkay 1966, p. 57; Grbić 1959, p. 17).

Noi am avut posibilitatea a le studia la Subotica, și unele materiale în Belgrad, la Muzeu Național: acestea au ciupituri, pictură cu alb în rețea și alte descoperiri pe care noi le-am încadrat în etapa noastră SC IC (Lazarovici 1977a, p. 46; 1979, p. 18, tabel 1 și p. 42, n. 236; pe baza opiniilor din literatură ale lui M. și D. Garașanin 1959, 1961b, 1968), azi am adăuga că ea pare a fi de SC IIA, fiind similară noilor descoperiri de la Beșenova, din cel mai timpuriu orizont. Cu o asemenea idee în cap S. Karmanski a „adaptat” descoperirile de la Donja Branjevina III – încurajat de

opiniile lui J. Makkay (Makkay 1966, p. 57), B. Brukner (Proto - Körös : Brukner 1978, p. 78, n. 14; 1980, p. 48/50), O. Trogmayer (Trogmayer 1964; 1968, p. 11, 15) și alții (Srejiović 1971, p. 11) – separând *manual* pictura cu alb de motivele cu ciupituri și „descoperind” aceeași stratigrafie în gropile (*jama* sârbă) de la Donja Branjevina, de parcă noii veniți (definea astfel orizontul Gura Baciului) s-ar fi pus să locuiască în aceleași „gropi”. „Stratigrafie” de amator (scuze pentru ironie, și el este în neștiință azi). Azi nu se știe exact ce a separat manual și ce a găsit în realitate. Oricum la ceramica uzuală a încurcat-o căci erau mai greu de separat, așa încât i-a mai scăpat din acea *pseudobarbotină* (tamponare a lutului moale cu mâna, motiv **IA** în catalogul de motive, **A** la tehnica de netezire) și altele pe care cândva poate le vom reanaliza, dacă colecția va fi îngrijit păstrată.

2. Termenul de „cultura Precriș” la I. Paul și M. Ciută și ce sensuri dă unor descoperiri mai vechi încadrate acum în Precriș

Opiniile lui I. Paul le-am analizat cu altă ocazie (Lazarovici 1992, p. 28 și urm.) de aceea nu credem necesar a reveni asupra lor, ceea ce s-a publicat de atunci nu modifică opiniile noastre.

Opiniile lui M. Ciută privind încadrarea stațiunii de la Șeușa le-am analizat cu alt prilej (Lazarovici 2001) de aceea nu revenim în mod deosebit nici asupra lor.

2.1 Termenul de „cultura Precriș”

Noul termen care este folosit de M. Ciută este acel de „cultura Precriș”. Încă din prima notă, însă, se simțea obligat să precizeze că lucrarea continuă studiile anterioare, că este vorba, la Șeușa, de o locuință aparținând orizonturilor culturale ale neoliticului timpuriu, *de tip Gura Baciului – Ocna Sibiului – Cârcea sau Precriș*. Deci, ca să îl creadă lumea, explica dinainte că ar fi de tip Gura Baciului – Ocna Sibiului. Dacă lucrurile s-ar fi oprit aici era de înțeles, colegul voia alt termen pentru descoperirile sale și ale lui I. Paul.

Colegul uită însă să mai studieze și complexele noastre de la Gura Baciului și slavă domnului am publicat amănunțit, cu date statistice (Lazarovici – Maxim 1995, p. 63-144).

Ridicăm o firească întrebare ? : a uitat M. Ciută sau nu a citit că la Gura Baciului sunt materiale de fază Starčevo-Criș I-IVB, că la Cârcea sunt materiale din toate etapele de evoluție a culturii Starčevo-Criș, iar la Ocna Sibiului sunt mai multe faze Precriș și altele Criș, grup din centrul Transilvaniei, după prof. I. Paul (Paul 1965, p. 287). Deci termenul *de tip Gura Baciului – Ocna Sibiului – Cârcea sau Precriș* nu-i era destul de clar și venea colegul, pe o locuință și 75 de cioburi publicate „...din 6 nivele fără întreruperi și cezuri...” să facă marea ordine la nord de Dunăre !

I. Paul se referea pe atunci, prin termenul de „Precriș”, la un grup din centrul Transilvaniei. Dacă termenul se limita la un spațiu anume, unde a făcut cercetări doar domnia sa, iar materialele nu erau publicate sau erau puține, aveam unele rezerve, ne-am expus opiniile așteptând publicarea materialelor. M. Ciută extinde termenul la nord de Dunăre.

Dar să vedem care este baza stratigrafică a afirmațiilor mai tânărului coleg (Ciuță 2000, p. 54-55) referitoare la stratigrafia de la Șeușa-La cărarea morii :

1,4 – 1,7 (m) nivel neolitic timpuriu II (Criș) strat brun-închis sfârâmișos, aparținând culturii Criș (Starčevo-Criș) cu materiale relativ bogate (**care fază Criș sau Starčevo-Criș și după a cui periodizare ? n.n. sau acesta o fi acel Criș I din noua periodizare ?**).

1,7 – 2 (m) nivel neolitic timpuriu I (Precriș), strat de culoare negru-brun, deosebit de tare ce se desprinde în bulgări prismatici la săpare, conținând un material bogat pe alocuri și frecvent pietre de râu, ce aparține culturii Precriș (fig. 3).

Materialul nu a fost publicat, așa că nu știm ce conține acel Criș din nivelul Seușă II, să-i zicem. Ar putea fi acel **Criș I** la M. Ciută sau la I. Paul, despre care pomenesc, dar nu prea publică.

Între timp am avut posibilitatea de avea în mână de mai multe ori, la Iași, teza de doctorat a domnului M. Ciută. Ne-am făcut unele fișe, dar nu am avut răgazul să punem datele într-o bază de informații. Argumentele, din teză, sunt aceleași ca în rezumat. Datele publicate nu modifică esențial problema, cum o văd colegii de la Alba Iulia, deși merita să fie studiate mai adânc. Nici din teză nu știm ce înseamnă acel **Criș I**, căci nu se vorbește de el, pare firesc, nefiind tema tezei de doctorat. Dar de amintit ar fi fost necesar, să știm pe ce plutim și mai ales ce urmează și după al cui sistem sau care materiale.

2.2 Problema bulinelor pictate cu alb

Cu mult înainte de N. Vlăsa sau I. Paul, J. Nandriș de la Londra, pe atunci tânăr, dă o listă cu numeroase descoperiri cu pictură albă din care unele cu buline (Nandriș 1968), între care și descoperirile de la Verbița, Valea Râii ș.a. care au scăpat colegului M. Ciută și care simplifică noțiunea de Starčevo-Criș timpuriu la cunoștințele sale din Transilvania. Neglijând ce au scris J. Nandriș (1970, p. 206), D. Berciu (Berciu 1958, p. 97; 1961, p. 29; 1966, p. 71-72); M. Nica (Nica 1971, p. 553-554) și Gh. Lazarovici (1979, p. 20, 24, 27, 27, 41, n. 228 42, n. 246 41, 42, 46 n. 312) M. Ciută crede că el a descoperit coada la prună. Nu e cazul să le analizăm la modul special, căci varietatea sa este mare.

2.3 Paradoxul Gura Baciului (Ciuță 2002, p. 7)

Pentru tinerii colegi, cuvântului paradox i se dă explicația: cităm din dicționar „paradox”, prezentăm primul sens = *opinie (absurdă) contrară adevărului îndeobște acceptat* DLRM, 1958 sv paradox.

Pentru M. Ciută, cităm „*apare astfel paradoxală situarea celei mai timpurii așezări, Gura Baciului I, la extremitatea nordică a arealului ocupat de această cultură...*” mai apoi completează el stadiul **incomplet** al relevării acestei culturi la ora actuală, spunea M. Ciută (Ciuță 2002, p. 7). În întreaga frază sunt mai multe neadevăruri lansate de coleg. Acestea se cuvin a fi lămurite cititorului:

- Situația la extrema nordică a stațiunii de la Gura Baciului este firească, nefiind vorba de o evoluție locală, ci de o migrațiune sau colonizare, cum se folosește mai nou termenul (*IstRom*, I, 2001, p. 115), deși nouă nu ni se pare corect și complet acest termen {în dicționar verbul tranzitiv **coloniza** are două sensuri, al doilea, mai apropiat, spune: „*a popula regiuni (slab populate)*” DLRM 1958, s.v. coloniza) *din propria țară cu oameni aduși din alte regiuni*”,

pe când termenul de **migrație**, pe care îl folosim noi, ni se pare mai apropiat de situație: *Ibidem* „a se deplasa în masă dintr-o regiune în alta...” s.v. migra}. Dacă este cea mai timpurie se datorează faptului că fiind în migrațiune, grupurile merg până unde doresc, mai bine zis unde găsesc, pășuni, apă, sare, loc ferit de vânturi, și multe altele, preferința lor este obiectivă dar și subiectivă, uneori. Nu trebuie uitat că la Gura Baciului au fost săpate cele mai mari suprafețe, au fost descoperite cele mai multe complexe, săpate și publicate cu date și analize statistice, ce nu lasă loc poliloghiei și nici nu-i nevoie de citate, decât în studiile de istoriografie.

- Este posibil ca la Ocna Sibiului sau la Cârcea sau oriunde în altă parte să fie complexe mai timpurii, dar dacă încă nu au fost descoperite, publicate cu atributele corespunzătoare. Situația trebuie acceptată așa cum este, până la noi descoperiri, ori publicări. Pentru aceea sunt baze de date și algoritmi de clasificare și ordonare, ca fiecare descoperire nouă, ce aduce noi dovezi, să modifice situația anterioară, ceea ce este un fapt obiectiv. Care vor fi acelea, rostul și importanța lor, depinde în bună măsură de descoperitor, dacă știe ce are și dacă convinge cu ce are. Simplele negații sunt vorbe în vânt. În acel stadiu, un nou sistem cronologic nu este atât de necesar.

În opinia noastră **nimic nu e absurd, paradox, la Gura Baciului**. Trebuie publicate date, analize curate cu descrieri exacte și clare (dicționare, cataloage), cum am făcut noi la Gura Baciului. Cele publicate trebuie citite, studiate, înțelese, nu folosite la modul general (cum e cazul cu citarea monografiei noastre și a colegei Z. Maxim). Mai precizăm că în fața evidenței corelației cu mai multe atribute, orice sistem rămâne o ipoteză ce poate fi confirmată sau infirmată. De altfel, noi nu ținem foarte mult la o datare fixă, deoarece nu cunoaștem o serie de parametri esențiali ai unei evoluții, dacă situl sau complexul sunt în evoluție sau involuție. Atributele care rămân în uz, se știe, „strică” seria. Pe de altă parte, noi nu cunoaștem curbele determinate de involuție, deoarece datele stratigrafice clare lipsesc, de cele mai multe ori.

Faptul că noi demonstrăm că există mai multe migrații sudice, că ele se leagă de fenomene din Balcani, este o dovadă a unor legături etno-culturale complexe (schimburi de produse ca: sare, cochilii de scoici (vezi Todorova 2000; Seferiades 1993; 2000)), obsidian, produse ceramice, căsătorii exogame, „războaie” (din cauza sistemelor de fortificare ce apar odată cu CBA) ș.a. Aceste comunități, este vorba de așezările principale, cu mai multe familii, țin între ele legătura. Forma de legătură trebuie văzută, alături de migrație și „târgurile” în sensul apropiat de cel de azi, doar că schimbul se făcea în natură.

2.4 Evoluția „dipartidă”.

Dacă ar fi să ne luăm după logica tânărului coleg, care acceptă **a doua migrație** a noastră (Ciută 2001, p. 19-20) și trage concluzia că neoliticul timpuriu are o **evoluție dipartidă (Sic !)** există **două culturi**: una ar fi *cultura Gura Baciului-Cârcea* ca variantă **epo-nimică** (! despărțirea noastră: alt sens nu vedem), iar cealaltă care, uită să spună clar, o lasă pe seama lui Vl. Dumitrescu. Vroiam să știm dacă este Starčevo-Criș sau Criș ? Nu ne spune acolo. Dar în aliniatul următor lasă

să se înțeleagă din sublinierea numelui celor care au acceptat termenul de Precriș: I. Paul și M. Ciută este firesc, sunt nașii denumirii. Îi mai citează pe Marinescu Bâlcu – Beldiman 1999; nu am văzut studiul așa că nu ne pronunțăm. Dacă și acolo a pus numele Precriș doamna Marinescu, îl vom lăsa pe Beldiman în pace, deoarece odată i-am răspuns și pare scuzabil (Lazarovici 2001). De opiniile doamnei S. Marinescu (Marinescu 2000; 2001 & 2000) ne vom ocupa, poate, cu alt prilej. Ceea ce scrie A. Laszló, am citit și nu este partizanul nici unuia, iar ce cred S. Luca sau N. Ursulescu, știm și nu e cazul să-i analizăm.

Colegul, după ce ne citează cu privire la terminologie, trage concluzia: „...elementele care o deosebesc (**Sic !**) (diferențiază) de fenomenele culturale (Starčevo-Criș), fiind mult mai numeroase decât cele care le apropie”. Din cele citate, deși nu o spune clar, ar fi de înțeles că termenul **Precriș** și/sau altul *cultura Gura Baciului-Cârcea*, pus în gura altora, pentru cele care se diferențiază, al doilea ar fi Starčevo Criș. Întrebarea este: care periodizare, a cui periodizare, al cui sistem ?, căci întâlnim diferite sisteme la M. Nica (Nica 1993-1998, 47), N. Tasić (Tasić – Tomić 1969, 27), B. Brukner (Brukner 1968, 44; 1974, 39), Garašanin 1973, 1979, sau recent) ș.a. Foarte probabil, ar fi trebuit să citim printre rânduri altceva, dar așteptăm să o spună colegul, cândva, clar.

Deci există undeva o periodizare care arată că există o fază Starčevo-Criș I sau Criș-Starčevo I. Asta o cunoaștem doar la D. Berciu (Berciu 1961, 29; 1966, 71-72; 1971 32) – unde încadra, în faza Criș-Starčevo II stațiunea de la Verbița, dar Verbița ar fi acum Precriș (nu știm care Precriș I sau Precriș II), iar la M. Nica despre Verbița (nu se spune care nivel) mai nou este *Proto – Starčevo* (**Sic!**) (Nica 1993-1998, 47, fig. 1/6: uitase ce a scris mai de mult: Nica 1971) – și la noi, începând cu anul 1968.

2.5 Concluziile lui M. Ciută cu privire la termen (Ciută 2001, p. 21)

Ca să nu mai cităm, pentru concizie, colegul arată avantajele termenului Precriș:

- este lipsit de încărcătura personalizării : oare nu poate duce el la personalizarea „Pre-Crișana” ?!(s.n. și gluma noastră = g.n). Prin personalizare trebuie înțeles sistemul Milojević = Lazarovici, ceea ce nu este corect, limitând opiniile noastre la cele din 1949 și 1950 ale lui Vl. Milojević. Idee lansată voit pentru a justifica intervențiile de „înnuire” după 40 de ani de erodare....
- are un caracter „neutru”, „echidistant”: poate are dreptate căci „Pre-Crișana” este la jumătatea distanței între Transilvania și Banat (acolo e Starčevo) dacă facem o cotitură de 90 grade spre vest, mai ales că pe drum sunt siturile Szarvas 23 și Tisza-Sighet (s.n. și g.n);
- în stadiul actual al cercetărilor (din Alba poate ?) este necesar un termen unic în scopul evitării, în viitor, a unor confuzii (la examene, pentru ascultător !).

Cititorul și-a putut da seama de goliciunea frazelor de mai sus, dar mai ales a argumentelor privind schimbarea termenului.

2.6 Continuitatea culturală liniară din Thessalia, lipsită de orice întreruperi și/sau hiatus-uri (Ciuta 2001, p. 20, al. 2)

Fără a avea vreme să aprofundeze situația neoliticului balcanic, tânărul coleg se grăbește să ia în brațe teoria M. Gimbutas cu privire la *Old European Civilisation*, extrapolând situația de la Ahilleion pentru întreaga Thessalie. Dacă ar fi cunoscut mai bine lucrurile din Balcani ar fi văzut că la Ahilleion evoluția este aproape identică cu cea de la Otzaki și Argissa, că sunt aceleași forme de vase, aceleași motive, doar că era mai puțină pictură ca la Potosesklo (Gimbutas – Winn – Shimabuku 1989). Practic aceeași situație, doar că terminologia era alta. Dacă Gimbutas a unificat terminologia făcând din 9 etape la (Milojčić și alții: Protosesklo cu 2 etape, Presesklo cu 2 etape, Sesklo cu 3 etape, Dimini cu 2 etape) fazele Ia, Ib, IIa, IIb, IIIa, IIIb, IVA, IVb = 8 etape. Cum am spus mai sus „aceeași Mărie cu altă pălărie”. Dacă ar fi să vedem ce spun și alți cercetători greci și străini despre neoliticul din Grecia, pentru ca să știe lumea și alte fețe decât cele pe care le prezintă colegul în sprijinul „teoriei” sale, ar vedea că Monocrom și Protoseklo este considerat neolitic timpuriu, Sesklo neolitic mijlociu, iar Dimini neolitic târziu. În acest fel nu se mai pot compara civilizațiile. Desigur, arhitectura de la Sesklo și Dimini permite asemenea interpretări, dar sunt doar cele două situri, situația nu se repetă în Grecia pentru a se putea generaliza.

VI. Milojčić arătase de la început deosebirea dintre Protosesklo și Presesklo văzând că aceasta pătrunde dinspre nord (în Thessalia), că acesta este un proces de „barbarizare” (Milojčić 1973, p. 251). În opinia noastră acesta trebuie să fie momentul celei de-a doua migrații.

Nu e cazul să facem aici demonstrația, dar sincronismele între Starčevo-Criș I și Presesklo au fost precizate de mai toți specialiștii care s-au ocupat de sud-estul Europei, de VI. Milojčić (Milojčić 1944, p. 11; 1950, p. 74, 114-115; 1973, p. 251), D. Garašanin (D. Garašanin 1954, p. 166), M. Garašanin (Garašanin 1979, p. 119 se referea la Vršnik Ic), B. Brukner (Brukner 1968, p. 41), S. Dimitrijević (Dimitrijević 1974, pl. VI/19), N. Vlassa (Vlassa 1980, p. 692), J. Makkay (Milojčić 1967, p. 11; Makkay 1965, p. 6, 8, 14) ș.a. (Tasić 1958, p. 11, 18, 37, 11.3; Batović 1966, p. 113; Benac – Garašanin 1971, p. 267; Lazarovici 1979 ș.a.). Să nu uităm însă că sunt de crezut cei care au săpat și lucrat o viață în sud-estul Europei, nu cei câțiva americani care nu au apucat să înțeleagă ce săpau și au scos lucrări monumentale, dar care au adus mai mult teorii decât au lămurit lucrurile. Au luat drept bune datele de C14 și le-au aplicat mecanic, fără să mai controleze stratigrafia verticală sau cea orizontală, fără ca să mai vorbim de stratigrafia comparată. Dar sunt și excepții între arheologii americani, diferențe de la o „școală la alta”.

Foarte mulți specialiști văd geneza neoliticului din Grecia ca fiind legată migrațiile succesive dinspre Orientul Apropiat (Milojčić 1964, p. 57; Müller – Karpe 1968, p. 90). Când este vorba despre civilizații, fiecare cercetător caută a explica termeni ca: origine, evoluție, legături. Atunci când e vorba despre faze de evoluție se mulțumesc a explica doar evoluția generală. Până în vremea culturii Presesklo evoluat sunt cel puțin 3 asemenea migrații :

- prima ar fi la nivel Monocrom (aceasta s-ar lega de primele civilizații din Anatolia (Fikir Tepe, Hacilar IX, Hassuna Ia, ș.a.)) ;
- a doua la nivel Protosesklo, care se leagă de primele orizonturi pictate (Hacilar înainte de VI, , Ilipinar IX – Thissen 1999, fig. 2.11-15, ș.a.);
- a treia la nivel Presesklo ; impulsul ar putea veni dinspre nord, dinspre Balcanii de Sud și de pe coasta Adriaticii, deoarece apar uneori asociate cu ceramică cardială;
- în același timp sunt și legături cu Anatolia: Ilipinar VIII (Thissen 1999, fig. 2.17 și urm.);
- Aceasta, cea de a treia, s-ar putea lega de descoperirile de la Dunăre: Lepenski Vir III, Donja Branjevina, Gura Baciului II, Cuina Turcului I, Gornea-*Locurile Lungi* (bordeiele);

Nașterea culturii Sesklo se leagă de alte migrații cauzate de evoluția civilizațiilor din Anatolia de sud, din vremea fazelor mijlocii ale culturii Hacilar VI (Müller – Karpe 1968, p. 90; Makkay 1971, p. 40; Brukner 1974, p. 42), Ilipinar VII Thissen 1999, fig. 2.31-32). În această vreme sunt semnalate migrații în Balcani, mai puțin precizate în Bulgaria unde totul avea o evoluție locală, cu câteva excepții (Nikolov 1978, 1983; 1990). De aceasta s-ar putea lega nașterea culturii Karanovo II, iar prezența ceramicii canelate din grupul Magoulița al culturii Presesklo nu trebuie rupt de fenomenele balcanice și cele de la Dunăre. Ceramica canelată de la Ocna Sibiului, Gura Baciului II, Cuina Turcului și altele le-am precizat cu alte prilejuri și în studiul nostru despre Șeușa, recent așa că nu e cazul să revenim.

O altă migrație sau poate mai multe vedem la nivel Vinča A, pe care le-am cuprins cu termenul de CBA (Lazarovici 1993; vezi aici o amplă analiză a sincronismelor SC – Vinča A, pe complexe). În Thessalia ea dă naștere culturii Dimini –Tsangli (opinia noastră: Lazarovici 1977c; analiză extinsă pentru aceste legături). De altfel, nivelul al doilea de la Limba-*Bordane* marchează o asemenea migrație, credem noi.

Întrebarea firească este: unde există, atunci, acea *continuitate liniară* ? : *domnule M. Ciută !*

Și o altă întrebare: dacă Gimbutas a unificat, de ce despărțiți evoluția culturii Starčevo-Criș în două sau mai multe culturi ? vezi glumele noastre (nr. 14) în care foloseam criteriul Dvs. de deosebire, în 3 sau 4 culturi. Precriș I, Precriș II, Criș, Postcriș I, Postcriș 2 ?

3 Răspândirea „culturii Precriș”

M. Ciută dă o listă și o hartă cu 8 descoperiri sigure Precriș. Să vedem ce exprimă ele și cum le datăm noi:

Gura Baciului pentru că N. Vlassa a demonstrat clar că nu este Precriș, iar ceea ce a combătut I. Paul (Paul 1989 și n. 6) am respins la acea vreme noi (Lazarovici 1992, p. 39 vezi și tab. 5 unde OS se leagă de G1 de la Cârcea, necorelată cu GBI). Noi ne-am precizat punctul de vedere cu date și clarificări, nu doar stilistico-tipologice, ci cu argumente și statistici despre factură, amestec, ardere, netezire, forme, ornamente, pe complexe, cu analiza fiecărui complex (Lazarovici – Maxim

1995), ceea ce așteptăm să facă M. Ciută și I. Paul cu descoperirile lor. Deci, ar mai rămâne 7 situri Precriș.

Uioara de Sus. Descoperirile noi le-am atribuit etapei SC IIA pe baza unei benzi late pictate cu alb, dar materialele sunt puține și nesigure.

Dubova – Cuina Turcului. M. Ciută nu spune care nivele de la Cuina Turcului. Probabil credea că straturile, cum le numise Al. Păunescu, *Criș I* ar fi acel Criș I pe care îl aștepta și care îl credea mai târziu. Al. Păunescu le încadrează descoperirile din faza SC IC până în IVA (Păunescu 1978, 45, n. 35; prin analogiile cu stațiunile de la Gornea, Moldova Veche, Schela Cladovei ș.a. pe care le citase).

Noi încadram CT I în SC IC/IIA (Lazarovici 1979, pl. VI/B17, C25-26); CT II în SC IIB-IIIa (L 1979, VII, VI/C19-21 ș.a.), iar CT III în SC IIIB (Păunescu 1978, fig. 18/9, 14; 19/5, 15-17; 20/3,5,7; la noi L 1968, 17, 9.11; 1977a, 4-17; Lazarovici 1975, p. 19, 14.9; 1979, VII/F3-15), fără a aminti trimeritele altor colegi care se ridică la 121 în baza noastră, dar ele sunt mai numeroase. V. Boroneanț comentează unele atribute care ar merge și în SC IVA (B 338, 407). Doar D. Srejić numește nivelul neolitic cu Cuina Turcului, IIIa = LV III a1, Cuina Turcului, IIIb = LV III a2, Cuina Turcului, IIIc = LV III b (Srejić 1973, p. 259). În acest caz termenul Protostarčevo este contemporan cu Starčevo I și II din sistemul Milojević și D. Garašanin. În descoperirile de la Gornea-*Locurile Lungi* apar cunoscutele altărașe patrulatere ca la D. Branjevina, Padina, datate post-Gura Baciului SC IB, poate cu SC IC sau SC IIA, iar retardările merg în SC IIB.

Foeni-Sălaș pe care Fl. Drașovean și noi le încadram în SC IIA (Drașovean – Greenfield 1994, p.16, 19, 15/1-2) nu comportă discuție sau reinterpretare.

Deci, din cele 11 stațiuni, noi și alți autori le-am încadrat în fazele culturii Starčevo-Criș într-un sistem coerent, ușor de verificat, cu citarea opiniilor sau comentarea lor, cu folosirea și îmbunătățirea unor sisteme (VI. Milojević, D. Garašanin, M. Garašanin, S. Dimitrijević comentarii și corespondențe în Lazarovici 1977) ce își dovediseră valabilitatea timp de 5 decenii și nu numai (să folosim o expresie de la M. Ciută).

Șeușa. M. Ciută mai lansa despre Șeușa posibilitatea „... unei continuități a locuirii neolitice timpurii în această așezare” (Ciută 2001, p. 55) (Sic !). Deci, M. Ciută nu era sigur că este vorba de o continuitate, ci o lua ca un avans, o **posibilitate**, el trebuia crezut pentru ca pe această ipoteză să se bazeze alte argumente. Ar mai trebui să credem că la Șeușa ar fi o situație stratigrafică la fel de importantă ca cea de la Gura Baciului, dar situl fiind distrus și săpătura la limita așezării trebuie crezută ipoteza avansată ?

Despre locuința L1/1997 colegul citează mai multe studii (Paul, Ciută 1998, p. 76), iar în final conchidea „... analiza comparativă a acestui tip de construcție – „pe pat de pietre” –, cu complexe similare din așezări aparținând culturii Precriș (care așezări ?; că Leț este după el Criș, nu Precriș, iar Ostrovu Golu niv. III și IV ar fi „Post-Criș I” și „Post-Criș II”, căci diferențele față de Șeușa sunt de 10 ori mai multe după: forme, ornamente, incizii, barbotină, decorul plastic, factura ceramicii), coroborată cu unele considerații preliminare asupra încadrării cultural cronologice realizate pe baza analizei ceramicii (Sic ! aceasta am făcut-o noi mai

bine vezi: Lazarovici 2001) *conducând la concluzia că avem de a face cu una din cele mai timpurii (dacă nu chiar cea mai timpurie !) locuință de acest gen descoperită, cel puțin până acum, pe teritoriul României...*... desigur este Șeușa L1. Din ceea ce a publicat până acum nu am văzut „pat de pietre”, doar dacă colegul nu are mai multe vetre suprapuse, așa cum apar la Suplac (în noile noastre săpături). Secțiunea deschisă era prea îngustă pentru a ne convinge. Dacă totuși are pat de pietre, atunci să nu uite că cele mai timpurii sau contemporane sunt cele de la Padina unde există materiale Starčevo-Criș.

Noi am precizat că Șeușa face parte a doua migrațiune sudică, pe care o credem că este de etapă SC IC-IIA. Termenul Precriș a fost combătut de noi, iar stațiunea în încadrată în fenomenele sud-est europene (Lazarovici 2001). Materialele de acel tip apar mai târziu, pentru ele am publicat suficiente date de stratigrafie verticală și orizontală, trebuie doar să citească nu doar să citeze. Ar **rămâne 6** puncte Precriș.

Cârcea. M. Nica (Nica 1976, 1977, 1984, 1991; 1993-1998), N. Vlassa (Vlassa 1972; 1972a; 1976; 1980), Gh. Lazarovici (Lazarovici 1995; 1996, ș.a.), Vl. Dumitrescu (Dumitrescu 1970; Dumitrescu – Vulpe 1983, p. 57) și M. Garașanin care îl numește orizontul *Gura Baciului* sau *Gura Baciului – Cârcea* (M. M. Garașanin 1979, p. 119, 132-133), iar nu Precriș. Noi am rectificat opiniile lui M. Ciută anul trecut (Lazarovici 2001), ar **rămâne 5** situri, aceasta mai ales că evoluția materialelor de la Cârcea se leagă de fenomenele sudice și nu atât de Ocna Sibiului (să nu uităm că pictura cu buline albe apropie Ocna Sibiului de descoperirile de la Donja Branjevina și nu de cele din Cârcea și Bulgaria). Materialele de la Cârcea nu se leagă de descoperirile Protosesklo, deși M. Nica adesea o afirmă, dar nu o demonstrează. De altfel, noi am analizat locul descoperirilor de la Cârcea și legăturile lor cu Gura Baciului pe complexe publicate de M. Nica (N. Nica are zeci de planșe, de cele mai multe ori cu aceleași materiale, pictura toată a fost introdusă în bază de informații; vezi rezultatele Lazarovici 1992, p. 30-38 cu 13 tabele; 1995, 1996, 2001 cu numeroase și nu global), nu declarativ, ca la Ciută, pe 75 de cioburi.

Grădinile, sit necunoscut în vremea lui N. Vlassa, dar care nu are de a face cu Precriș-ul legându-se de o dezvoltare a stilurilor din Bulgaria și a celor *solid style* (Nica 1977a, p. 446, 9.8) din Macedonia (Nandris 1960, p. 206; 1970, p. 150; Rodden 1962, p. 10). Lazarovici 1977, p. 35, n. 46; M. Garașanin 1971, fig. 4, 7, 17). La Grădinile sunt mai multe complexe unele : **groapa 4** din faza SC IC-IIA la noi (la Nica grup Cârcea IB: Nica 1993-1998, p. 35 și fig. 4), respectiv până în SC IIIB-IVA (Cârcea IIA = Starčevo II la Nica: Nica 1993-1998, fig. 7/11-15), paralelizate cu, cultura Sesklo de M. Nica (Nica 1993-1998, p. 35, n. 50, 55; 37, fig. 4/3,5: zice el *solid style*: trebuie sa-i precizăm că acel *solide style* e Sesklo III, iar la ce vroia să se refere Nica era *solid style* de la Amzabegovo Ic – Vršnik Ic, mai greșește și colegul Nica, lui însă nu-i ia nimeni în rău, deocamdată, greșelile) și nu cu Protosesklo, cum crede M. Ciută.

Noi ne-am preciza punctele de vedere, față de Grădinile, cu analogii largi în spațiul balcanic cu carpato-panonic (Lazarovici 1992, p. 30 și urm.), pe baza statisticilor pe care le dă M. Nica (chiar dacă bagă alături diferite culori de ardere în

aceeași serie). Oricum, legăturile în spațiul balcanic contravin ideii de dezvoltare locală în Transilvania și Oltenia, ceea ce ar motiva expresia de Precriș, în sens geografic. Acel *solid style* nefiind din prima migrațiune, rezultă că elementele de la Grădinile se grefează pe lângă fondul vechi – care se leagă de zonele din centrul Balcanilor adică provinciile Morava din Serbia (Grivac-Barice), Vojvodina – Srem (Donja Branjevina), sudul Ungariei (Tisashighet, Szarvas 23) – se leagă de ce-a de a doua migrație a noastră (Lazarovici – Maxim 200, p. 403). Aceasta a doua migrațiune este pe un spațiu mai larg, vine deopotrivă pe calea Vardar – Morava și prin Valea Strumei. Ar mai **rămâne 4** situri pentru acel Precriș.

Verbița. D. Berciu (Berciu 1957, p. 179) așa cum am precizat mai sus, a încadrat-o în cultura Starčevo-Criș, iar noi ne-am precizat poziția (Lazarovici 1977, p. 35, n. 45; 1979, p. 43). El făcea analogii și legături cu Protosesklo, Presesklo și Karanovo și Starčevo I, situl de la Vrtište (Berciu 1966, p. 67; Contribuții p. 111; Berciu 1961, p. 90; Berciu 1940, p. 16). M. Nica, mai nou o încadrează Proto - Starčevo (Nica 1993-1998, p. 47, fig. 1/6), alături de situl de la Vlădila (Nica 1993-1998, p. 47, fig. 1/29), dar același sit îl încadrează, cu o pagină mai înainte, în faza Cârcea IIA = Starčevo II (Nica 1993-1998, p. 46). B. Brukner data materialele amestecate din niv. I și II în faza Starčevo IIB (Brukner 1968, p. 50). Termenul de Proto – Starčevo este o găselniță a lui D. Srejović. Asupra lui vom reveni mai jos și cu alt prilej.

Tânărul coleg ar fi văzut, dacă studia cu atenție descoperirile de la Verbița, că acolo sunt materiale cu suprafața anetezită, netezită cu cap de os sau lemn (la noi și Z. Maxim motiv **IJ**), că sunt proeminente duble așezate vertical sau orizontal (la noi și Z. Maxim motiv **HK** și **HL**), că sunt apăsări pe buză (la noi și Z. Maxim motiv tip **AP**) pe castroanele drepte, adânci (varianțe la tipul **FC**, la Ciută toate „tigăi de pește”; unele dintre ele pot fi tigăi, deci ne cerem scuze pentru unele din acuzațiile anterioare Lazarovici 2001), caracteristici pentru al său Precriș I și II. Aceste elemente apar în complexe din etapa noastră SC IC-IIA, în cazul retardările de SC IIB și se leagă de migrația a doua. Care e situația la Verbița vom ști după publicarea de noi materiale, pe straturi sau complexe.

În acest caz ar mai **rămân 3** sau 4 **stațiuni** Precriș, dacă ia în considerare și Vlădila, prima opțiune a lui Nica, citată mai sus.

Am precizat cele de mai sus pentru ca cititorul să știe la ce ne referim. Ridicăm o firească întrebare domnului M. Ciută: cum datează el materialele de la Verbița în Precriș când ele erau datate, după caracteristicile ce le aveau, în faza Starčevo-Criș II, începând din anii 1959 (Berciu 1959, fig. 4/1; Berciu 1965, p. 29; Berciu et. al. 1957, p. 179) acceptate și de alții, cum am arătat mai sus. Dacă acestea sunt datate ca Precriș, cum poate fi atunci datat Precrișul aflat înaintea fazei Starčevo I, în sensul lui Milojević și D. Garašanin. Explicația ar fi, vorba românului, „aceeași Mărie în altă pălărie”.

Revenim asupra castroanelor cu pereții drepecți și adâncitură pe buză (tipul **AP**: anterioara referire Lazarovici 2001, p. 40, tabel 2, analizam acolo doar cele datate și cu pictură albă sau cu alte elemente). Motivul este considerat ca element tipic pentru faza Monocrom, la S. Dimitrijević, apărând la Dobanovć (Dimitrijević 1974,

p. 100; Letica 1968, p. 16, n. 103). Noi însă am datat asemenea descoperiri mai târziu. Ele apar și la Gornea-*Locurile Lungi*, locuințele datate mai târziu (B1 și L1-L3), revenim și le încadrăm tot în SC IIB din locuințe și SC IIA din bordeie.

Valea Răii poziția ei în defileul Oltului (Nandriș 1968; la Nica Copăcelu: Nica 1993-1998, p. 47, fig. 1/30), legăturile sudice și nu cele central transilvănene le-am precizat, tot acolo am arătat că nu erau date stratigrafice fiind publicate și materiale mai târzii de IIB-IIIB, **rămân 3** situri Precriș.

Limba-Bordane. (Ciută 2002, pl. XCIV/2). Din ceea ce publică M. Ciută în teza de doctorat (mulțumim lui N. Ursulescu care ne-a pus la dispoziție lucrarea și referatul domniei sale pentru studiu) materialele se încadrează în etapa noastră SC IB-IIA. Tot acolo sunt și materiale de fază SC IIIA sau IIIB după noi. Sunt, deci, **4** situri Precriș.

Ocna Sibiului situl de la care a pornit termenul de Precriș, sit pe care nu îl excludem deocamdată deoarece s-au publicat puține date și materiale pe complexe. Cu toate acestea am putea accepta provizoriu termenul de Precriș, dar nu în sensul lui Vlassa (mai sus citat), ci al lui Iuliu Paul (adică în podișul Transilvaniei). Opiniile noastre și poziția cronologică în funcție de ce s-a publicat sunt prezentate în Lazarovici . **Ar rezulta că sunt poate 5** situri ale „culturii Precriș”.

La redactarea lucrării de licență (cum reiese din rezumat) autorul mai adaugă 7 puncte certe (deci 15) și alte 9 incerte (Ciută 2002, p. 6). Din păcate nu știm nici sistemul de repertoriere lui I. Paul din 1992 deoarece nu intră la bibliografia selectivă. Nu am putut studia întreaga lucrare. În articolul citat la început și în rezumat face o întreagă poliloghie din care nu spune nimic nou, dar trebuie să acceptăm că sunt atâtea deocamdată. Din această vorbărie aflăm că totuși sunt descoperite în ultimii 5 ani 9 puncte noi (ne întrebăm, firește, **de ce pe harta din 2001 nu le pune ? dacă erau descoperite în ultimii 5 ani !**).

3.1. Calea sau căile de pătrundere. (Ciută 2002, p. 7)

Cât privește calea sau căile de pătrundere aici tânărul coleg intră în supoziții periculoase. Drumul imaginat de el, **calea oltenească**, este unul posibil, dar nu este singurul. Această cale este sugerată de descoperirile Grădinile – Cârcea – Valea Răii (aceasta din urmă fără stratigrafie, plus amestec cu etape de SC IIIB).

Celelalte corespondențe necesită comentarii :

- pe de o parte din cauza atributelor principale, din care mai ales pictura cu buline mari albe, legătura ar fi Grădinile, Ocna Sibiului și apoi Gura Baciului, dar nu apar la Cârcea (decât foarte rar).
- lipsa motivului „ciucure” și a suprafețelor albe mari, hașurate apropie Gura Baciului de Donja Branjevina și Szarvas-Ob. 23, Grivac-Barice și de Ocna Sibiului și ne îndepărtează de calea oltenească.
- din materialele publicate, de la Vaksevo, spre Macedonia, în Bulgaria de SV (Čohadiev 2001, pl. 42-46) unde ar fi, după noi, un orizont SC IB-IIA mai îndelungat (Lazarovici 2003b, m.s.) ar fi cele mai bune analogii la Gura Baciului și Donja Branjevina. Din păcate nivelurile I și II sunt publicate împreună, așa încât nu se pot da detalii, iar o stratigrafie orizontală nu există, rămânând pentru viitor precizarea mai exactă.

Așa încât zisele căi sunt invenții de birou, fenomenele sunt mai complexe nu se poate preciza dacă sunt „căi” zonale sau etape cronologice diferite.

În acest sens demonstrațiile noastre, la obiect, nu comportă discuții. Colegul vorbește bine în mare, dar în detaliu este în afara problemei.

Dintr-o suflare el citează calea de pe Struma – Isker prin stațiunile Kovačevo, Gălâbnik, Gradešnica, unde pune un semn de întrebare al cărui rost nu îl pricepem. Dacă are îndoieli, trebuia lăsat Isker la o parte.

Kovačevo se deosebește de Gălâbnik sau Pernik. Din Tabelul 3 al nostru (Lazarovici 1996, p. 28) se poate observa că Kovačevo se plasează acolo unde o datam, în al nostru IC-IIA (acolo am scris cu litere arabe 2a în loc de IIA, din cauza grafiei, pe atunci aveam un laptop slab, din prima generație). Descoperirile de la Vaksevo, cum arătam mai sus, vin să arate că descoperirile de la Gura Baciului nu sunt singulare, ci doar colegii bulgari nu și-au făcut ordine în evoluția etapelor timpurii. Unele inadvertențe, în tabelele din studiul nostru mai sus-pomenit (cazul cu G9 de la Donja Branjevina III) se datorează faptului că Serghei Karmanski mai aranja manual ceramica pictată, o trecea din nivelul DB III în nivelul superior la el DB II, deși situația este invers, după opinia noastră în DB II este mai veche, știind fobia lui pentru un Körös timpuriu din acele vremuri, ante pictura cu alb (criticile noastre la el în: Lazarovici 1987; 1979c), fobie transferată asupra termenului de „monocrom”, deși întreaga pictură cu alb timpurie (există și o pictură cu alb târzie, asociată bicromiei) are celelalte categorii cu toate trăsăturile etapei monocrom.

În nici una din stațiunile Kovačevo, Gălâbnik sau Pernik nu apar bulinele mari asociate cu alte elemente, iar aceste stațiuni apar în serii mai târzii, la noi (Lazarovici 2000, tab. 1-7). De altfel ele se leagă de o etapă și un anume fenomen al migrației a doua. Ar putea fi legată de etapa SC IIA. Unor referiri globale cu care operează domnul M. Ciută, credem că le sunt preferabile analizele noastre detaliate, deși și colegul face „eroarea” care ne-o impută și operează cu spații prea mari.

Noi studiem acum descoperirile de la Vaksevo, le-am introdus în baza de date, dar ne lipsesc unele descoperiri recente din Bulgaria, motiv pentru care nu extindem opiniile noastre asupra acestui sit. El se leagă de migrația din etapa SC IC. Lucrurile sunt ceva mai complicate. Credem că merită să studieze și ordonările noastre, nu doar să le citeze la modul general (Lazarovici 1996, p. 23 și urm.). Colegul M. Ciută, și alții, ar vedea din acele ordonări că datările propuse sau imaginate de noi calculatorul nu se ordonează cum am crezut noi sau au scris autorii descoperirilor. Aceste date trebuiesc privite cu atenție, fiind vorba, uneori, poate, de evoluții bimodale (termen matematic asociat clopotului lui Gauss). Tot de acolo ar vedea că există o grupă vest-balcanică (tabel 1), mai timpurie, după care etapă descoperirile se amestecă din cauza atributelor comune: unele vechi, altele noi. Aceasta arată că cea de-a doua migrație este semnalată atât în est, cât și în vest. Ni se pare posibil ca migrația a doua să aibă două curente.

În aceste situații credem că trebuie abandonată calea de a studia doar pe hărți răspândirea „picturii cu alb” care este o noțiune mult prea vagă. Studiul pe hartă trebuie corelat cu toate atributele, nu doar cu expresii ca: monocrom, pictura cu alb,

lipsa barbotinei etc. Descoperirile din spațiul balcanic ne erau cunoscute (lui N. Vlassa și nouă) și atunci când vorbeam de acest amestec de drumuri (Lazarovici 2000, p. 275), nu neglijam și acea cale, dovadă articolul din 2000 privind legăturile speciale dintre descoperirile din România cu cele din Bulgaria (Lazarovici 2000), pe care colegul îl citează la modul general nu la o pagină anume, deși ne referim și la căile de pătrundere sau de legătură.

Varianta (mai corect era calea) vestică (Ciută 2002), pe care o combate tânărul coleg foarte ușor se datorează necunoașterii sale. Sunt mai multe puncte decât înșiră colegul. El amestecă în aceeași oală, atât în cazul Bulgariei cât și în cel al Iugoslaviei, lucruri din 2 faze diferite, nemaivorbind de etape. De altfel, acest amestec este datorat noțiunii de Protostarčevo la Srejiović, pe care o preiau fără control Pavúk, Nica, Ciută și Brukner.

Stațiunile de la Foeni (aici sunt două situri: *Stația de Gaz* e SC IC/IIA; celălalt sit e mai târziu), Dudești, Fratelia, Dubova și Lepenski Vir, cele la care se referă tânărul coleg, sunt situri de fază SC IC-IIA, toate țin de migrația doua și aspectele ei (Lazarovici Maxim 1995, *sub vocem* migrația doua; Lazarovici 1996, p. 13 și urm.; 2000, p. 275, n. 40).

4 Noțiunea „înaintea culturii Starčevo”

Dacă colegul ar fi făcut referire doar la studiile lui Milojević (Milojević 1944; 1949a; 1949b, 1950) și ale D. Garašanin din 1954 ar fi fost de înțeles deoarece aceștia au definit atunci doar o civilizație Starčevo și se refereau la Serbia și zonele imediat învecinate (încă din anul 1965 J. Makkay într-o scurtă sinteză folosește termenul de Starčevo-Criș II; Makkay 1965, p. 12, 18; I. Paul – Paul 1965, p. 197 se referea la zonele învecinate Transilvaniei).

Recent, alți colegi în lucrări de sinteză nu se grăbesc a scrie despre Protostarčevo (Marijanović 1993). Ceea ce nu a înțeles colegul nostru și nici alții, pe care îi citează mereu, este *evoluția* studiilor asupra culturii Starčevo și mai ales ceea ce a însemnat Starčevo – Körös și Starčevo-Criș (sinteza noastră în tabelul 1 Lazarovici 1979, p. 17-19). De fapt, nu au înțeles acest lucru nici Srejiović sau J. Pavúk. La Srejiović era de înțeles, a descoperit un mezolitic, el îl credea protoneolitic, și vroia și un Protostarčevo, cum anterior scria de un Protovinča. Era mai ușor a boteza decât a studia. Lipsa notelor, a trimiterilor bibliografice din volumul Lepenski Vir este concludentă asupra „metodei” de lucru și seriozității. Fantasticile descoperiri epipaleolitice sau mezolitice l-au făcut să uite de metode. În revenirile ulterioare (Srejiović, *Fundamenta*) codurile pentru categoriile ceramica parcă sunt luate din Milojević (Milojević 1949, 1950).

Sensul pe care îl dă M. Ciută acestei noi „culturi” reiese din al treilea citat ca fiind *înaintea culturii Starčevo-Criș*. Doar că în nota din același aliniat ne citează pe noi cu ultimele lucrări alături de lucrări ale lui E. Comșa. Nu știm la ce se referea din studiile lui E. Comșa, la care periodizare, dar știm foarte exact că nu există la această oră nici o descoperire în Transilvania, (vezi mai sus cele citate și analizate de noi) care să fie mai timpurie decât Starčevo-Criș, indiferent de ce termeni va folosi. Iar noi încadram în studiile noastre și descoperirile de la Ocna Sibiului, Cârcea și altele. Dacă se referea la alt Starčevo-Criș decât al nostru sau accepțiunile

citare de noi, M. Garašanin, B. Brukner ș.a. să o spună, căci dacă o fi vreun Criș I nu știm și ar fi un Precriș I sau II ante vreun Criș I sau Criș I să o spună direct.

4.1 Faza „Precriș II”

Această fază evoluată a complexului cultural al neoliticului timpuriu carpato-dunărean – este vorba de Precriș II la M. Ciută, la noi ar fi SC IIB (Lazarovici 1979, p. 44-46; 1984, p. 62-64), iar la I. Paul ca „etapa de trecere spre cultura Criș propriu-zisă” (Paul 1989, p. 10-11, 1995, p. 39). Care Criș ? ne-am întreba firesc. Doar că de atunci I. Paul sau M. Ciută nu au publicat nimic din cultura sau din acel Criș propriu-zis, să știm și noi la ce se referă.

5 Acuze privind noțiunile cultură și complex la N. Vlassa și la noi

M. Ciută spune (Ciută 2001, p. 13) „*Alterând terminologic – uneori aleatoriu – între noțiunile cultură și complex cultural, pentru desenarea pe ansamblu a fenomenului neolitic timpuriu, în ultimă instanță el recurge totuși, în mod paradoxal (!), (deși nu tocmai explicit) – la termenul de **Criș**, aliniindu-se la sistemele cultural cronologice existente (Milojčić 1949), deși, după cum am mai văzut mai sus, anterior acceptase posibilitatea utilizării termenului pre-Criș pentru desenarea un (corect gramatical ar fi **unui** !) orizont cultural la nord de Dunăre mai vechi decât Starčevo-Criș, respectiv sincron cu cultura Protosesklo din Thessalia*”.

Cum N. Vlassa, așa cum am arătat mai sus (Vlassa 1968, p. 376), nu scria *cel mai vechi neolitic de la nord de Dunăre (!)*” rezultă că citarea e scoasă, foarte probabil, din burtă de M. Ciută sau a fost o simplă scăpare, ceea ce pentru un coleg mai tânăr este de acceptat.

Noțiunile de **cultură** și **complex cultural** folosite aleatoriu de N. Vlassa ? în termeni apropiați se referă și la noi. Să vedem ce zicea Vlassa și ce înțelege M. Ciută din termenii lui.

V. Vlassa folosește în 1972 termenii foarte exacti de:

- **cultura Criș** p. 8 la articolul din 1966 din titlu; la *un facies* ... foarte vechi al culturii Criș, sau când se referea la materialele vechi ca topoarele de la Morești, Inucu; când se referă la **nivelurile** sale notate în manuscrise și pe planșă cu termenul de Criș (p. 9-10, fig. 3-5), când se referea la fazele târzii Körös respectiv în fazele Starčevo IIB – III – IV ? (aici apare un semn de întrebare deoarece fazele IIB sunt la D. Garašanin, iar faza IV doar la Milojčić; o scăpare a tânărului coleg sau, poate, necunoaștere);
- **nivel Criș** ca strat de cultură (p. 10, pl. 3-5 ș.a.),
- **Starčevo-Criș** p. 8, în titlu, deci se referea la întregul conținut; alteori îl citează pe Vl. Dumitrescu 1970; 1971);
- **Pre-Criș** în sens de protoneolitic aceramic sau protoceramic; inexistent de fapt, o spunea clar;
- **complexul Starčevo-Criș** (p. 9, n. 12) când se referă la scheletul de tip alpinoid, tipul rasial vechi mediteranoid; p. 26 când se referă la posibilitatea înserării unei componente „protosesklide”, foarte timpurii, la începutul evoluției marelui complex Starčevo-Criș, dar atunci se referă la neoliticul vechi din zona balcano-carpato-dunăreană. Ținem să precizăm corectitudinea expresiei lui N.

Vlassa „protoseskloide” și nu cum o dă M. Nica (Nica 1984), Dumitrescu – Vulpe (Dumitrescu – Vulpe 1988) sau alții, citând eronat din Vlassa. **orizontul Starčevo – Körös – Criș** referitor la orizontul al treilea (p. 15, n. 22), dar atunci folosea o analogie din orizont Smilčić; p. 23 se referea la orizontul al doilea (p. 23) pe care îl sincroniza cu cultura Pre-Sesklo, înainte de Leț I; p. 27 se referă la nivelul I;

- **etapelor pre – Körös-Criș de la Donja Branjevina** (p. 16) drept o cultură nouă, încă necunoscută, a neoliticului vechi din nordul Peninsulei Balcanice .. din pricina pătrunderii în zona respectivă a culturii Körös. Nici pe acelea nu le acceptase fiindcă mai sus scria „*ni se pare mult mai probabil, ca cea mai veche fază de la Donja Branjevina să fie reprezentată prin materialul aceluia „stratum II” simptomatic de asemănător prin ceea ce conține (...) și prin ceea ce lipsește ori abia începe să se contureze spre sfârșitul lui (ansamblul tipologic și decorativ manifest Starčevo – Körös – Criș) cu nivelul I de la Gura Baciului*”. Termen folosit corect de N. Vlassa. Elementele Körös (p. 22) prezente în nivelul II de la Gura Baciului, le sincroniza, în mare, cu faza veche starčeviană.

În trimerterile noastre am fost de la început foarte clari, am definit sau precizat de fiecare dată numele sau denumirea, iar mai apoi spațiul pe care am operat cu termenii. Am operat concret, nu aleatoriu, aleatoriu poate față de acel Criș I, de fapt inexistent (nu era nici o cronologie Criș).

Cititorul poate vedea din cele de sus cum stau lucrurile. Cât privește sensul folosit de noi, el este clar exprimat, cu analogii, cu comentarii. Colegul a citat trunchiat din frazele noastre pentru a-și crea motiv de comentariu. Vom reveni cu alt prilej la aceasta când vom analiza opiniile lui D. Srejović, J. Pavúk, B. Brukner și M. Garašanin.

6. Orizontul SC IA = Monocrom = Frühkeramik

Existența unui orizont „Monocrom” în Balcanii de nord este problematică. Există un orizont monocrom distinct, în sud. Este vorba de descoperirile din Thessalia (Ahilleion I, Argissa, Otzaki M., Nesonis, Sesklo), dar mai spre nord, în Macedonia la Anzabegovo Ia, Vršnik Ia, sunt, în general, puține materiale publicate, nu sunt complexe, sunt noțiuni vagi, din aceste motive locul lor în serii este nesigur, situările și materialele fluctuează (vezi bibl. și seriile noastre: Lazarovici 1996, p. 24 și tabelele). La Ahilleion I sunt unele forme ce pot fi mai târzii (Ellis 1989, p. 102, 5.35-5) și care apar în cultura Protosesklo (Milojčić 1960, fig. 7).

Se vorbește de un orizont monocrom în Bulgaria din care sunt de acceptat, cu rezerve, din cauza puținătății materialului și a provenienței lui din strat și nu din complexe, descoperirile de la Krajnici St. Čohadiev (Čohadiev 2000, p. 258, Abb. 1).

Materialele de la Kopriveț (noi le-am văzut) sunt mai târzii, țin de SC IIA și IIB, doar că, colegii bulgari – ca și cei maghiari –, neavând o periodizare mai fină se încurcă în termeni. Puținele forme publicate de la Krajnici se leagă de materialele din bordeiele B2 și B1 de la Gura Baciului (Lazarovici – Maxim 1995, PC I/2,3,5-6; PCII/3, 8, 9, PC III), precum și de cele monocrome din descoperirile

lui N. Vlassa și A. Palkó (1965, fig. 39-40) care nu știm din ce complexe proveneau; doar că la Krainici lipsește pictura cu buline mari albe. La Vaksevo, deși sunt mai multe materiale, nivelurile I (care ar fi „monocrom”) și II sunt publicate împreună, motiv pentru care acestea necesită un studiu mai amplu.

Față de opiniile lui Srejović și ale altor colegi privind acel „monocrom”, mai ales privind situația din Clisură, ne-am exprimat clar punctul de vedere (Lazarovici 1983, p. 14) și de aceea nu revenim, nefiind nimic nou publicat. Atunci făceam distincția între 4 situații.

Primul nivel monocrom, ipotetic pentru noi, apoi un orizont cu pictură albă rectilinie, spații mari albe (uneori fiind ca acel prin *solid style*). Ulterior orizontul acesta l-am numit **migrația a II-a** (Lazarovici – Maxim 1995, p. 200, 403; Lazarovici 1998 aici am analizat toate elementele caracteristice și răspândirea lor în spațiul balcanic și regiunea sud-central europeană) atribuind acestui orizont descoperirile de la Gornea-Vodneac, Divostin, Padina, Basarabi, Gornea-Locurile Lungi B1, bordei Luca), iar mai nou și alte materiale, complexe sau stațiuni (Lazarovici 1996, p. 13 și urm.; 2000, p. 275, n. 40).

Am revenit apoi asupra națiunilor de „Monocrom” cu precizări (Lazarovici 1998, p. 23) arătând că sub acest termen se confundă două etape:

- una timpurie, care se desprinde din trunchiul sud-balcanic care dă naștere Monocrom-ului =Frühkeramik din Thessalia (Ahilleion I: Aslanis 1992, I.B1;); și Macedonia (Amzabegovo la Garašanin M. și D. 1961, 40, 43; Vršnik Ia: Aslanis 1992, 10.7;), poate la Lepeski Vir în nivelele mezolitice (Lepenski Vir Ic: Jovanovic 1974, 39; Lepenski Vir II: Srejović 1968, 39; Jovanovic 46, 39).
- alta mai târzie, ceea ce eronat a fost încadrează în faza Monocrom, la S. Dimitrijević (Dimitrijevic 158, p. 97, ca Dobanovć). Sub numele de „monocrom” sunt încadrate și stațiunile Lug – Zvečka (Srejović 1973, p. 259; Titov 1980, p. 23; Dimitrijević 1974, p. 97, 100; 1979, p. 243, n. 21), Igrač, la Dimitrijević (Dimitrijević 1979, p. 243, n. 21; după Karmanski 1968, pl. VI-XI, XII/1: față de această încadrare avem rezerve deoarece nu am văzut direct materialele), iar mai nou diferite materiale de la Drenovac (Ventić 1998). materiale care se datează, cel mai timpuriu în SC IIA după părerea noastră

De fapt, ceea ce este definit de colegii sârbi drept monocrom este o parte din ceea ce definea VI. Milojević și D. Garašanin Starčevo I. Se poate observa clar din literatura citată de noi de la colegii neoliticieni din Iugoslavia că aceștia nu citează vechea literatură cu privire la faza I la Milojević sau D. Garašanin (ex. vezi Ventić 1998, p. 88), iar alții mențin, însă, vechile opinii (Marijanović 1993).

7 Motivul AP

Apăsările adânci și rare, pe buză (la noi motiv AP : Lazarovici Maxim 1995, catalog motive; Maxim 1999, catalog motive) sunt considerate, eronat după opinia noastră, ca fiind asociate cu cele mai timpurii materiale neolitice, cu cele din orizontul Monocrom. În zonele noastre ele apar cu acel Precriș sau acel Protostarčevo. În Thessalia nu apar în orizonturile monocrom sau Protosesklo (Milojević 1960, fig. 5 – 8/1-4; Winn – Shimabuku 1989, fig. 5.35-5.42).

În baza noastră de informații motivul AP apare în peste 46 de înregistrări și peste 60 de exemplare și câte or mai fi nepublicate. Mai precizăm că în timpul redactării și completării acestui studiu am studiat și teza de doctorat a domnului Ciută mai pe îndelete. Am avut prilejul de a vedea că domnia sa publică în vol. II corect, pe complexe sau cu adâncimi, o serie de materiale, așa încât o serie de ironii poate nu-și aveau rostul (citării ca: fără *hiatus* sau cezuri), dar până la o publicare directă a lucrării ne menținem ironia.

Acest tip de motiv apare la Gura Baciului *numai odată cu migrația a doua*. El apare în complexe din nivelul Gura Baciului II și unele din procesul de retardare al etapei SC IC. În *bordeul 20* (Lazarovici – Maxim 1995, PC IX/1-3) și în *groapa 24* (*Ibidem*, PC IX/6). În ambele complexe este asociat cu pictură neagră pe fond roșu, apar canelurile (pentru apariția, datarea și difuziunea lor vezi: Lazarovici 1998, p. 27 și urm.) precum și motivele din câte două proeminente în relief (La noi motiv HK = să le zicem pe scurt *paranteze* pentru că au această formă: Lazarovici – Maxim 1995, fig. 51). Dacă colegul M. Ciută studia mai cu atenție descoperirile M. Gimbutas de la Ahilleion ar fi văzut că acolo ele apar în nivel IIa (Winn – Shimabuku 1989, p. 111, fig. 5.44/9-10, 12; 5.65/9,14) și nu în orizonturile anterioare. Ori la acest orizont sunt descoperirile de tip Mogoulița, și altele care au caneluri și țin de finele migrației a II-a la noi, deci în cursul fazei SC IIA la noi. Tot la acel orizont apare slipul roșu, deși doar 2%, 27 fragmente (Winn – Shimabuku 1989, p. 159, Tab. B.4). Pictura cu roșu pe slip alb, nivel la care apare motivul AP și *parantezele* ce apar tot în nivel Ahilleion IIB în 2 fragmente și în nivel IIB în 15 fragmente. Or fi câteva sute de km distanță până la noi, dar dacă acceptați regula pentru „monocrom” ca termen global, trebuie să o acceptați și pe aceste mărunte, dar precise, detalii. Ar mai fi văzut colegul că acolo mai apare – la același orizont ca la Șeușa și Ocna Sibiului – și pictura cu brun pe slip alb și alb pe slip roșu și altele despre care vom vorbi când colegul își publică teza.

Nu trebuie uitate sincronismele lui N. Vlassa care data Ocna Sibiului (în urma unei comunicări susținute de I. Paul la Cluj și unde a văzut diapozitivele și fotografiile) între Gura Baciului I și II (Vlassa 1980, p. 696). Acolo este și poziția stratigrafică a descoperirilor din etapa noastră SC IC-IIA, acesta este orizontul migrației a doua. Nu știm care este situația stratigrafiei orizontale de la Ocna Sibiului, de aceasta ar trebui să țină seama colegii de la Alba Iulia (parțial M. Ciută a ținut cont). Dar acestei probleme îi vom consacra mai multă vreme altă dată.

8 Problema Starčevo I. Diferite acuze aduse lui Vlassa

Despre acel *Starčevo I* înseriat cronologic în principalele periodizări, dar despre aspectul său concret nu se putea spune nimic, la ora aceea, pe care N. Vlassa îl definește ca orizontul de la Gura Baciului I, lărgind și îmbogățind termenul. N. Vlassa nu a consultat teza de doctorat și nici altele în detaliu (*Chronologie der Jüngerer Steinzeit ...* - Milojević 1949b, p. 26, 261; 1950, p. 109, 114-115) căci ar fi văzut trimeritele la categoriile lui Milojević: A1 (Milojević DissDokt 1944, p.13; 36/1a; PL. II/1-2, VII/3; 5, 8; VIII/2; IX/2; XXVIII/4-5) pe baza cărora a stabilit legături atunci și mai târziu cu Anatolia (Milojević 1964, p. 57; Müller – Karpe 1968,

p. 90), sau cu cele din Thessalia: Milojević 1950, apud Makkay 1965, p. 4) sau Grecia prin speciile A3a, B3a (Milojević DissDokt 1944, p. 15; 36/1a; VII/1-8).

Din aceleași motive M. Garašanin (Garašanin 1978, p. 40; 1979, p. 119), Vl. Dumitrescu ș.a. acceptă termenul de Starčevo-Criș sau orizontul Gura Baciului I (I trebuie precizat totdeauna).

În studiile lui Vl. Milojević, începând cu teza de doctorat (al cărei manuscris l-am studiat la Viena pe vremuri, astăzi mutată în depozit), la *Institut für Ur- und Frühgeschichte* și adesea l-am citat (Milojević citează faza I la p. 5-6, 11, 13, 16, 18, 19, 23, 36 și trimite la 3-4 figuri și numeroase alte note, din păcate neînregistrate în baza noastră de date). Acolo se dau o serie de categorii ceramice folosite în clasificările vremii, categorii pe baza cărora a sincronizat el și alții:

- D. Garašanin, peste care colegul trece cu multă ușurință, din necunoaștere foarte probabil, căci ea a revenit asupra problemei (D. Garašanin 1980, p. 74-75);

- M. Garašanin (după săpăturile lor de la Vršnik și Amzabegovo au făcut unele corecții la ambii (Garašanin 1979, p. 133-134; M. și D. Garašanin 1961, p. 145); ei acceptă un sfârșit de Gura Baciului I sincronizat cu Vršnik I, Karanovo Ia (D. Garašanin 1980 p. 75; M. și D. Garašanin 1961, p. 144) și se revine la Starčevo I, în concepții vechi sau noi. M. Garašanin (Garašanin 1978, p. 40) vorbind despre ceramica grosieră plus barbotină din Starčevo I; Draga Garašanin le sincronizează în 1978 cu Starčevo IIa.

- J. Makkay (Makkay 1965, p. 4, 17-18) citează sincronismele cu Starčevo II pe baza categoriilor A1, A3.

- B. Jovanović (Jovanović 1968, pl. XIII-XIV) și S. Dimitrijević (Dimitrijević 1974, p. 26) cunoșteau însă materialele ceramice direct, nu doar din literatură.

Acel Starčevo I, bine definit, este mai apoi completat, corectat și îmbogățit în sensul lui N. Vlassa de către M. și D. Garašanin, cum am arătat mai sus. N. Vlassa (Vlassa 1972, p. 27) definea descoperirile de la Gura Baciului, din primul nivel ca cea mai veche cultură neolitică sigur documentată în Transilvania și în întreaga țară, cronologic **situată la începutul culturii Protosesklo** (deci cei care îi zic orizont Protosesklo o zic eronat fără a înțelege detaliile (Nica 1984, ș.a.). Trebuie să cităm exact, din nou, ceea ce zicea N. Vlassa (Vlassa 1972, p. 27) „... *Prezența sa (adică nivelul I de la „Gura Baciului” loc. cit.) dă un conținut nou termenilor de Starčevo I – Criș I, definind ca componentă de bază a acestui complex, delimitându-i începutul în țimp și legăturile etno-culturale în spațiu;...*”. M. Ciută (Ciuță 2001, p. 13) citează din nou fals căci la p. 26 la Vlassa nu apare citatul de la Ciută „... *orizontul de la Gura Baciului nu este în nici un caz identic cu cel din nivelul I de la Starčevo*”. O fi având M. Ciută un alt exemplar din *ActaMN* sau din extras, dar la noi apare cum am citat mai sus și nu cum citează M. Ciută. Noi am scris despre acestea mai de vreme (Lazarovici 1968; 1969; 1970; 1971), dar cum pe atunci eram tânăra, nu am fost luat în seamă, probabil am inspirat pe câțiva.

Mai pune M. Ciută semnul întrebării și apoi exclamării la un text al lui N. Vlassa cităm: M. Ciută 2001, p. 13... „*Posibilitatea inserării unei componente „protoseskloide” foarte timpurii, la începutul evoluției marelui complex {?! La M.*

Ciută} *Starčevo-Criș este însă* (a uitat M. Ciută să îl pună, n.n) *de natură a ridica justificate îndoieli asupra exactității imaginii de ansamblu ce s-a cristalizat asupra neoliticului vechi din zona balcano-carpato-dunăreană, imagine de ansamblu preluată – cu nuanțări de la caz la caz de la un autor la altul”*.

La ce serveau semnele ? !: 1) **poate sau** mai bine zis **sigur** M. Ciută nu a citit toată bibliografia citată de N. Vlassa și așa nu știe ce a afirmat acesta; 2) semnul exclamării: adică Vlassa nu a știut ce cita. Deci: întrebare: nu e marele complex ?; exclamare: ! vedeți că a greșit ...

În concluziile sale N. Vlassa folosea termenul de *Starčevo I - Criș I* și nu simplu, Criș, și nu se referea doar la sistemul lui Milojević din 1949 (Ciută 2002, p. 13) ca dovadă sunt notele 63, 70, 71, 72,

Terminologiile de mai sus aparțin lui N. Vlassa. Dacă ceva nu i pare clar domnului M. Ciută atunci trebuie să citească mai atent, să citeze mai atent și mai corect sau vorba lui Fl. Drașovean să citească ce citează, dacă dorește a fi considerat și încadrat între specialiștii acestor probleme. A lua datările sau opiniile unora și a adăuga la ceea ce crezi este o posibilitate, o cale, dar pentru asemenea lucruri poți primi replici usturătoare, cum a avut parte J. Makkay de la Vl. Milojević (Milojević 1967).

Ultima parte a analizei lucrărilor lui N. Vlassa, cea din *Marisia*, este discutată și de M. Ciută. Acesta insistă tot asupra nivelului Gura Baciului I. Ceea ce nu înregistrează tânărul coleg M. Ciută este asteriscul * ce face referire la comunicarea la simpozionul internațional de la Köln (februarie 1981). Din păcate nu a apărut studiul în franceză și nici stenografiile discuțiile de la congres. Astfel M. Ciută ar fi putut cunoaște adevărata opinie a lui N. Vlassa și nu doar ce se înțelege din citatele trunchiate.

Ceea ce nu a sesizat M. Ciută din comunicarea lui N. Vlassa era analiza asupra nivelului II de la Gura Baciului (Vlassa 1980, p. 692). Ar fi citit că: „*nivelul II se situează la un orizont cronologic analog, în mare, cu faza veche starčeviană. Asemănările materialului – îndeajuns de concludente – indică seria Vršnik I – Servia I – Lepenski Vir IIIa (poate și IIIb)*”.

Să ne oprim asupra acestei demonstrații, citată și de M. Ciută. Deci este vorba **de faza veche starčeviană** pentru nivelul GB II, pe când colegul descoperă și citează doar **înaintea începuturilor culturii Starčevo** (Ciută 2001, p. 14 al. 3 **citând p. 694**), referitoare la nivelul I. Ne întrebăm ce scop avea citarea limitată. Singurul scop era să sugereze, cum o face mai târziu, că Gura Baciului I și II au fi anterioare culturii Starčevo și – deci – și Criș. Atunci termenul Precriș ar fi justificat. Aceasta cu atât mai mult cu cât adoptă exemplul cu terminologia Protostarčevo I și II de la Srejić, dar asupra acestui termen vom reveni.

Ne întoarcem pentru o clipă la sincronismul cu **Gura Baciului II - Vršnik I – Servia I – Lepenski Vir IIIa (poate și IIIb) – faza veche starčeviană**, căci acesta este sensul frazei de mai sus a lui N. Vlassa (Vlassa 1972, p. 22; 1980, p. 692). Legăturile dintre Gura Baciului și cele de la Vršnik sunt mai vechi, așa încât N. Vlassa cunoștea și alte situri, nu doar Donja Branjevina, Anzabegovo, Grivac (Vlassa 1980, p. 695), cum era acuzat.

La aceleași sincronisme se referea și M. Garașanin (M. Garașanin 1978, p. 38), când pomenește ornamentul din pete albe pictate (*solid style*), de la Vršnik I, faza finală sau descoperirile de la Divostin (Garașanin 1979, p. 132). Mai apoi M. Garașanin (Garașanin 1979, p. 104) plasează descoperirile orizontului Gura Baciului, sincrone cu faza II a D. Garașanin, în care acesta asocia Gura Baciului I și II în același fenomen, lăsând să se înțeleagă existența unui orizont monocrom mai îndelungat. Ei afirmă adesea: Anzabegovo I, Vršnik I, dar nu publică materiale suficiente și foarte clar. Mai clare sunt lucrurile publicate de Tatiana Bregant (Bregant 1968) și periodizarea ei pentru Anzabegovo. Din aceste motive noi nu am luat în considerare sistemul „îmbunătățit” Milutin – Draga Garașanin, aceștia nefiind constanți în opinii și sisteme.

M. Garașanin lansase termenul de grupul Gura Baciului cu 10 ani înaintea D. Garașanin, dar toți făceau legătura cu acesta în sensul dat de N. Vlassa în 1972. Lucrurile ar fi fost mai simple pentru M. Ciută dacă ar fi văzut lucrarea Tatiane Bregant (Bregant 1968), una dintre cele mai bune specialiste în lucrări de stratigrafie comparată din spațiul iugoslav, pentru cultura Starčevo. Ar fi văzut că sistemul pleca de la cel lui Vl. Milojević și a ordonat lucrurile noi, încadrând în etape vechi sau anterioare, fără prea mult tam-tam, realizând o fină și modernă periodizare. Pentru spațiul balcanic, **celor 4 faze le adaugă 12 etape**, câte 3 pentru o etapă, mai adaugă, în Macedonia, **2 etape** de evoluție, aparte, ulterioară pentru Ruck – Bajir, deci **în total 14 etape de evoluție** făcând după Milojević cea mai amplă lucrare de stratigrafie comparată pentru neolitic. Desigur, necunoscând lucrarea M. Ciută nu face nici trimiteri și nici observații privind depășirea ei după 3 decenii de „cercetări”.

Domnia sa avea aceleași opinii ca noi, doar că am descoperit lucrarea 3 ani mai târziu, la Viena, la Cluj, nu o aveam și atunci am tras la xerox doar planșele tipologice. Noi am luat acel model de publicare și de stratigrafie comparată pentru studiile noastre de după 1973. Dar ce nu vezi sau nu știi, nu există pentru M. Ciută.

9.1 Probleme terminologice

Numele Criș, Precriș, Postcriș. Denumirea unei civilizații odată încetățenită se leagă de atributele și definiția sa, date în timp și spațiu. Practic acestea sunt convenții ale specialiștilor. Scopul lor este de a da un nume propriu care să fie ușor de reținut și înțeles de cât mai mulți specialiști, pentru a nu crea confuzii. Este de preferat ca el să acopere teritoriul întreg al civilizației și nu doar răspândirea acesteia dintr-o țară. Așa s-a născut denumirea Starčevo-Criș, din Starčevo și Körös = Criș.

Cu toate acestea, nu înțelegem logica colegului M. Ciută care, retoric, pune câteva întrebări asupra numelui culturii Criș. Începem cu întrebarea de la: Ciută 2001, p. 17, alin. 6; 2002, p. 20 poate și în teză e la fel ?!. **A doua.** „... de ce să fie desenat un fenomen cultural cu numele unei regiuni geografice (în cazul de față: **Crișana (Sic ! n.n.)**) în cadrul căreia nu există o nici o așezare reprezentativă a respectivului fenomen ?!...”, iar mai jos cu câteva rânduri asupra culturii Starčevo. Trebuie să îi explicăm tânărului doctor, ceea ce un student din anul I trebuie să știe, că termenul de Criș este practic traducerea din maghiară a termenului de Körös, el

se referă la descoperirile din Bazinul Crișurilor, mai ales la descoperirile din Ungaria (Kutzian 1944), deși erau câteva puncte și din Crișana. Dar pentru bazinul Crișurilor din Ungaria colegii maghiari nu folosesc termenul de Crișana.

Definiția numelui culturii Criș o putea citi, ca orice student, de la D. Berciu (IstRom I, p. 38-39), K. Horedt (Horedt 1970, p. 112), N. Ursulescu 1998/2002, p. 67 ultimul rând), Vl. Dumitrescu (Dumitrescu – Vulpe 1988, p. 30) sau criticile S. Marinescu la V. Giacinti – Tassone (Marinescu – Bîlcu 1975, p. 489 și urm.) ca să nu ne referim și la ale noastre, care le-am explicat de câteva ori.

Întrebăm și noi, nu retoric, ci pe tânărul coleg, de ce folosește el termenul de Precriș (cu subfazele Precriș Ia, Precriș Ib, Precriș IIa, Precriș IIb am auzit, dar nu am citit; dacă nu e așa ne cerem scuze) dacă termenii de Criș și Starčevo nu sunt suficient de clari și nu acoperă realitățile din „Crișana”, patria de origine a numelui, cum crede colegul. Nu așteptăm un răspuns, căci știm că termenul de Precriș nu l-a inventat el, dar adresa e-mail el și-o vrea.

Prima întrebare se referă la afirmația colegului (Ciută 2001, p. 17 alin. 4). „...de ce să acceptăm desenarea un (ui n.n. credem că așa e corect) fenomen cultural printr-un termen care face trimitere directă la un sit arheologic (în cazul nostru: Starčevo) din cadrul căruia manifestările culturale proprii fenomenului în discuție lipsesc cu desăvârșire”. Din întrebare constatăm că M. Ciută este în afara problemei. Dacă nu știe limba croată sau sârbă, treacă-meargă. Dar putea să studieze planșele. Doar pentru ceramica pictată din Balcani, numai pentru neoliticul timpuriu, erau publicate peste 1200 de imagini.

Putea să buchisească cu un dicționar sârbo-croat cele peste 30 de categorii ceramice pe care le descrie Vl. Milojević pentru ceramica uzuală, semifină, fină, amestec, netezire, angobă, pictură descrie fiecare grupă, cum era moda vremii (Milojević 1944, p. 1-30, multe reluate apoi în diferite studii și cărți). Tot atunci sincronizează unele din categoriile sale cu cele din Grecia, din cultura Sesklo (B3beta, A3alfa, A5alfa: Milojević, 1944, p.13-16). Apoi, pe parcursul a 6 ani, extinde studiile sale pentru sud-estul Europei realizând o stratigrafie comparată care e revoluționat cercetarea la acea vreme. Tot atunci aduce unele corecturi lui J. Gaul (Milojević 1950, p. 109). După ce o face începe cercetările în Thessalia, creează o școală de neolitic și instruieste sute de studenți și zeci de doctoranzi. Despre morți numai de bine, spune un proverb românesc. Chiar dacă unele greșeli li se par unora „fatale”.

În 1970 Vl. Milojević sincronizase Gura Baciului cu Protosesklo târziu (Milojević 1950, p. 74, 114-115). Aceasta era de explicat pentru că N. Vlassa pusese și publicase împreună materiale din mai multe complexe, iar prof. Milojević a luat lucrurile global, cum fuseseră publicate (pentru a se vedea complexe surprinse de secțiunea lui N. Vlassa vezi Lazarovici – Maxim 1995, fig. 33).

9.2 Noțiunea de cultură distinctă

Noțiunea îi aparține lui M. Ciută căci Dumitrescu – Vulpe (Dumitrescu – Vulpe 1988, p. 29-30) folosesc termenul Gura Baciului – Cârcea. I. Paul folosește, la rândul său, termenul de Precriș socotind o posibilă periodizare pentru Criș cea de la Leț I. O asemenea naivitate era posibilă în anii 1962-1964 când E. Zaharia lua

expresii de-a gata și le asocia, așa cum procedează de altfel, acum, mai tânărul coleg.

10 Mărunte corecturi și observații pentru colegul M. Ciută:

Eponimică ? (Ciută 2001, p. 16) nu știm din ce derivă poate *epo-nimică* sau poate variante din dicționare românești: *eponim*: care dă numele său unui loc (dict. neologisme 1986).

Cuvinte prețioase, construcții prețioase sunt în rezumatul tezei de doctorat referitoare la sistemul nostru. Să luăm de exemplu scria M. Ciută (Ciută 2002, p. 5) „*Și în cazul evoluției, respectiv a periodizării acestei epoci, s-a înregistrat aceeași preluare, mimetică uneori, a sistemelor cultural cronologice propuse pentru teritoriile sus amintite* (Zaharia 1966; 1967...)”; Citare greșită, credem noi, deoarece nici noi, nici E. Comșa în bibliografia neoliticului, nu știm ca doamna Zaharia să fi scris ceva atunci, numai dacă nu cumva colegul a luat acestea din lucrarea vreunui student neatent, domnul Ciută stăpânind bibliografia bine, crezându-se „judecătorul” altora.

Inadvertențe de la un aliniat la altul (aliniatul următor de la Ciută 2002, p. 5 de mai sus): „*Descoperirea ulterioară a depunerilor timpurii de la Gura Baciului, Ocna Sibiului...*”. Gura Baciului pe care o cităm este publicată în 1972, iar despre cercetările de la Ocna Sibiului, cităm 2 lucrări: 1970 și 1978, deci colegul ar fi trebuit să scrie **descoperirile anterioare nu ulterioare**. Și eu și N. Vlassa știam de Ocna Sibiului, îi citasem locul, poziția și importanța. Deci nu a adus nimic nou pentru noi M. Ciută, în afară de eroarea de sus.

11 Opiniile lui M. Ciută despre sistemul lui Gh. Lazarovici

În ceea ce ne privește M. Ciută ne prezintă studiile cam simplist, dându-i valabilitate sistemului nostru pentru anii 1970-1990. Iar, mai departe, ne acuză pe noi și cei care au acceptat sistemul : „*Astfel, mulți dintre arheologii români (și nu numai) s-au rezumat, la un moment dat, la „efortul” inserării realităților inedite descoperite de ei, în cadrul unor sisteme cultural-cronologice deja existente (dintre acestea, cel mai sus amintit, dovedind o deosebită „atracție”), în multe dintre situații această acțiune devenind de-a dreptul mecanică și stereotipă, neavând meritul de a contribui, într-un fel sau altul, la devenirea imaginii care se încerca a fi reconstituită cu privire la evoluția complexului proces cultural de apariție și dezvoltare incipientă a fenomenului neolitic de la nord de Dunăre.*”

Noi nu țineam la **devenirea imaginii**. Așa termen prețios este de folosit pentru studenții din anul I de la Alba Iulia, și nici pentru ei, trebuie să li se dea mai mult și mai corect.

Trebuie să precizăm că în mai toate din studiile noastre nu am analizat fenomenul numai la nord de Dunăre sau numai în Banat și Transilvania, fiind convinși că fenomenele etno-culturale neolitice nu au granițe – nici chiar geografice – dovadă unele studii la Congrese internaționale (Köln, Forlì, etc.). Același lucru îl fac și colegii iugoslavi mai nou (Marijanović 1993).

Această **durată a sistemului nostru, limitată la anii 1990 de M. Ciută**, este făcută foarte probabil pentru a face loc sistemului lui I. Paul și al său, pe baza descoperirilor de la Ocna Sibiului-*Triguri*, pentru acel Precriș I și II din 1995.

Lui M. Ciută i-au scăpat multe din studiile noastre, așa încât ce să mai vorbim de cele ale altor specialiști ce scriu în greacă, germană, albaneză, sârbă sau bulgară.

A uitat domnul Ciută că noi am reluat analiza materialelor în anul 1995, când am realizat o sinteză pentru neoliticul timpuriu (Lazarovici – Maxim 1995) și alte studii ori, acelea nu trebuiau amintite pentru a crea un vacuum de noutate. Am mai analizat, ori de câte ori am avut prilejul, nu opinii vechi sau noi, ci materialele publicate pe complexe, niveluri sau situri, în raport de informația publicată anterior (Lazarovici 1968; 1983-1984, 1984a, 1984b; 1988, 1992a, 1992b; 1993a; 1993b).

Mai trebuie să precizăm cititorului care nu a apucat să citească toate studiile noastre câteva idei, deși o facem pe scurt:

- **prin SC IA** înțelegem orizontul primei migrații ce dă naștere procesului de neolitizare (Lazarovici 1994; 1995; 1996b; 1998; 2000; Lazarovici – Maxim 1995). Mai precizăm că SC îl definim mai ales ca orizont de timp și nu cultural. Acest lucru reiese din citarea culturilor, grupelor, etapelor lor cu numele folosit de autori.

- **originea** acestui prin orizont este în Orientul Apropiat și se leagă de orizontul *Frühkeramik* sau monocrom din Thessalia. Un asemenea orizont este de presupus deoarece la Gura Baciului (există materiale, dar nu din complexe sigure) nu se dezvoltă din Protosesklo și nu se poate pune sub semnul egalității. N. Vlassa a precizat foarte clar aceasta (vezi mai sus). Acesta dă naștere culturii Protosesklo și va contribui la nașterea descoperirilor de la Gura Baciului care sunt, ca vreme, în etapa noastră SC IB.

- a doua migrație este la orizont **IC sau IIA** (Lazarovici – Maxim 1995, p. 27). La Gura Baciului nu o puteam preciza deoarece dăinuiau elemente ale etapei IC, iar cât dăinuiesc acestea nu este sigur sau nu sunt observații de stratigrafie verticală. Am făcut unele referiri mai noi la această problemă (Lazarovici – Mantu 2002). Mai precizăm că alte fragmente din vasul cu pictură roșie pe fond de angobă albă (considerat de N. Vlassa foarte timpuriu, îl lega de Argissa Vlassa 1972a; 1972b) la noi se leagă de migrația a doua, fiind descoperit în B23, asociat cu pictură roșie lustruită pe fond alb văros și alte materiale de etapă SC IIA (Lazarovici – Maxim 1995 coperta 1; PC VII).

Colegul oferă sistemul Preciș. Despre el a scris: **I. Paul a analizat tipologic**, aflăm de la M. Ciută, materialele primelor trei niveluri cu depuneri. (Ciută 2001, p. 15). Ne întrebăm unde și când a fost publicată acea tipologie, căci în cele 32 de planșe sunt publicate circa 75-90 piese (unele sunt reproduse și în alb-negru și color sau în desen, ceea ce nu e rău, dar nu sunt prea multe) pentru a ne convinge de cele trei niveluri din cele 6 câte spune că sunt și care apar „fără cezuri și hiatusuri sesizabile”. O fi așa, trebuie s-o credem deoarece nefiind publicate decât 70-80 piese pe o fază, pe etapă ar veni cam 25 cioburi, ceea ce este puțin ca să ne convingă, cu toată autoritatea lui M. Ciută în materie (e drept că în teză, în volumul planșe dă mai multe fragmente, dar noi analizăm acum mai ales studiul din *Apulum*, teza domniei sale o vom analiza cu alt prilej; întâi vom încărca datele domniei sale în baza noastră de date).

Precizăm că principala lucrare a lui I. Paul despre așa-zisul „*orizont Proto Sesklo*” (subliniere M. Ciută) a fost publicată în 1995. Ea conținea 32 planșe alb-negru și color și este cea mai completă publicare de materiale despre Ocna Sibiului până la teza domnului M. Ciută, cea care a stat la baza introducerii materialelor în baza de date. Tot atunci a apărut și Monografia Gura Baciului. Ambele lucrări au luat premiul Academiei, în același an, așa încât semnul egalității, din punctul de vedere al valorii este apropiat. De ce uită M. Ciută să o considere valabilă?! e treaba domniei sale.

Pentru a-l liniști pe colegul M. Ciută îl informăm că „*atracția*”, „*efortul*”, „*model*” sau folosirea ca „*etalon*” de colegii români (*și nu numai*, cum zice M. Ciută, p. 15) nu se bazează doar pe simpatia lor față de mine, ci și datorită lucrărilor noastre citate și necitate sau necitate de M. Ciută, vorba unui coleg. Ca exemplu sunt studiile de stratigrafie comparată pentru Clisură (Köln 1983, varianta romană), Banat (Lazarovici 1968; 1977; 1979; ș.a.), Transilvania (Simp. Cer. pictată), România (Lazarovici 1994), Balcani (Forli – Lazarovici 1996), România – Bulgaria (Karanovo 2000) etc., la congrese sau simpozioane internaționale unde am stat față în față cu specialiștii europeni cu care ne-am confruntat în opinii, chiar dacă nu am fost „vehement” combătut, vorba domnului M. Ciută.

M. Ciută (p. 14) mai vrea să limiteze cunoașterea noastră la nivelul studiilor lui V. Milošević din 1949-1950 și la cercetările noastre din spațiul bănățean omițând sau neprecizând, cu bună știință, cercetările din Transilvania (Fundătura, Leț: Lazarovici – Szekely 1994; Lazarovici – Meșter 1998), referirile la România (Lazarovici 1994) sau cele despre Balcani (Lazarovici 2000). Vrem să mai precizăm că în 1979 (Lazarovici 1979, p. 17-19 și tabel 1) făceam o prezentare a sistemelor cronologice și culturale de până atunci, din care reiese că nu ne bazam doar pe studiile lui Milošević din 1949-1950, ci și ale altora: D. Garašanin (1954), M. Garašanin (1959), Dimitrijević (1963, 1974), Srejić, Brukner (1968, 1974), Dîmbovița, Berciu, Zaharia, Vlăssă 1966, 1968, 1972, Boroneanț 1968 ș.a.).

Am făcut atunci o analiză obiectivă fără a folosi în „**” aprecieri de genul „efort”, „atracție”, „etalon” acțiune.. *mechanică și stereotipă*. Dacă ar fi să luăm cuvântul „stereotip” ar trebui să îl atribuim tocmai lui M. Ciută, care preia *ad literam* de la I. Paul și repetă fără a ști sau a preciza bine ce spune, căci altfel am fi văzut o trimitere la vreun studiu sau o planșă, măcar ca analogie.

Dintre *micile minciunele* sau erori folosite de M. Ciută, pentru a diminua sistemul nostru și a face loc „imaginii de ansamblu” ale tânărului specialist, mai este una pe care trebuie să o cităm după cum o prezintă M. Ciută și să vedem ce am scris noi.

De astă dată cităm din rezumatul tezei de doctorat (Ciută 2002, p. 3).

...”*cazul sistemului cultural-cronologic avansat* (credem și noi că era avansat) *asupra evoluției fenomenului Starčevo-Criș, tratat când ca o cultură* (Lazarovici 1977; 1979; 1984), *când ca un complex cultural* (Lazarovici 1984, 1993, 1998)”

Să vedem ce am scris noi și dacă ce zice colegul, în ce ne privește, este adevărat.

- Încă din 1969, deci cu 33 ani înainte de Ciută, (Lazarovici 1969, p. 25-26) scriam de despre originea sud-estică a culturii Starčevo-Criș care se încadra în marele complex Presesklo – Starčevo – Kremikovc – Körös – Criș;
- În 1971 (Lazarovici 1971, p. 19) combătând termenul simplu de Criș, un facies local la Porțile de Fier și o viziune îngustă, exprimate de V. Boroneanț scriam : „oare nu reduce evoluția complexului cultural mai larg la regiunea Porților de Fier ? ” (mai adăugăm că citam pe atunci Donja Branjevina și Gura Baciului, aceasta inedită la acea dată (Lazarovici 1971, p. 19; 1971b, p. 31, n. 8);
- În 1973, în lucrările UISPP VIII (Lazarovici 1973, p. 461 = varianta română : 1974, p. 12, n. 4-5) subliniam originea sudică și legăturile cu marele complex Protosesklo – Presesklo – Starčevo și arătam importanța descoperirilor de la D. Branjevina și Gura Baciului și Cârcea, pentru definirea fazei I. Atunci încadram descoperirile de la Gornea-*Locurile Lungi* L3 în SC III (zisa „tigaie de pește” pentru motivul AP Lazarovici 1973 = 1974, fig. 2/1/2, 3/2, 16, 4/3; le datam în SC III, azi optăm pentru SC IIB; 1977, pl. XXVI/16), de ceea ce zic colegii de la Alba de „Precriș II” aflate în proces de retardare (amestecul cu nisip, raritatea ceramicii fine). Reactualizăm și noi informațiile cu detalii de etape, ceea ce ne permite, fără a crea „culturi” noi.
- Pregătind un studiu pentru *Pittioni Festschrift*, apărut în variantă română și germană (Lazarovici 1975, 1976, p. 8-11) arătam originea sudică a culturii Starčevo-Criș, legându-se de fenomenele care au generat formarea **culturilor sau grupelor neoliticului timpuriu** din Balcani : Protosesklo, Nea Nikomedeia, Vršnik – Amzabegovo, Karanovo I, Starčevo-Criș I. Tot atunci criticam sistemele lui Srejović și Dimitrijević, bazându-ne pe observațiile de la Gura Baciului II. Mai scriam atunci de complexul cultural Criș – Körös – Starčevo. Reproșul lui M. Ciută privind **preluarea mimetică** (încă un cuvânt prețios: precizăm domnului Ciută că expresia mimetism se referă doar la lumea animală și e vorba de însușirea de a schimba culoarea sau forma după mediul în care se află. Nici noi, nici doamna Zaharia nu credem că suferim de această transformare. Cu atât mai puțin noi, care suntem deosebit de critici).
- Mai sunt și altele dar lăsăm cititorului plăcerea de a le descoperi, nevoind a ne repeta.

12.1 Noțiunea de Protostarčevo

Termenul este folosit diferit de specialiști. Cel care a introdus termenul a fost D. Srejović pentru a defini descoperirile de la Lepenski Vir IIIa inf. = Proto-Starčevo I și IIIa sup. = Proto-Starčevo II (Srejović 1969, p. 161; 1971, p. 7-8, 24-25; 1973, p. 259-261). El începe o clasificare a categoriilor ceramice. Adevărat că în 1969 (Srejović 1969, p. 161 și urm, în special 167 și urm.) face o bună descriere a facturii ceramicii culturii Starčevo-Criș analizând pasta, amestecul, culoarea și, uneori, formele bazându-se pe caracteristicile descoperirilor de la Lepesnki Vir III (săpate din 1965-1968, publicate într-un prim raport în 1967, iar monografia în 1969: Srejović 1969, p. 9, și urm.; 273 și urm.) pe care le asociază descoperirilor de la Starčevo, dar o face la modul global și nu analitic.

Nu analizează descoperirile mai vechi, nici complexe, se mulțumește a face doar câteva trimiteri la materialele arheologice descoperite. Nu face un studiu de stratigrafie comparată a nivelurilor de aici. De altfel erau dificil de realizat aceste lucruri deoarece el folosește mai mult de trei dimensiuni în clasificarea materialelor, ori în acest caz fie făcea tabele cu indici, fie folosea calculatorul. Pe atunci nu era imposibil acest lucru; începuseră doar cehii să clasifice materialele pentru calculator cu rezultate deosebite.

Nu este în intenția noastră să minimalizăm descoperirile neolitice de la Lepenski Vir, dar din profilul stratigrafic din zona de nord (Srejović 1969, p. 35, profil 6) observăm diferențierea a 4 niveluri: **LV IIIb recent, LV IIIb vechi, LV IIIa recent, LV IIIa vechi** care **se încadrează în cultura Starčevo**. Nu sunt însă publicate materialele pe niveluri, așa că totul a rămas o intenție. Mulți colegi sârbi au alte opinii, nu s-a scris contra pentru că se respectă, față de morți, în mod tacit, o perioadă de *silentio*.

La Srejović (Srejović 1971, p. 35 numele culturii este Starčevo și nu altă cultură (! Sic) cum crede sau citează domnul M. Ciută. D. Srejović amintește 2 faze: una mai veche Proto-Starčevo {„Starčevcka kultura, ...dve naistatije faze (= două faze mai vechi Sic !), Proto-Starčevo, Starčevo I}. El aduce o critică a metodelor „istorice”: adică cele de stratigrafie comparată la Milojević; tipologie și analize stilistico-tipologice și cantitative la D. Garašanin și M. Garašanin, aducând pentru datare, în favoarea sa, metodele „fizice” ce datau, pe atunci, LV II la 4680 și 4610 ± 100 s.e. = era veche = BC (*Ibidem.*, p. 39), datare care azi apare depășită, atunci era noutate. Vorbe în vânt, până la urmă, căci în paginile ce au urmat nu a pus nimic temeinic în loc.

D. Srejović citează pentru Starčevo-Criș datele de la Groningen 2059: 4690±75 BC și cele de la Vršnik (H 595-485: 4915±75 BC) și Porodin (H 1486-987: 5160±140 BC).

El amintește 3 mari bordeie (*Ibidem.*, p. 162, 165) și gropi care țin de nivelul inferior (IIIa1) dintre care unul, bordeiul D de 10 x 4,5m, celelalte bordeie fiind de 5 x 3 și 3 x 2 m, cu axa lungă NS; bordeiul A acoperea L6/LV Id; bordeiul B acoperă L8/LV Ie. Materialele din nivel IIIa2 sunt peste gropi. Srejović amintește peste 200.000 de fragmente ceramice (*Ibidem.*, p. 166), fiind un mare păcat că au rămas neprelucrate. Pe de altă parte, din aproximările noastre am văzut circa 10% din colecție și nu credem că sunt mai mult de 15.000 de fragmente Starčevo-Criș, cam tot atâtea cât la Gura Baciului.

Lepenski Vir IIIb (*Ibidem.*, p. 163-165), care acoperea nivelul IIIa, dispune doar de colibe cu pietre la fundație, uneori cuptor (*Ibidem.*, fig. 74, 78) ce nu permiteau stabilirea orientării, iar centrul stațiunii era la 30 m de Dunăre. Morții erau imediat în vecinătatea locuințelor, în afară, formând o necropolă.

Acestea sunt datele stratigrafice pentru Lepenski Vir.

Lepenski Vir nu avea numeroase complexe închise ci doar unele bordeie și gropi. Situl nu prezintă situații de stratigrafie clare, care să-i permită a data categorii sau specii. Statisticile sale sunt pe 2-3 dimensiuni și, în consecință,

inoperante. Într-un studiu viitor vom preciza opiniile noastre despre ceramica de la Lepenski Vir (vezi mai jos spicuiri).

- La ceramica grosolană categoria A autorul amintește ca element caracteristic tehnica de netezire: A1 suprafața neregulată, ondulată; A2 cu măturicea, A3 cu netezire zgrunțuroasă;
- La categoria B sunt materialele ceramice cu suprafața lustruită B, cu variantele B1-B4, în care elementul de clasificare este lustruirea puternică (B1), lustruirea (B2), B3 cu slip sau angobă roșie sau brună; B4 angobă roșie;
- Grupa C este ceramica pictată; C1 pictura cu alb; C2 brună;
- Statisticile pe care le dă nu se precizează pe ce volum de materiale au fost făcute analizele, sigur că nu au putut fi făcute pe cele 200.000 de fragmente ceramice câte se zice că sunt.

Mai trebuie să reținem că amintește faptul că în locuințele mezolitice din nivel Lepenski Vir Ic-Ie s-au descoperit fragmente ceramice, de la 3-4 fragmente până la un vas (în L1, L4, L15, L16, L19, L20, L24, L26, L28, L32, L35, L37, L46, L47, L54), pe care autorul le consideră o enigmă (Srejović 1969, p. 299).

Trimiterile sale bibliografice sunt generale, referindu-se la stațiuni, nu la complexe, niveluri sau materiale arheologice datate. De fapt, acesta a fost stilul său de lucru. Din aceste motive sistemul impus de el devine inoperant, nu poate fi folosit decât pentru a încadra propriile materiale și nici acelea exact.

Din aceste motive ar trebui ca atât colegul M. Ciută și alții să folosească cu, cuvenitele rezerve, termenii și datele despre Lepenski Vir și să se uite și la ce am scris noi, cândva, despre ele și alte descoperiri din zonă și descoperirile altor colegi (vezi cele 4 volume din *Derdapske Svečke* I-IV).

12.2 Cine folosește sistemul anterior citat

Sistemul său este imitat de J. Pavúk, care începuse cercetări în Bulgaria (Pavúk 1980, p. 52) care îl acceptă fără critică și încadrează descoperirile de la Gălâbnik, Pernik (Pavúk 1991, la Istanbul; Pavúk 1993, p. 241, 3/ 4-5;) – dar băga în aceeași oală și descoperirile de la Gura Baciului cu cele de la Leț, Valea Lupului, Rugbajir cum acceptase, tot fără critică, termenul de Protovinča (încadrare descoperiri Starčevo-Criș IIB = Spiraloid A la Dimitrijević și le considerase Protovinča: Pavúk 1980, p. 52), termen lansat tot de D. Srejović.

Proto- devine o boală a vremii, nu doar o greșală „primordială”, cum atribuisese ideea tânărul coleg unui mare profesor, e vorba de Vl. Milojević. Termenul apare ca:

- M. Garašanin care îl echivala cu Starčevo I (M. Garašanin 1979, p. 119) Proto-Starčevo la M. Nica (Nica 1993-1998, p. 47, fig. 1/1, 6, 11, 16, 27, 30), uitând a spune dacă și ceramica cu barbotină organizată de la Valea Râii sau toată Verbița sau numai faza I, se datează tot acum;
- Proto-Körös, Protostarčevo (Brukner 1978, p. 78, n. 14);

Sunt și altele pe le-am analizat mai sus, iar pentru celelalte lăsăm critica pe mai târziu.

12.3 Pe ce se bazează critica noastră și ce am studiat la Lepenski Vir

Noi am studiat peste 70 de săculeți (kesa), cei mai mulți cu ceramică, și am inclus în baza de informații 102 înregistrări (totalul celor studiate este de circa 1000

de fragmente ceramice), pe diferite niveluri de săpătură și complexe sau carouri am realizat următoarele înregistrări: 85 din etapa SC I-III fără a le putea separa, alte 66 erau din SC II, 60 din etapa SC III, iar 2 din etapa SC IV. Dintre acestea, 4 se leagă de procesul de retardare gen „Basarabi” din etapa SC IIB, iar 4 sunt în mod clar legate de policromie. Am mai inclus în baza de date obiecte și informații alte 150 înregistrări. Le-am studiat pe niveluri de săpare sau carouri, mai rar pe complexe căci, după cât se știe, sunt foarte puține materiale publicate pe complexe Starčevo-Criș sau nu aveam date mai amănunțite. Astfel ne-am putut forma o imagine mai clară decât din publicarea acelorași piese în diferite cataloage, cum procedase D. Srejić și alții. Nu trebuie uitat că în monografia stațiunii Lepenski Vir sunt publicate 45 piese din care unele se repetă în alb-negru și color. Obiceiul acesta de publicare se întâlnește și la alții.

Despre ele am scris o notă critică pentru simpozionul de la Köln, apărută doar în varianta română (Lazarovici 1983), colegii germani și sârbi nu au mai avut interes să le publice, nici pe ale noastre sau ale lui Vlassa sau Nica, toate observațiile fiind critice. După studiul acela nu am avut prilejul a reveni. De altfel, numeroși colegi sârbi au confirmat opiniile noastre sau au citat opinii similare.

În această situație termenul Proto-Starčevo, lansat de Srejić și adepții lui, fără critică, trebuie abandonat.

13 Sistemul Ciută

13.a Să vedem ce și cum pune M. Ciută informații în locul sistemului nostru, după ce a „demolat totul”. Bazat pe o analiză detaliată (abia așteptăm să consultăm lucrarea *in extenso*, nu doar rezumatul sau partea „Precriș I”, pentru a cunoaște și comenta detaliile) concluzionează „s-a concretizat prin conturarea și definirea unui orizont cultural, respectiv **a unei culturi distincte, care se plasa cultural și cronologic, înaintea fazei timpurii Criș – Starčevo, denumită Precris (...), sau Gura Baciului – Cârcea”. Nu am căutat acum în toată bibliografia domnului Paul, pe care o citează M. Ciută, să vedem dacă așa stau lucrurile.**

Din capul locului vrem să precizăm că avem câteva nelămuriri ce necesită a fi lămurite:

1. Nu înțelegem, din prețioasa expresie, ori este **orizont cultural** (pe acesta îl acceptă în viziunea lui Dumitrescu – Vulpe și nu a lui Vlassa), **opinie pe care a criticat-o**, dar nu a avut curajul a critica opinia lui M. Garașanin care folosește termenul de grup), ori este **cultură distinctă**. Care din două ?

Prin **orizont** – definiția cea mai apropiată este în geologie – se înțelege strat sau ansamblu de straturi de aceeași origine, de aceeași vârstă. Noi foloseam termenul de **Orizontul Gura Baciului I, II, III, IV** (Lazarovici – Maxim et alii 1995, p. 69, 79, 93, 100). În el încadram complexe de la Gura Baciului (locuințe, bordeie, gropi) care conțineau materiale din etapa de funcționare, abandonare sau nivelare a complexelor. Dar în aceeași vreme constatam că vin elemente noi, străine de evoluția locală, care nu le puteam încadra exact căci nu cunoșteam exact ce vine, de unde vine, când vine. Despre acelea, la concluzii, specificam că țin de **sistemul străin și influențele lui** (Lazarovici – Maxim et alii 1995, p. 199). În acest fel

defineam 3 migrații (Lazarovici – Maxim et alii 1995, p. 199-200). Primele două le-am dezbătut pe larg, argumentele de la Gura Baciului fiind suficiente. A treia migrațiune doar am amintit-o, ea nefiind evidentă la Gura Baciului, dar am vorbit despre moment cu alte prilejuri, fiind definită de noi sub termenul de **chalcoliticul balcano-anatolian** (CBA = Lazarovici 1977, p. 3; 1977c, p. 28-29; 1979, p. 64-65; 1993, fig. 1, 3-8, 11, 28-32).

Noțiunea de **cultură distinctă** o respingem. Asupra unei asemenea denumiri vezi punctul 14.

1. A doua nelămurire rezidă din expresia **înaintea fazei timpurii Criș – Starčevo**. Întrebarea firească este care fază timpurie Criș – Starčevo ?. După al cui sistem ? Am pus întrebarea pe vremuri lui I. Paul, anul trecut lui M. Ciută; nu avem răspunsurile și nici cum se probează această afirmație. O fi vorba de Leț ? dar care Leț, căci noi nu am găsit nici măcar cele trei niveluri publicate și nici stratigrafie (săpături Lazarovici – Meșter); o fi vorba de Verbița care apare la Berciu (care a folosit termenul Criș – Starčevo) dar și el o datează mai timpuriu și este oricum prima fază și este mai veche ca Șeușa; sau o fi altceva ce nu a fost publicat, iar noi nu știm, și nu am putut să le încadrăm și trebuie să așteptăm. Vom aștepta cu răbdare, **publicarea celor 6 niveluri fără cezuri** de la Ocna Sibiului.

13.b Vorbește de ideea unei împărțiri **dipartite** (Ciută 2002, p. 5: mai avem un termen prețios pe care îl folosește tânărul coleg, iar calculatorul nostru nu îl recunoaște a fi corect). În dicționarul limbii române moderne, ce-i drept e cam vechi, poate și varianta Word 2000 e veche, nu apare termenul **dipartit**. Trebuie să ghicim sensul termenului **dipartit**, din cele ce spune mai jos, deci că ar fi două părți ale neoliticului timpuriu nord-dunărean: una Precriș și alta Starčevo-Criș (unde citează pe Paul 1995; Nica 1995; Boroneanț 1990; László 1998; Berciu 1994; Ursulescu 2000; Ciută 2000, 2001 etc. Nu rezultă dacă acel *etc.* se referă la Ciută sau și la alții). Nu avem acum răgazul să verificăm acum ce scriu colegii citați, dar vom face o analiză asupra textelor lor, dacă publică ceva materiale noi de care nu am auzit.

13.c Mai există o frază prețioasă în rezumatul tezei de doctorat, căreia nu îi înțelegem sensul (Ciută 2002, p. 6 alin. 1) și aceasta nu din cauza împărțirii **dipartite**. „Termeni alternativei împărțirii **dipartite**” (Sic ! la M. Ciută) După el ar fi: componente de tip Ptotosesklo, pe poziția 1) **Protostarčevo** și „**Grupele cu ceramică pictată cu alb din Balcani**”; 2) **Starčevo-Körös**, „**poziția**” a doua.

Dintr-un studiu al nostru, pregătit pentru *Preistoria Banatului*, dorim să aducem argumente cu descoperiri din zonă ce țin de această vreme completând informația lui M. Ciută, iar **colegii iugoslavi care săpaseră în Clisură** – deși știau de termenul Protostačevo I și II – **nu au folosit termenul**, fiindu-le mai clar decât colegului M. Ciută și având rezerve, știind despre ce este vorba.

Dintre acestea pomenim:

- **Aiman SC IC/IIA** materiale în NMB; conține ceramică monocromă, ceramică pictată cu alb (romburi, rețea și buline, ceramică cu ciupituri, țesturi, altare, vase perforate sub buză, spatule, fusaiole, materiale ceramice pictate (Staljo 1986, p.

27-50, fig. 1-27; *Đjerdapske Svečke*, III, harta 1); **Lepena Potkapina**, posibil **SC IB-IIA** Jevtić, *Đjerdapske Svečke*, p. 207; contemporan cu LV IIIa; Padina B2. pict cu alb, lipsește barbotina; **Vaiuga –Pesak SC IC-IIA** Premk – Popović – Bjelajac, *Đjerdapske Svečke* 1984, p. 119, fig. 105/1-3, **Padina I, IC-IIA** (Jovanović 1974, p. 34, 46; 1984, 167; Srejić 1968 harta, p. 116 - 119; 1979, p. 35; Garašanin, M. 1979, p. 115; **Ušće – Kamenickog potoka, SC IC-IIA** a fost descoperit un schelet chirchit orientat EV, precum și, în zona Porțile de Fier II; Stanković 1986b, p. 467-471, a fost descoperită ceramică monocromă, altare cu găuri, altare cu cupă, amulete „T”, idoli zoomorfi, materiale ce țin de ce-a de a doua migrațiune.

- **Din etapa SC IIA** ar fi descoperirile de la **Velešnica, SC IIA**, pe malul Dunării au fost descoperite complexe, resturi de vetre, morminte și altare cu „capete”, amulete, idoli zoomorfi și antropomorfi, pandative I, (Vasić 1984, fig. 110/1-3, 5-6; 1986, fig. 7-10, 23; Milojević 1944a, p. 106, materiale nestratigrafiate; Vasić 1986, p. 264-285); **Vlassac SCIIA** Jovanović 1974, p. 34, 46; Letica 1969, p. 8; Srejić 1979, p. 35; Srejić – Letica 1978, pl. CXXV-CXXVII. după picioarele de altare credem noi; **Knepisce, SC IIA**, conține vase monocrome și cu caneluri, altare cu piciorul perforat, amulete în formă de „T”, figurine zoomorfe, elemente care apar și se asociază odată cu a doua migrațiune (Stanković 1986, p. 447-452, fig. 1-5) ceea ce după Srejić ar fi Protostarčevo; **Padina II SC IIA** (Jovanović 1963; 1971; 1972; 1975; 1984). După cum se vede cei mai mulți colegi jugoslavi preferă vechea cronologie, mai clară, mai exactă.

- Mai există o serie de materiale, neprecizate sau pe care nu le-am văzut sau după publicație sunt greu de încadrat : **Haidučka Vodenica** (Srejić 1968, harta; Jovanović 1974, p. 34,46); **Jašenovac** J 31, p. 14, fig. 1; Nandriš 1968 figuri aplicate, ornamente cu unghia, ceramica brună, monocromă; **Kladovo** (Srejić 1968, p. 133, harta); **Obala I** Garašanin 1954, p. 36; **Donje Butorske** (Jovanović 46, p. 34, 46; T 11, p. 122; **Korbovo** Milojević 1944a, p. 105; - **Donje Butorske** Lazarovici 1977, p. 13; **Kostol - Obala** Garašanin 1954, p. 36, nr. 7; Milojević 1944a, p. 83-103; 104; Garašanin 1954, p. 62; **Kovin - Grad** Brukner 1968, p. 83, n. 40; Garašanin, D. 1954, p. 156; **Lepenski Vir** (Srejić 1969; 1967, p. 165; Brukner 1980, p. 51; 1966, p. 35, n. 49; Jovanović 1976, p. 34, 46; Garašanin, M. 1979, p. 115; p. 132 = faza Gura Baciului; Srejić 1979, p. 35. **SC diferite etape; Liubičevac** (probabil *Obala*); Milojević 1944a.; Vlassa 1980; Fewkes 1937, p. 345; Garašanin 1954, p. 62; *Đjerdapske Svečke*, III, harta 1); **Male Livade**, Jovanović 1974, p. 34, 46; **Mihajlovac-Kula II-III** în orizont mezolitic apar fragmente ceramice neolitice (Sladić 1986, p. 433; **Novi Miloševac**: Brukner 1966, p. 49; **Osmakovo**: Milojević 1943, p. 121, D. Garašanin 1954, p. 62; La Padina au fost descoperite mai multe zone ale stațiunii. În unele erau materiale ale culturii Lepenski Vir – Schela Cladovei între care și unele materiale Starčevo-Criș; **Prahovo-Obala Kusiak**: Fewkes 1937, p. 345, pl. VIII/2; Milojević 1944a, p. 108-109; Garašanin 1954, p. 38, nr. 7, p. 62; **Radičevac** Garašanin 1954, p. 38, nr. 19, p. 62; (valea Timocului); **Schela Poșovina** Garašanin 1954, p. 38, nr. 20; **Stubica** Jovanović 1974, p. 34, 46.

Toate acestea aparțin orizontului pe care tânărul coleg îl definește cu acel Precriș I și Precriș II. Dacă le studia cu atenție ar fi putut mări numărul descoperirilor ce țin de a sa *cale vestică*, cum cita în 2001 și 2002.

Cu toate acestea ne miră că M. Ciută nu pomeniște și ipoteza lui **D. Srejiović** *privind originea neoliticului din Clisură, procesul și fenomenul de neolitizare* de acolo, lucru pe care îl trece sub tăcere, dar operează cu materialele ca și cum ar fi de la sine înțelese că ar fi fost abandonat.

Termenul Starčevo – Körös, cel din poziția a doua, atribuit lui M. Garașanin

M. Ciută, căutând argumente probabil pentru sistemul dipartit, citează din literatura străină unde este tratată „*evoluția definirii conceptului de neolitic timpuriu balcano-dunăreano-carpatic*”. Avem o întrebare firească: Oare, nu este spațiul geografic prea mare ?, căci nouă ne reproșează mărimea spațiului la care ne referim în studiile noastre (Ciută 2001).

Mai are o frază colegul MC ce trebuie reținută de specialiști pentru a vedea superficialitatea unora în cercetare și exprimare Ciută: „... *trecând prin formulările teoretice și cultural evolutive specifice mijlocului de secol (dominate de modelul Milojević, bazat pe descoperirile din Thessalia și Macedonia; Milojević – Zumbusch, Milojević 1971)*”.

Să spunem colegilor că modelul Milojević se baza pe *descoperirile din centru și sud-estul Europei* (vezi titlul *Chronologie der Jüngerer steinzeit mittel und Süd-Ost Europa...*); domnia sa nu a făcut formulări teoretice, cum i se pare că ar fi fost, ci *prima stratigrafie comparată*; a făcut apoi ordine în Grecia. Vl. Milojević nu a făcut cercetări în Macedonia, acolo unde alții au cercetat, dar pentru asta mai trebuie să citești sau să știi din școală, care este Thessalia și care Macedonia. Tot în același aliniat are o altă exprimare prețioasă: ... *până la propunerile de ultimă oră privind periodizarea neoliticului timpuriu sud-est european*”. **Prima**: nimeni nu face propuneri și nu M. Ciută le aprobă. **Secunda** : noi nu cunoaștem un alt sistem pentru neoliticul timpuriu. Au mai fost simpozioane pe aceste teme, la Karanovo, altele mai mărunte sau mai mari în Iugoslavia, la Cracovia, Köln și altele, dar acolo s-au emis ipoteze care se bat cap în cap, iar unii nici nu cunoșteau realitățile din Balcani, fiind pe marginea temei (ne referim la unele teorii americane privind procesul de „urbanizare”). Un alt model de sisteme diferite este cel publicat în *Praistorija Jugoslovenckih Zemalja*, unde sunt 3 sisteme Srejiović, Garașanin și Dimitrijević pentru aceeași civilizație.

14. Credem că acum este cazul să îi explicăm cititorului titlul Precriș I, Precriș II, Postcriș I, Postcriș II. Glume ? pe marginea unor terminologii

Matematic, când se dorește realizarea unei demonstrații se acceptă o ipoteză ca fiind valabilă. Pentru aceasta se folosește expresia *prin reducere la absurd* sau *prin absurd* (DLRM, 1958, s.v. absurd = admiterea unui raționament fals sau a unei premise false). Deci, prin absurd, colegii au dreptate și sunt două civilizații **Precriș I = cultura Gura Baciului – Cârcea** și **Precriș II = migrația a doua** la Lazarovici cum a acceptat M. Ciută (mai sus). Ar urma *o cultură Criș* (la Paul) sau **Starčevo-Criș** (la Ciută) fără periodizări căci, tânărul coleg nu dă vreo periodizare. Nu știm

caracteristicile definirii, dar în opinia lor ar fi posibil Leț I – Starčevo I; Leț II = Starčevo II; Leț III = Starčevo III, dar la Leț noi am găsit un singur nivel și două niveluri amestec cu Boian-*Giulești* și Precucuteni I (săpături Lazarovici – Meșter).

Noi vedeam trei migrații, dar eram și suntem convinși că sunt 4 migrații. A **treia migrație** ar fi la începutul fazei SC IIIA, migrație care nu o puteam demonstra căci nu aveam complexe cercetate de noi, dar asupra ei revenim mai jos.

Prin absurd, pe baza logicii tânărului coleg, *elementele care o deosebesc (diferențiază) de fenomenele culturale (Starčevo-Criș), fiind mult mai numeroase decât cele care le apropie* să vedem ce se întâmplă la începutul fazei SC IIIA sau Ghirlandoid la Dimitrijević (1974): ceramica cu barbotină se înmulțește, apar specii diferite de barbotină, apar inciziile și o pictură cu negru în ghirlande în vreme ce în unele zone pictura au alb atinge apogeul. Numărul de atribute este extrem de mare. Cronologic acest orizont urmează în Balcanii de centru și vest, deci el ar trebui să urmeze după „cultura Preciș”, cu 4 subfaze, câte se zice că sunt. Deci, el ar trebui să fie „**cultura Criș**” în accepțiunea colegului. Dar, fiindcă prin Criș s-ar înțelege Crișana în opinia colegului, termenul de Preciș, mai neutru și echidistant cum sublinia tânărul coleg în concluzii ar acoperi realități cronologice și culturale din Transilvania, Banat și Oltenia, întâlnite în 15 sau 5 situri. În unele zone la Cârcea orizontul SC IIIA are vreo 2 etape (a doua negru pe roșu, M. Nica definea etapa a doua după pictură), în Banat și Transilvania câte o fază, în Moldova și Crișana nu apare încă).

Ar urma apoi descoperirile din etapa SC IIIB la noi, când apar vasele bitronconice, policromia de la Cârcea, Trestiana, Lunca ș.a. cu forme, pictură variată (bicromie, tricromie, pictura cu alb, cu negru), alt tip de altare (cu 3 sau 4 picioare), barbotină de alt gen (organizată, decorată, în arcade, în pastile), așa că după aceste diferențe mult mai mari ar trebui considerată altă cultură și am avea „**cultura Post-Criș**”. Deoarece ea are 3 etape în Oltenia termenul potrivit ar fi „**cultura Post-Criș I**”. Dar ce ne facem că în Muntenia, în Transilvania, în Banat, în Moldova (acolo se dezvoltă bicromia: Petrescu – Dîmbovița 1957; 1958; Popușoi 1980a; 1980b; 1980c; 1990-1992; 1997; Mantu 1991) sau Crișana situația e alta, o altă evoluție decât cea din Oltenia (aici policromia are două-trei aspecte diferite). Diferențele mari ne-ar permite să găsim un alt nume cultură „**cultura Post Criș II**” cu variante locale pentru fiecare provincie, desigur în acele zone probabil că sunt 75 cioburi și se pot da nume, grupe sau variante. Aș vrea să știu care coleg se poate descurca într-o astfel de poliloghie.

Acestea sunt glume pe marginea unor terminologii și ele se aseamănă cu teoria chibritului (chibritul are o parte superioară și una inferioară. Dacă îl rupem în două atunci capetele ar fi partea superioară a părții superioare și partea inferioară a părții superioare și partea superioară a părții inferioare și partea inferioară a părții inferioare ...: cam așa ceva domnule coleg ! ar ieși cu Preciș Ia și Preciș Ib, Preciș IIa, Preciș IIb, Criș Ia, Criș Ib Criș Ic (în Oltenia), Postcriș Ia, Postcriș Ib, Postcriș IIa, Postcriș IIb) în Moldova și Transilvania, dar ce va fi în Crișana !

15 Baza actuală a sistemului Lazarovici

În baza noastră de date se află peste 16.000 obiecte de la Gura Baciului, alte câteva mii din alte stațiuni, la care se adaugă motivele pictate și peste 730 de înregistrări, ceea ce înseamnă mult mai multe piese, iar la colegii de la Alba Iulia doar citate. Noi publicăm în 76 de pagini, 63 de tabele (Gura Baciului, 1995, p. 68 și urm.) cu analize pe complexe, grafice de frecvență, cu analize pe adâncimile din fiecare complex, cu analiza categoriei (UC, SF, F), amestec, ardere, netezire, culoare, forme, ornamente și stil, unde a fost cazul. La ei nimic din toate astea.

Trebuie deci să-i credem pe cuvânt, pe afirmații, pe citate, pe aprecieri globale, pur speculative.

Comparativ prezentăm niște date statistice între Gura Baciului, Ocna Sibiului, Seușa și Pojejena (lucrarea colegului Luca Sabin deja citată) pentru a se vedea unde sunt aprecieri de genul „efort”, „atracție”, „etalon”, acțiune.. *mecanică și stereotipă* ș.a.

Deci, noi ne bazăm în aprecierile noastre, nu pe declarații, ci pe o analiză riguroasă, pe un sistem pus la punct de noi și colega Z. Maxim, care are pornirea din sistemul german din Bazinul Ruhrului, corelat cu alte sisteme (Stehli, Zimmerman, Müller, Schier), cu algoritmi matematici unii foarte performanți (analiza cu mulțimi nuanțate sau fuzzy, alții mai învechiți, dar supliți de ceilalți). De cealaltă parte, doar declarații, „**”, citate inexacte, referiri globale, nu la complexe, nu la niveluri, nu stratigrafie comparată, nu la stratigrafie orizontală, cum este la Gura Baciului (Lazarovici – Maxim 1995, fig. 11-14, bazate pe analiza de corespondență p. 64-144, cu cataloage de forme, motive și dicționare). La acestea adăugăm o altă lucrare ce care mai tânărul coleg uită să o citească sau să o citeze (Maxim 1999, numai pentru Starčevo-Criș la p. 27-63), în schimb citează lucrarea sa și a prof. I. Paul de 1 pagină (Paul, Ciută, 1997, p. 60).

Media de cioburi pe o fază, fără etape, la M. Ciută este de 25. Mai știm un coleg, cel puțin acela nu era neolitician, care a făcut pe 15 cioburi neolitice 3 faze (este vorba despre aspectul Sudiți, numele colegului nu îl pomenim, pentru că e dus între umbre).

Datele de mai sus sunt pe o statistică mai veche (octombrie 2002, când aveam în bază 12.000 înregistrări). Între timp am introdus și introducem noi informații din lucrarea de doctorat a colegului M. Ciută și altele. Nefiind încheiată cercetarea noastră ne oprim la cele de sus și precizând că în acest fel situația e ceva mai favorabilă colegilor de la Alba Iulia. Pentru comparație dăm, alăturat, situația statistică de la Pojejena despre care un coleg a scris un articol și nu a făcut poliloghie.

Tabel 1 Publicate sau referiri la materiale selective În bucăți	Gura Baciului	Ocna Sibiului	Șeușa	Pojejena (Luca)
Total fragmente	16.000, comentate 5022	116	81	190
Forme/Buze	1984/1657	14	40	61/11

Funduri/picioare	950/729	5		20
Tehnica decor	1024	79	68	119
Tip decor/tip decor	1024	79	66	119
Culoarea exterioară	10.050	20	2	
Din complexe	5022		116	
Poziția în bordei sau locuință	4522			
Categoria(uzuală, semifină, fină)	9960	30		
Amestec, ardere, netezire,	9960			
Diametrul buzei	1580			
Diametrul gâtului	234			
Toarte, tip toartă	339-180			
Inventariate, cu acces public	7199			
Complexe, poziție complex	60	1	1	
Pe nivele sau faze	4980	104 pe 4 faze	81	83 niv. 1, 106 niv. 2

Verba volant, scripta ...

16 Greșeala „primordială”

M. Ciută nu se mulțumește a da lecții lui N. Vlassa, care nu-i mai poate răspunde, dar are îndrăzneala de a scrie despre Vl. Milojević în următorii termeni (Ciută 2001, p. 16) „... Greșeala „**primordială**” care a creat confuzia terminologică – persistentă din păcate și la ora actuală – îi revine, credem, în mare măsură lui Vl. Milojević care la Argissa Magula și Otsaki Magula, utilizează termenul de Protosesklo pentru definirea unui orizont cultural aflat **sub** depunerile deja definite anterior, de către alți arheologi, ca fiind Presesklo (Milojević – Zumbusch 1971, p. 128-140), ceea ce constituie o flagrantă și inexplicabilă utilizare inadecvată a sensului termenilor”. Se cuvine a explica mai tânărului coleg, ceea ce ar fi trebuit să știe de la cursul prof. I. Paul, că termenul de Presesklo nu este introdus de Milojević – Zumbusch 1971 și este cu mult mai vechi.

În literatura românească putea citi, dacă cea din germană îi era greu accesibilă, la D. Berciu (Berciu 1958, p.91) despre cronologia din Thessalia, în tell-ul de la Argissa unde era un neolitic preceramic. Protosesklo, Presesklo, Sesklo, Dimini, etc. Deci termenul nu era introdus în 1971 cum citează mai sus M. Ciută. El definea încă din anul 1951? (apărut în 1951?) o variantă locală a culturii Sesklo, mai veche, aceasta era definită încă din anul mai de mult, Wace – Thompson, pe baza săpăturilor de la Zarelia (Menghin 1931, p. 337); mai târziu apare și la K. Grundmann (tipul A2, pl. XX-9). Citatele anterioare anului 1971 sunt din Makkay (1965, p. 11-12 care sincroniza Sesklo – Kőrös);

Dacă nici Milojević nu ar fi știut – el este cel care elaborează periodizarea culturii Starčevo-Criș în 1943, în teza de doctorat, mai apoi scrie prima lucrare monumentală de stratigrafie comparată din Balcani – cine altul o putea ști, căci

până la acea vreme se bâjbâia cu termeni ca *epoca barbariei*, la noi se spunea „comuna primitivă” pe atunci, pe care colegul M. Ciută o citează.

Ar trebui mai tânărul coleg să citească mai mult înainte de a scrie „**greșeala primordială**”. Acest termen nu este păcatul primordial prin care ești alungat din ceruri. Este prima ordine stratigrafică și, mai apoi, de stratigrafie comparată. Nu uita domnule coleg că doar cu 15 ani înainte de doctoratul lui Vl. Milojević se scrisese despre materialele de la Vinča că sunt materiale ce țin de o colonie ioniană. Nu citez cine a afirmat aceasta, căci am respect pentru acel om și pentru lucrările monumentale de mai târziu, despre Vinča. Mai trebuie să spunem că dacă nu ar fi fost Vl. Milojević și D. Garašanin nu aveau sârbii, și nici noi, o periodizare pentru neoliticul timpuriu, cum nu au până acum nici ungurii, nici bulgarii, deși încercări sunt la V. Nikolov (1982), Čohadijev (1998; 2001) și alții (Tao 2000).

Au fost apoi teze întregi de doctorat, ale unor iluștrii specialiști, astăzi cu părul și barba înălbite, unii trecuți în neființă prea de timpuriu, pe care după ce îi veți citi cu atenție și veți vedea rigurozitatea cu care au lucrat, vă va fi teamă să mai scrieți despre dascălul lor că a făcut „greșeli primordiale”.

Să luăm de pildă, ceea ce scrisese Vl. Milojević despre caracteristicile ceramicii Presesklo; că este arsă în tehnica *burnish* (este vorba de acea *redware* germ. sau ceramica învelită cu slip roșu sau brun – iar, ca să folosim dicționarele, cum ne sfătuiește M. Ciută explicăm din Webster (*burnish* vt., vi. to make or become shiny by rubbing; polish, n. a gloss or polish, YN. POLISH *burnish•er*) n. Etymology [ME *burnishen* < OFr *burniss-*, extended stem of *brunir*, to make brown < brun: see BRUNET]; ceramica brută este decorată în vârciuri și **barbotin** așa ar suna traducerea, dar Vl. Milojević – dar nu este vorba de barbotină (corecția o face Milojević 247, p. 82) care folosește pentru barbotină termenul german de *Schlickbewurf*) – așa cum apare la Ocna Sibiului în zisul Precriș II – ci este vorba de ciupituri în vârciuri, ca o barbotină (Milojević 84, p. 11, fig. 2/4-11), lipsa picturii în Thessalia. Dacă nu crede colegul M. Ciută atunci să citească articolul pe care îl scrie Vl. Milojević despre încercările lui Jannos Makkay (*Die wichtigsten Fragen der Körös – Starčevo – Period*, în *Acta Antiqua*, VIII, 1965, p. 13, unde J. Makkay încerca să caute originea c. Presesklo din Bulgaria, de a data mai timpuriu c. Körös și ar vedea de ce rușine a scăpat dacă mai trăia Milojević (*Die wichtigsten Fragen der Körös – Starčevo – Periode...*, Heidelberg, 1967). Așa ar înțelege M. Ciută de ce colegii maghiari nu au nici acum un sistem de periodizare al culturii Körös. Rușinea nu este doar a lui M. Ciută ci și a școlii în care s-a format, dacă nu se știu asemenea lucruri de bază. Dar mai sunt școli unde aceste lucruri nu sunt cunoscute.

J. Makkay încerca a considera c. Presesklo ca o marfă străină de cultura Protosesklo, și avea dreptate, deoarece unele materiale proveneau de pe coasta Adriaticii, de tradiție cardială, problemă lămurită de Vl. Milojević, în 1958 (Milojević 1960, p. 19; citită și citată de Berciu 1966, p. 36), dar J. Makkay încasase eroarea și săpuneala. Despre aceasta a scris și J. Nandriș în al său *Early Neolithic III* (Nandriș 1968) și care dă 9 stațiuni din această vreme. Milojević considera ceramica Presesklo ca o „barbarizare” a ceramicii Protosesklo (Milojević 1970, p. 82). Nu i se par cunoscute toate aceste materiale din nivelul Precriș II și atunci când noi definim

ce-a de a doua migrațiune (Lazarovici – Maxim 1995; s.v. ; vezi Lazarovici despre Șeușa în detaliu).

Curiozitatea ne-a determinat să introducem și restul ceramicii de la Ocna Sibiului, cât este ea publicată, în baza de date și să o analizăm acum. Am procedat la fel, în studiul precedent, dedicat tot domnului M. Ciută referitor la Șeușa. Când se vor mai publica materiale vom face un nou efort pentru a vedea dacă lucrurile sunt așa de roz cum le vede M. Ciută.

Din baza de date am extras, pentru perioadele SC I-III A, periodizare după mult „hulitul nostru sistem” și obținem serierea de mai jos.

Din acest tabel seriat (după metoda analizei de clusteri) cu foarte probabil, în viitor, „**hulitul**” program Zeus (după ce vor avea un program al lor, pe acesta îl vor huli; de asta suntem siguri. **Sic !**), observăm ceea ce am definit mai de mult (Lazarovici 1977; 1979) – chiar dacă prelucrarea pe calculator este vorba domnului M. Ciută o „acțiune.. **mecanică și stereotipă**” până în anii 1990 (termenul îi aparține lui M. Ciută) – că este valabil și după anii 1990 la nord de Dunăre (ne-am limitat cu analiza noastră la aceste zone, pentru a face pe plac domnului M. Ciută, care limita sistemul nostru la aceste zone).

O concluzie ce se desprinde din raționamentul și aranjamentul matematic de mai jos, raționament ce nu poate fi ocolit, observăm că în prezența și modul de organizare al barbotinei există niște reguli. Dacă colegii de la Alba Iulia ar fi publicat barbotina pe complexe sau niveluri am fi avut o serie mai „curată” o clasificare mai exactă, chiar dacă descoperirile sunt „fără cezuri și hiatusuri sesizabile” cum se laudă domnul M. Ciută. Până atunci, ne referim la publicare și observăm că presupusele orizonturi Precriș I și Precriș II, fie sunt amestecate în orizonturi diferite, fie sunt – ambele – mai târzii.

Table 2	I	J	J	I	I	J	I	J	J	H	H	I	J	K	I
	C	A	E	A	B	B	N	M	L	I	L	J	N	F	M
GB; SCIB-IC	1														
GB;IC	1														
O.S; SCII-III		1													
Pojejena I; SCIIA-IIB	1	1	2	1	1										
Padina; SCIIA				1											
Gornea -LL;SC; SCII B				1	3	1									
Galda; C;SCHIA					1			1							
Gornea - LocurileL. CIIB						1	1		1						
GB;IC-IIB								1							
O.S2;SCIC-IIA					1			1	2	1	1	2	3	1	
Gornea Căunița;SCII B													2		
GB; ;IIIA-IIIB														1	
Dubova-CTI;SC2a															1

Crezând că barbotina apare din cele mai vechi orizonturi peste Protosesklo a ajuns pe M. Ciută să îl deranjeze termenul de Presesklo, ceea ce explică „greșeala primordială” lui Vl. Milojević. Pentru M. Ciută îi era suficient Proto Sesklo, adică o haină mai mare în care să intre și Șeușa și să fie la orizont Proto Sesklo indiferent de etapă, colegul M. Ciută face confuzia cu acel „Barbotin” de la Milojević ar fi barbotina de la Ocna Sibiului.

Legat de termenul Proto Sesklo. Cel care a botezat civilizația, Prof. Vl. Milojević, a dat numele de Protosesklo (Milojević 1960, p. 328; 1944, p. 328 Makkay 1971, p. 49). În acel fel îl folosesc și cei care au săpat stațiuni din aceeași vreme din Grecia, cei care au scris sinteze: I. Aslanis (1992, p. 53-54). La acea vreme cea mai bine cercetată regiune a Greciei era Thessalia. Școala germană de neolitic, condusă de prof. Milojević, s-a impus. Lucrurile erau valabile mai ales pentru estul Thessaliei. Grecia are o mare diversitate de regiuni, iar dinamica și stilul civilizațiilor este diferit, la fel și cercetarea acestora (Theocharis 1973). Termenul trebuie păstrat așa cum autorul în definește pentru o regiune, indiferent de mărimea ei. Dacă M. Ciută preferă varianta Mariai Gimbutas (Proto Sesklo) e treaba lui. Se preiau critici ale M. Gimbutas sau școlii ei, crezând că au înțeles ceva. Din păcate, nu au înțeles nimic.

Situația de la Ahilleion este valabilă doar pentru Ahilleion. E o civilizație la munte, de munte. De ce atunci să generalizăm asupra Thessaliei și să schimbăm ceea ce e bine cu ceva ce nu are culoare, doar de dragul de a schimba. Nu există o singură civilizație Sesklo cum spune ea. Ceea ce este la Ahilleion nu seamănă cu nici un ciob de la Zerelia, situl în care a fost definită cultura Sesklo. Desigur, termenii sunt convenții ce pot fi acceptate de unul sau altul dintre specialiști. Nu s-a publicat mai multă ceramică pictată la Ahilleion. Se ridică o firească întrebare: Dacă pentru Grecia propuneți o unificare cu un singur termen ?; atunci de ce separați ce este în România, cu un termen dând numele pentru multe culturi ex. **cultura Precriș**, **cultura Starčevo-Criș**. Atunci de ce ne-am opri și nu am folosi pentru lucruri mai diferite **Post-Criș**. Dacă ați fost sfătuit să faceți aceasta, sfatul este greșit; dacă ași fost obligat: sperăm, cândva, la o mărturisire.

Mai citează M. Ciută că *M. Gimbutas ridică semne de întrebare asupra teoriilor difuzioniste și migraționiste*. Și ce este cu asta ! A lămurit M. Gimbutas originea și evoluția civilizațiilor din Thessalia ? Nu ! Atunci ce rost avea critica lui Milojević venită din partea lui M. Ciută, iar mai apoi argumente „grele”, venite din partea M. Gimbutas.

Trecând în revistă spațiul fost iugoslav M. Ciută vrea să arate că știe despre cultura Proto-Starčevo (citând doar: Srejović 1998). Să vedem ce zice M. Ciută despre acestea. Srejović ar defini două etape ale neoliticului: una mijlocie Starčevo, iar faza Proto-Starčevo a fi o fază genetică, dar îl citează pe J. Pavúk în 1993, deci cu 5 ani mai de vreme. E drept că fiecare a mai scris-o, dar în alți ani.

În mod impropriu unii atribuie culturii Protosesklo stațiunea de la Vršnik și Nea Nikomedea (Rodden 1962, p. 287), dar Vl. Milojević (1970, p. 82) atrage atenția asupra acesteia din urmă că este mai târzie.

Aici e cazul să facem o precizare pentru domnul M. Ciută și cei care au studiat superficial sistemul nostru: noi acceptăm 4 faze, iar în cadrul lor mai multe etape.

Fazele sunt valabile indiferent de natura stațiunii. Prin natura stațiunii înțelegem fie stațiune principală cu evoluție dinamică, iar atunci sunt valabile etapele, fie stațiune secundară sau sezonieră și atunci sunt valabile doar cele 4 faze mari. Avem posibilitatea de a oferi afirmației noastre exemplul a două stațiuni. Una, cea de la Fundătura (Lazarovici et. alii 1981b) sau un caz mai recent, la Moruț, inedit sau în curs de publicare. Situații similare s-au petrecut lângă Gura Baciului la Suatu (periegheze ale noastre și Z. Maxim), în Banat la Gornea-Vodneac, în Oltenia la Basarabi (Nica 1971, Lazarovici – Maxim 1995, s.v. gen Basarabi).

Încheiere

Noi am publicat materialul arheologic pe complexe (locuințe sau bordeie, pe secțiuni sau carouri cu o presupusă încadrare), iar în cadrul bordeielor am face întâi o serie pe adâncimi, să vedem care este situația amestecului (vezi Monografia Gura Baciului, p. 74 și urm. care nu este prea citată de colegul M. Ciută, având nevoie de un dicționar, vorba vine în glumă, dar ca o laudă a lui V. Chirică).

Se știe, și o spunem nu doar pentru Domnul M. Ciută și studenții lui, ci și pentru cei care nu au observat acest lucru, că la Donja Branjevina toate gropile se astupă în același fel: întâi cu marfă „Körös”, așa era atunci moda (la Karmanski, care era farmacist și nu arheolog, și a uitat să mai citească și altceva, dar a continuat să separe cioburile pictate cu alb din DB III și să le pună în alte pungi, ca fiind din nivelul DB II – asta am văzut-o cu ochii noștri în ziua când a fost descoperită *Boghinia Crvene Kosîțe – Zeița cu cosîțe roșii*, cu părul pictat. Între timp a trecut în cele veșnice, îi cerem iertare pentru vorbele grele) și apoi cu ceramica pictată cu alb, acel Starčevo de acolo. Exact ca la M. Ciută.

Până vor publica cum se cere acum, în aceste vremuri, cu baze de date, cu extrageri din ele, cu cataloage și dicționare, nu doar tipologie (pentru metodă vezi Lazarovici 1998; Lazarovici – Micle 2001; Wechler 2001) și ca să nu zică lumea ca ne lăudăm și că doar noi folosim sistemul, mai dăm exemple de colegi ce lucrează în acest mod, acum (Schier 1995; Maxim 1999).

Prescurtări bibliografice

- Aslanis, 1992 – I. Aslanis, *E proistoria thes Makedonias. E neolithique epohi*, Athena.
- Beldimann, 2001 – Șeușa-La cărarea morii, com. Ciugud, jud. Alba, în **CCA**, 2001, p. 2.
- Berciu et al. 1957 – Morintz, S. 1957, *Șantierul arheologic Verbicioara*, în **MCA**, 3, 1957, p.179-184.
- Berciu, 1940 – *Însemnări arheologice*, I, București, 1940.
- Berciu, 1958 – *Neolitic preceramic în Balcani*, în **SCIV**, 9, 1958, p. 91-98.
- Berciu, 1959 – *Săpăturile de la Verbița*, în **MCA**, 5, 1959, p. 75- 76.
- Berciu, 1960 – D. Berciu, voci în *Istoria României*, p. 29-40, 42-60, 71-82 București,
- Berciu, 1961a – *Contribuții la problemele neoliticului în România*, București, 1961.
- Berciu, 1965 – D. Berciu, *Dunăre – Balcani – Aaanatolia. Unele probleme ale legăturilor mileniului al treilea î.e.n.*, în **Omagiu lui P. Constantinescu – Iași**, București, 1965.
- Berciu, 1966a – *Zorile istoriei în Carpați și la Dunăre*, București, 1966.
- Boroneanț, 1990 – Boroneanț, V., *Le site de Schela Cladoveip. Problemes poses par la transition de la culture Starcevo a la culture Vinca*, în **Vinca and its World**, Belgrad, p. 143-147.
- Boroneanț, 2000 – *Paleolithique superieur et epipaleolithique dans la zone des Portes de Fer*, București 2000.
- Bregant, 1968 – Bregant T., *Ornamentika na neolitski keramiki u Jugoslavii*, Ljubljana, 1968.
- Brukner, 1966 – B. Brukner, *Einige Fragen über die Verhältnisse der Starčevo und Körös – Gruppe*, în **AAArch**, X, 1966, p. 7-10.
- Brukner, 1966b – *Istoriijat i rezultatinroučarnovo Starčevo – Körös complexa*, în **RVM**, 14, 1965, (p. 46).
- Brukner, 1968 – *Neolit u Vojvodini*. în **Dissertationes**, V, Belgrad – Novi Sad.
- Brukner, 1974 – *Rani neolit*, în **Praistorija Vojvodine**, p. 29-68.
- Brukner, 1977 – *Beitrag zur Festellung des Beginns der Metalurgie und der Aeneolithisierung*, în **ArhIug**, XVIII, 1977.
- Brukner, 1978 – *Ein Beitrag zum Studium über die Neolithisierung südostpannoniens*, în **Godišnjak**, XVI, 14, p. 75-82.
- Brukner, 1980 – *Settlement of the Vinča Group at Gomolova*, în **RadVojvMuz**, 26, p. 5-52.
- Brukner, 1986-1987 – *A Contribution to the investigation of Connections among the Populations of Southeast Pannonia, the central part of the North Balkans, and 4000 and 3000 BC*, în **RadVojvMuz**, 30, 1986-1987, p. 33-42.

- Čohagiev, 2001 – Št. Čohagiev, *Vaksevo. Praistoričeski selišča*, Veliko Trnovo.
- Ciută, 2000 – *Contribuții la cunoașterea celui mai vechi orizont al neoliticului timpuriu din România. Cultura Precriș*, în **Apulum**, 37, 1, 2000, p. 5-101.
- Ciută et alii 2001, *Șeușa-La cărarea morii, com. Ciugud, jud. Alba*, în **CCA**, 2001, 2, p. 239-242.
- Ciută, 2002 – *Rezumatul Tezei de doctorat*, Univ. Alba Iulia.
- Ciută, 2002 – *Teza de doctorat*, Univ. Alba Iulia.
- Ciută et alii 2000b – *Șeușa, com Ciugud, jud. Alba*, **CCAR**, 2000, p. 101.
- Ciută et alii 2000 – M. Ciută – Angel – Sabău, *Considerații cu privire la tehnologia de confecționare a ceramicii culturii Precriș*, în **Apulum**, 37, 1, 2000, p. 103-132.
- Ciută et alii, 2000 – M. Ciută, indici, în **CCA**, 2000.
- Ciută et alii, 2001 – indici, în **CCA**, 2001.
- Cluj-Napoca inima Transilvaniei, coordonator. *Voci Neoliticul timpuriu-eneolitic*, Cluj-Napoca 1998, p. 12-15.
- Čohadziev, 1978 – Čohadziev, M., *Selista ot rannija neolit b Perniski okrir*, în **Thracia antiqua**, 3, Sofia, 1978, p. 28-44.
- Dimitrijević, S. 1979 – *Sijeverna Zona*, în *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja*, Sarajevo, p. 229– 262.
- Djerdapske Svečke*, I-IV, Belgrad, 1983-1986.
- DLRM 1958 – *Dicționarul limbi român moderne*, București.
- Drașovean, 1989 – Fl. Drașovean, *Observații pe marginea unor materiale, inedite privind raporturile dintre cultura Starčevo-Criș, Vinča A și lumea lineară în nordul Banatului*, în **Apulum**, 26, 1989, p. 9-48.
- Dumitrescu, 1970 – Vl. Dumitrescu, *Cu privire la cea mai veche cultură neolitică din România*, în **SCIV**, 21, 2, p. 187-199.
- Dumitrescu – Vulpe, 1988 – Dumitrescu Vl., Vulpe Al., *Dacia înainte de Dromihete*, București 1988.
- Fewkes, 1939 – în **BulASPR**, 15, 1939.
- Fewkes, V.J. 1937 – în **AmerPhilSoc**, 78, 2, 1937, p. 329-406
- Garašanin, D. 1954 – Draga Garašanin, *Starcevačka kultura*, Ljubjana.
- Garašanin, D. 1980a – Draga Garašanin, *Origines et relations des groupes du complexe balkano-pannonien du néolithique ancien*, în *Problemes de la néolithisation dans certains régions de l'Europe*, Cracovia, p. 57-75.
- Garašanin, D., 1968 – *Croyance et culte de L'home néolithique dans le centre des Balkans*, in *Neolit centralnog Balkana*, Belgrad 1986, p. XXV-XXIX.
- Garašanin, 1958 – *Contribution à la connaissance des origines de la chronologie du néolithique balcanique*, în **Starinar**, VII-VIII, p. 34-39.
- Garašanin, 1959 – *Neolithikum und Bronzezeit in Serbien und Makedonien*, în **RGK**, 39, 3ff.
- Garašanin, 1961 – *Zur Chronologie und Deutung einiger früneolithischer Kulturen*, în **Germania**, 39, 1961, p. 142-144.
- Garašanin, 1973 – M. V. Garašanin, *Praistorija na tlu S. R. Srbije*, Belgrad.

Garašanin, 1978 – *La néolithisation dans le sud-est et dans le centre de la Peninsule Balkanique*, în **Godišniak**, XIV, p. 31-44.

Garašanin, 1979 – *Centralnobalkanoška Zona*, în **Praistorija Jugoslovenskih Zemalja**, Sarajevo.

Garašanin, 1990 – *Vinca und seine Stellung im Neolithikum Sdosteuropas*, în **Vinca and its World**, Belgrad.

Garašanin, M. și D. 1955 – M. Garašanin, D. Garašanin - *La station néolithic de Žarkovo*, în **Starinar**, III/IV, 1955.

Garašanin, M. și D. 1959 – în **Zbornik Štip**, 1959, p. 61-65.

Garašanin, M. și D. 1961 – *Zur Chronologie und Deutung einiger früneolithischer kulturen*, în **Germania**, 39, 1961, p. 142-144.

Greenfield, Drașovean, 1994 – H. Greenfield – Fl. Drașovean, în **AnB**, III, *Arheologie – Istorie*, p. 45-85.

Hiller, Nikolov, 1997 – Št. Hiller, B. Nikolor, *Karanovo. Die Ausgrabungen in Südsektor, 1984-1992*, Salzburg-Sofia.

Horedt, 1970 – *Istoria comunei primitive*, București.

Ignat, 1973 – D. Ignat, *Repertoriul descoperirilor neolitice din Bihor*, în **Crisia**, p. 7-20.

Ignat, 1979a – *Așezarea neolitică de la Suplacul de Barcău*, în **MCA**, Oradea, p. 54-54.

Ignat., 1978 - *Așezarea neolitica aparținând culturii Cris de la Suplacu de Barcău*, în **Crisia** 8 p. 9-25.

Jevtić – Đerdapske Svečke, p. 207.

Jevtić, 1984 – M. Jevtić – *Lepena Potkapina, praistorisko naselje*, în **Starinar**, 33-34, 1984, p. 178

Jovanović, 1963 – *The early Neolithic Arhitecture of Djerdap (Iron Gate) Gorge*, în **Actes VIII CISPP**, p. 290-293.

Jovanović, 1967 – *La signification de certains éléments de culte du Groupe Starčevo*, în **Starinar**, XVIII, p. 19-20.

Jovanović, 1968 – *Historique de l'industrie céramique dans le néolithique et le haut néolithique du Balcan Central*, în **NCB**, Belgrad, 107 ff.

Jovanović, 1971 – *Padina kod Gospodinskog Vira*, în **Materialj**, 6, 1971, p. 65-70.

Jovanović, 1972 – *The Aautochtona and Migratrional Components of the Early Neolithic inthe Irona Gates*, în **Balkanica**, III, 1972, p. 49-58.

Jovanović, 1974 – *Relativno hronološki odnos starijeg neolita Đjerapa i Vojvodine*, în **Materialj**, Belgrad, X, 1974.

Jovanović, 1974b – voci în **Vinča**, Belgrad 1974, p. 22-23, 194-198.

Jovanović, 1975 – *The Origin of Early Neolithic in Đjerdap*, în **Godišnjak**, XVI, 1975, p. 5-17.

Jovanović, 1984 – *Padina*, în **Starinar**, 33-34, 1984, p. 166-167, 312, 313.

Karmanski, 1975 – S. Karmanski, *Ornamentika na keramici sa lokaliteta Donja Branjevina*, Odžaci.

Karmanski, 1979 – *Donja Branjevina*, Odžaci.

Karmanski, 1988 – *Rezultati novih istrazivanja na lokalitetu Donja Branjevina*, Odzaci.

Larina, 1994a – *Neoliticul pe teritoriul Republicii Moldova*, în ***Thraco-Dacica***, tom XV, 1-2, Editura Academiei Române, București, p. 41-66.

Lazarovici et al.1996b – *Șantierul arheologic Fundătura*, în ***ActaMN***, 33.1, 1996, p. 301-321.

Lazarovici et al.1996c – *Șantierul arheologic Țaga*, în ***ActaMN***, 33.1, 1996, p.323-352.

Lazarovici – Dragomir 1993 - *O nouă sculptură neolitică descoperită în Clisură*, în ***Banatica***, 12/1, 1993, p. 9-19.

Lazarovici, 1968 – *Cultura Starčevo-Criș în Banat*; lucrare de licență Cluj, p. 150 p.; 40 pl.

Lazarovici, 1969 – *Cultura Starčevo-Criș în Banat*, în ***ActaMN***, VI, p. 3-26.

Lazarovici, 1970 – *Cultura Vinča A în Banat*, în ***ActaMN***, 7.

Lazarovici, 1971 – *Faza a IV-a a culturii Starčevo-Criș în Banat*, în ***ActaMN***, 8, 1971, p. 409-413.

Lazarovici, 1971b – *Unele probleme ale neoliticului din Banat*, în ***Banatica***, 1, 1971, p. 17-69.

Lazarovici, 1973 – *Über das Neolithikum in Banat*, în ***Actes VIII CISPP***, II, Belgrad, p. 461-466.

Lazarovici, 1974 – *Cu privire la neoliticul din Banat*, în ***Tibiscus***, 3, 1974, p. 45-64.

Lazarovici, 1975 – *Unele probleme ale ceramicii neoliticului din Banat*, în ***Banatica***, 3, 1975, p. 7-24.

Lazarovici, 1976 – *Fragen der neolithischen Keramik im Banat*, în ***Festschrift für R. Pittioni***, Wien 1976, p. 203-234.

Lazarovici, 1976b – *Über das frühneolithikum im Banat*, în ***Istraživanja***, Novi Sad, 5, 1976, p. 79-90.

Lazarovici, 1977 – *Gornea -Preistorie*, Reșița, 1977.

Lazarovici, 1977a – *Periodizarea culturii Vinča în Romania*, în ***Banatica***, 4, p. 19-44.

Lazarovici, 1977b – *Beziehungen zwischen Frühdimini und Vinča A*, în ***Apulum***, XV, p. 19-26.

Lazarovici, 1978 – *Civilizațiile preistorice de la Portile de Fier*, în ***Comori arheologice***, București, p. 29-39, 62-65.

Lazarovici, 1979a – *Die Starčevo-Criș- Kultur, (Allgemeine Fragen)*, în ***Tibiscus***, 1979, p. 27-31.

Lazarovici, 1979b - *Neoliticul Banatului*, în ***BMN***, III, Cluj, 1979, 273 p.; 50 fig.; 10 tabele; 162 planșe.

Lazarovici, 1979c – *Neoliticul timpuriu în Clisura Dunării*, în ***StComCar***, 1979, p. 27-31.

Lazarovici, 1980a – *Câteva probleme privind sfârșitul neoliticului timpuriu din nord-vestul României*, în ***ActaMN***, 17, 1980, p. 13-30.

Lazarovici, 1980b – *Die Periodisierung der Starčevo-Criș Kultur in Rumänien*, în **III. Tracologisches Kongres**, Wien.

Lazarovici, 1981 – *Das Frühneolithikum in Eisenes Tores*, Köln 1981, în **Journal for Mediteranea Antropology and Archaeology**, 2, 1983, s.t

Lazarovici, 1983 – *Neoliticul timpuriu din zona Porțile de Fier (Clisură)*, în **Banatica**, 7, p. 9-34.

Lazarovici, 1983/1984 – în **Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte**, Bd. 52, p. 131-176.

Lazarovici, 1984 – *Neoliticul timpuriu în România*, în **ActaMP**, 8, p. 49-104.

Lazarovici, 1984 – *Das Frühneolithikum in Rumänien*, Novi Sad m.s.

Lazarovici, 1987-1988 – *Sincronismele Vinča A - Starčevo-Criș*, în **ActaMN**, 24-25, p. 17-28.

Lazarovici, 1988 – *Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase în preistorie, I*, în **ActaMP**, 12, 1988, p. 23-70.

Lazarovici, 1988 – *Die Vinča A - Starčevo-Criș Synchronismus*, Tolbuhin.

Lazarovici, 1990-1991 – *Venus de Zăuan. Despre credințele și practicile magico-religioase, II*, în **ActaMP**, 12, 1988, p. 12-36.

Lazarovici, 1991/1995 – *Über das Frühneolithikum im Süd-Osten Europas (I. Rumänien)* 1991 pentru Festschrift M. Garašanin, neapărut atunci ci în **Kulturraum...**, Reșița 1995, p. 33-55

Lazarovici, 1992/1995 – *Über das Frühneolithikum im sud-Osten Europas (I. Rumänien)*, în **Kulturraum Mittlere und Untere Donau. Traditionen und Perspektiven des Zusammenlebens = Spațiul cultural al Dunării Mijlocii și inferioarep. tradiții și perspective ale conviețuirii**, Reșița, p. 33– 55.

Lazarovici, 1992b – *Așezarea neolitică timpurie de la Zăuan și câteva probleme privind neoliticul timpuriu din Balcani*, în **ActaMP**, XVI, p. 25-59.

Lazarovici, 1992b – *Über das Frühneolithikum aus dem Sud– Ost Europas (I– Teil Rumänien)*.

Lazarovici, 1993a – *Așezarea neolitică de la Zauan II. Migrație și difuziune. Chalcoliticul balcano-anatolian. Propuneri pentru un sistem de analiză procesuală*, în **ActaMP**, 17, p. 11-47.

Lazarovici, 1993b – *Les Carpathes Meridionales et la Transylvanie*, în **Atlas du néolithique Europeen**, Liège, p. 243-284

Lazarovici, 1994 – *Ceramica pictată de la Gura Baciului. Prelucrări matematice și informatice*, în **Al treilea simpozion Știință și viață**, Cluj-Napoca, 1994, p. 7-12.

Lazarovici, 1996a – *Din istoria străveche a Carpaților Răsăriteni*, în **Angustia**, I, 1996, p. 27-49.

Lazarovici, 1996b – *The Proces of the Neolithisation and the Development of the fierst Neolithic Civilisations in the Balcans*, în **The Neolithic in the Near East and Europe, Colloqvium XVII, 9, XIII ICPPS**, Forli, Italia, 4-14, september, 1996, Ed. Abaco, p. 21-38,

Lazarovici, 1998 - *About the neolithisation process of the second migration of the early Neolithic*, în **The Late Neolithi of the Middle Danube Region, Intern. Simp.**, Timișoara 1998, p. 7-37.

Lazarovici, 1998 – *Fișe de stațiune și obiect pentru catalogul expoziției 5 Ani de cercetări arheologice în Carpații Răsăriteni s.v. Leț* (10 p.).

Lazarovici, 1998 – *Metode și tehnici moderne de cercetare în arheologie*, București 1998.

Lazarovici, 2000 – *Links between the Early Neolithic from Romania and Bulgaria*, în **Karanovo III, Beiträge zom Neolithikum in Südosteuropa**, Wien, Phoibos Verlag, 2000, p. 273-286.

Lazarovici, 2001 – *Despre locul descoperirilor de la Șeușa în neoliticul timpuriu din sud-estul Europei*, în *Studia Archaeologica et Historica Nicolae Gudea Dicata – Omagiu Profesorului Nicolae Gudea la 60 de ani*, Zalău 2001, p. 37-47.

Lazarovici, 2003 – *Note privind neoliticul timpuriu*, m.s..

Lazarovici, D. Micle, 2001 – *Introducere în arheologia informatizată*, în **BHAUT**, III, 234 p.

Lazarovici, et alii, 1996b – *Șantierul arheologic Fundătura*, în **ActaMN**, 33.1, 1996, p. 301-321.

Lazarovici, et alii, 1996c – *Șantierul arheologic Țaga*, în **ActaMN**, 33.1, 1996, p. 323-352.

Lazarovici, et alii, 1998 – *About the Neolithisation Process of the Second Migration of the Early Neolithic*, în *The Late Neolithic of the Danube Region*, în **Intern Symp, iunie 1997**, Timișoara, p. 7-37.

Lazarovici, Facko, T. 1989-1993 – *Un procedeu tehnologic de arderea ceramicii întâlnit din preistorie până în zilele noastre - un studiu etnoarheologic*, în **ActaMN**, 26-30/1.

Lazarovici, G. și M. 2002 – *The Neo- Eneolithic Architecture in Banat, Transilvania and Moldova*, m.s. 120 p. Grecia sub tipar.

Lazarovici, G. și M., *Arhitectura neo- eneolitică din România*, m.s.

Lazarovici, Lako, 1981 – *Săpăturile de la Zăuan - Campania din 1980 și importanța acestor descoperiri pentru neoliticul din nord-vestul României*, în **ActaMN**, 18, 1, 1981, p. 13-43.

Lazarovici, M. Lazarovici, 2002 – *Contribuții privind Arhitectura neolitică timpurie*, s.t.

Lazarovici, Meșter, M. 1998 - *Săpăturile etno- arheologice de la Leț, Sf. Gheorghe sept.* 1998

Lazarovici, 1979 – *Neoliticul Banatului*, în colecția **BMN**, III, Cluj, 1979, 273 p.; 50 fig.; 10 tabele; 162 planșe.

Lazarovici, Nica, 1991 – *Chalcoliticul Balcano-Antolian*, în **Cultura Vinča în România**, Timișoara, 1991, p. 5-17.

Lazarovici, Pădureanu, E. 1981 – *Așezarea neolitică de la Arad-Strada Voievod Moga, 2*, în **Ziridava**, XIII, p. 49-73.

Lazarovici, Resch, F. - Germann, C. 1981 – *Așezarea neolitică de la Unip*, în **Analele Banatului**, I, p. 13-20.

Lazarovici, Sfetcu, O. 1990 – *Așezarea de la Buziaș - Silagiu*, în **Banatica**, X, p. 45-57.

Lazarovici, Szekely, Z. 1994 – *Sfârșitul neoliticului timpuriu în sud-estul Transilvaniei*, în **Cumidava**, 15-19, p. 5-21.

Lazarovici, Z. Maxin – *Gura Baciului*, în seria **BMN**, XI, 1995.

Letica, 1969 – Z. Letica, în **ArchJug**, 10, 1969, p. 7-11.

Lichardus-Itten, M. 1993 – *Zum Beginn des Neolithikum im Thal der Struma*, în **Anatolica**, XIX, p. 99-116.

Luca, 1987 – *Așezarea Starčevo-Criș de la Liubcova-Ornița (săpăturile din anul 1985)*, în **Banatica**, IX, p. 13-23

Luca, 1987b – *Săpăturile arheologice de salvare de la Liubcova-Ornița (jud. Caraș-Severin)*, în **Banatica**, IX, p. 31-42.

Luca, 1995 – *Așezarea aparținând culturii Starcevo-Criș de la Pojejena-Nucet (jud. Caraș-Severin). Campania 1986*, în **Banatica**, 13, 1995, p. 5-22.

Luca, 1998 – *Libcova-Ornița*, Târgoviște.

Luca, S.A. - Dragomir 1985 – *Despre o noua descoperire arheologică întâmplătoare de la Gornea - Locurile Lungi*, în **Banatica**, VIII, p. 457-465

Lucreția Ghergari, Gh. Lazarovici, Corina Ionescu, T. Tămaș – *Studii geoarheologice asupra unor artefacte ceramice din neoliticul timpuriu din România. Stațiunea de la Lunca – Poiana Slatinii, jd. Neamț*, în **Angustia**, 4, p. 1-7.

Makkay, 1965 – J. Makkay, *Die Wichtigsten Fragen der Koros-Starcevo-Periode*, în **Acta Arch Sz.**, VIII.

Makkay, 1966 – *Die bemalte Keramik der Körös – Gruppe*, în **MFMEvk**, 1, 1966, p. 47-58.

Makkay, 1969 – *Zur geschichte der Erforschung der Koros-Starcevo - Kultur und einiger ihrer wichtigsten Probleme*, în **AAH**, 21, 1969 p. 13-31.

Makkay, 1971 – *Altorientalischen Parallelen zu den altesten Heiligtumtypen Sudosteuropas*, în **Alba Regia**, 11 p. 137-144.

Makkay, J. 1990 – *The Protovinca Problem - as seen from the Northernmost Frontier*, în **Vinca and its World**, Belgrad, p. 113-122.

Mantu, 1991 – *The Starčevo-Criș Settlement from Poieniști, Vaslui – County*, în **Banatica**, 11, p. 173-183.

Marijanović, 1993 – Br. Marijanović, *Les Balkans centraux et la Pannonie du sud*, în **Atlas de Néolithique Européen, l'Europe Orientale**, Liege, p. 111-126.

Marinescu-Bîlcu, 1975 – Silvia, Marinescu-Bîlcu *Asupra unor probleme ale culturii Criș*, în **SCIV**, 24, 2, p. 487-504.

Marinescu-Bîlcu, 1991 – *Sur quelques problemes du néolithique et du énéolithique a l'Est des Carpatés Orientales*, în **DaciaNS**, XXXV, p. 5-59.

Marinescu-Bîlcu, 1993 – *Les Carpatés Orientales et la Moldavie*, în **Atlas de Néolithique Européen, l'Europe Orientale**, Liège, p. 191-241.

Maxim, 1999 – Z. Maxim – *Neo-Eneoliticul din Transilvania*, seria, **Din Istoria Transilvaniei, II**, **BMN**, XIX, 1999, Cluj-Napoca.

- Maxim, 2000 – *Utilajul litic cioplit de la Leț*, în **Angustia**, 5, 2000, p. 27-36.
- McPheron, Srejšović, 1971 – A. McPheron, D. Srejšović, *Early Farming Cultures in Central Serbia (Eastern Yugoslavia)*, în **NMKrahguievac**, 1971, p. 1-14; 15-26.
- Menghin 1921 – O. Menghin, *Urgeschichte der bildenden Kunst*, 7, 1921.
- Milojčić 1944a – Recenzie *The Körös Kultura*, de I. Kutzian, în **Germania**, 28, 1944, p. 111-114.
- Milojčić, 1944 – Vl. Milojčić, *Das ältere Neolithikum in Serbien*, Diss Doct., Univ. Wien.
- Milojčić, 1949 – *Chronologie der jüngerer Steinzeit Mittel- und Südosteuropas*. Berlin.
- Milojčić, 1949a – *South-Eastern Elements in the Prehistoric Civilisation of Serbia*, în **BSA**, 44, 1949, p. 257-299.
- Milojčić, 1950 – *Körös – Starčevo – Vinča*, în *Reinecke Festschrift*, Mainz, p. 108-118.
- Milojčić, 1950 – Recenzie, *J. Gaul, The Neolithic Period in Bulgaria*, în **Germania**, 28, (1944-1950), p. 108.
- Milojčić, 1951 – *Die Siedlungsgrenzen und Zeitstellung der Bandkeramik in Osten und Südosteuropas*, în **BerRGK**, 33, 1951, p. 110-124.
- Milojčić, 1956 – *Die erste präkeramische bäuerliche Siedlung der Jungsteinzeit in Europa*, în **Germania**, 34, p. 208-210.
- Milojčić, 1958/1959 – *Ergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien (1953-1958)*, în **JbRGZM**, 6, p. 1-56.
- Milojčić, 1960 – *Hauptergebnisse der deutschen Ausgrabungen in Thessalien, 1953-1958*, Bonn.
- Milojčić, 1964 – Vl. Milojčić, *Zur Frage der Herkunft des Mäanders und der Spirale bei Bandkeramik Mitteleuropas*, în **JbRGZM**, 11, 1964, p. 57-80.
- Milojčić, 1965 – *Die Tontafeln von Tartaria und die absolute Chronologie des mitteleuropäischen Neolithikums*, în **Germania**, 43, p. 261-264.
- Milojčić, 1967 – *Die Absolute Chronologie der Jüngerer Steinzeit in Südosteuropa und die Ergebnisse der Radiocarbon - C 14 – Methode*, în **JbRGZM**, 14, p. 9-28.
- Milojčić, 1970 – *Die kulturbeziehungen zwischen Griechenland und Dalmatien während der Jüngerer Steinzeit*, în **Adriatica**, Zagreb, 1970, p. 81-86.
- Milojčić, 1973 – *Zur Frage eines präkeramischen Neolithikums in Mitteleuropa*, în **Actes VIII CISPP**, Belgrad, p. 248-251.
- Milojčić, Zumbusch 1971 – Vl. Milojčić – J. Milojčić v. Zumbusch – *Die Frühneolithikum*, Bonn.
- Müller-Karpe, 1968 – H. Müller-Karpe, *Handbuch der Vorgeschichte*, II, Jungsteinzeit, München.
- Müller-Karpe, 1974 – *Handbuch der Vorgeschichte, Kupferzeit, III*, München.
- Nandriş, 1968 – *The Prehistoric Archaeology of South East Europe with special reference to the Neolithic Figurines*, Diss. Dokt, Cambridge Univ. 1968.
- Nandriş, 1970 – *Ground water as factor in the temperate neolithic Settlement of the Körös Region*, în **ZNM**, VI, 1970, p. 59-71.

Nestor, 1957 – I. Nestor – *Raport despre sondajele de la Leț-Vârhegy*, în **MCA**, III, p. 59-63.

Nica, 1971 – M. Nica, în **SCIV**, 1971.

Nica, 1976 – *Cârcea, cea mai veche așezare neolitică de la sud de Carpați*, în **SCIV**, 27, 4, p. 435-463.

Nica, 1977 – M. Nica, *Nouvelles données sur le néolithique ancien d'Olténie*, în **DaciaNS**, XXI, p. 13-53.

Nica, 1980 – *Raport asupra săpăturilor de la Cârcea*, în **MCA**, Tulcea, 14, 1980, p. 29-35.

Nica, 1981 – Grădinile. *O nouă așezare a neoliticului timpuriu în sud-estul Olteniei*, în **Arhivele Olteniei**, NS, 1, p. 27-39.

Nica, 1984 – *Neoliticul timpuriu și mijlociu în zona răsăriteană a Olteniei*, București, diss. doct.

Nica, 1984a – *Noi descoperiri arheologice în așezarea neolitică de la Cîrcea (jud. Dolj)*, în **Arhivele Olteniei**, 3, p. 37-45.

Nica, 1987 – *Sur la plus ancienne céramique peinte de l'époque néolithique de Roumanie (Les découvertes de Cîrcea et Grădinile)*, în **La Civilisation de Cucuteni en contexte européen**, în *Sesion scientifique dédiée au centenaire des premières découvertes de Cucuteni*, Iași – Piatra Neamț, p. 29– 42.

Nica, 1991 – *Le groupe culturel Cîrcea – Grădinile dans le contexte du néolithique balkanique*, în **ZborNMB**, XIV, 1, arch., Belgrad, p. 103– 112.

Nica, 1993-1998 – *Originea și evoluția ceramicii pictate în așezările neoliticului timpuriu din Oltenia*, în **Acta Moldaviae Meridionalis**, XV-XX, 1993-1998, Vaslui, p. 32-60.

Nica, 1995 – *Le groupe culturel Cârcea – Grădinile dans le contexte du néolithique balcanique et anatolien*, în **ActaMN**, 32.1, p. 11-28.

Nicolăescu-Plopșor et alii, 1965 – C. S. Nicolăescu-Plopșor, M. Davidescu, Șt. Roman, V. Boroneanț, *Cercetările arheologice de la Cazane*, în **SCIV**, 16, 2, p. 407-411.

Nikolov et alii, 1989c – V. Nikolov, Kunka Grigorova, Emilijia Sirakova, *Die Ausgrabungen in der frühneolithischen Siedlung von Sofia – Slatina, Bulgarien, in den Jahren 1985-1988*. Separatum.

Nikolov, 1982 – *Ornamentacia na rannoneolitnata risuvana keramika ot Bălgarskie zemip. Klasificacija, tipologija I sistematizacija*, Sofia 1982.

Nikolov, 1984 – *Ranneneoliticheskie kulturni v zapadnoi Bolgariji*, în **Sovetskaja Arheologija**, 2, p. 5-21.

Nikolov, 1987 – *Beitrage zu den Beziehungen zwischen Vorderasien und Südosteuropa Aufgrund der frühneolithischen bemalten Keramik aus den Zentralbalkan*, în **ActaPrehArch**, 19, p. 7-18.

Nikolov, 1990 – *Das Flusstal der Struma an der frühneolithischen Strasse von Anatolien nach Mitteleuropa*, în **Die ersten Bauern**, 2, Schweiz, Landmuseum Zürich, p. 63-69.

Nikolov, 1978 – V. Nikolov, *Problem za prodblizitelnostta na neolitnata pevoliuTia b Predna Azia*, în **Thracia Antiqua**, 3, Sofia, 1978, p. 11-28.

- Paul et alii, 1999 – *Limba*, în **CCA**, s.v.
- Paul, 1970 – *Săpăturile din vara anului 1960 de la Ocna Sibiului*, în **MCA**, 9, 97-104.
- Paul, 1981a – *Contribuții românești la elucidarea unor probleme ale preistoriei europene*, în **StComSibiu**, 21, 9-26.
- Paul, 1995 – *Vorgeschichtliche Untersuchungen in Siebenburgen*, Alba Iulia.
- Paul, Ciută, 1997 – indici în **CCA**, 1997
- Paul, Ciută, 1998 – indici în **CCA**, 1998.
- Pavuk 1996 – *Zur Frage der Verbeitung des Neolithikums auf dem Zentralbalkan und in Mitteleuropa*, în **The Vinča culture its role and cultural connections**, Timișoara, 23-40.
- Pavúk, 1980 – J. Pavúk, *Altere Liniarkeramik in der Slowakei*, în **SlovArch**, 28, 1, 9-88.
- Pavúk, 1993 – *Beitrag zur definition der ProtoStarčevo-Kulture*, în **Anatolica**, XIX, 231-242.
- Pavúk, J. – Bakamska, A. 2000 – *Tipologie und Stratigraphie der in Karanovo III*, 2000, p.
- Pavúk, J. – Čohađiev, M. 1984 – *Neolithische Tellsiedlung bei Galibnik in Westbulgarien (Grabungs- bericht des Jahre 1980-1092)*, în **SlovArch**, 32, 1, p. 195– 228.
- Perničeva, L. 1990 – *Le site de Kovačevo néolithique ancien dans le département de Blagoevgrad*, în **Studia Prehistorica**, 10, p. 142– 196.
- Petrescu-Dîmbovița 1958 – *Contributions au probleme de la culture Criș en Moldavie*, în **ActArchBp**, 9, 1-4, p. 53-68.
- Petrescu-Dîmbovița, 1957 – *Sondajul stratigrafic de la Perieni*, în **MCA**, 3, p. 65-79.
- Popușoi, 1980a – *Sondajul arheologic de la Balș*, în **ArhMold**, IX, Iași, p. 7-17.
- Popușoi, 1980b - *Săpăturile arheologice de la Trestiana, com. Grivița*, în **MCA**, XV, Brașov, p. 28-36.
- Popușoi, 1980c – E. Popușoi – *Săpăturile arheologice de la Trestiana, comuna Grivița, județul Vaslui*, în **Cercetări istorice**, S. N., XI, Iași, p. 105-134.
- Popușoi, 1990-1992 – *Câteva considerații asupra unui grup de locuințe din așezarea Starčevo-Criș de la Trestiana*, în **AMM**, Vaslui, p. 21-44.
- Popușoi, 1997 – *Trestiana*, în **CCA**, 1983-1992. p. 114-116.
- Premk – Popović – Bjelajac 1984 – **Đjerdapske Svečke** 1984, p. 119, fig. 105/1-3.
- Premk et al.1984 – A. Premk, P. Popović, L. Bjelajac, *Vajuga – Pesak*, în **Đjerdapske Cvecke**, II, p. 118-124.
- Rodden, 1962 – R. I. Rodden, *Excavations of the Early Neolithic Site at Nea Nicomedeia*, **ProcPrehSoc**, 28, 1962, p. 267.
- Rodden, 1965 – *Early Neolithic Village in Greece*, în **Scientific American**, 212, 4, 1965.

Roman, Boroneanț, 1974 – P. Roman, V. Boroneanț, *Locuirea neolitică de la Ostrovu Banului*, în **Drobeta**, I, 1974, p. 117-128.

Schier, 1995 – W. Schier, *Vinča - Studien*, I, II, Habil. München, 1995

Schier, 1996 – *The Relative and Absolute Chronology of Vinča. New Evidence from the Type site*, în **The Vinča culture, its role and cultural connections**, Editura Mirton, Timișoara, 1996, p. 141-162.

Seferiades, 1993 – M. Seferiades, *La Grece*, în **Atlas de Néolithique Européen, l'Europe Orientale**, Liege, p. 7-60.

Seferiades, 2000 – în **Karanovo III, Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa**.

Sladić, 1986 – M. Sladić, Mihajlovac – Kula, în **Đjerdapske Svecke**, II, 1984, p. 202.

Srejović – Letica 1978 – D. Srejović – Z. Letica, *Vlassac*, I, II.

Srejović 1968 – *Neolitska plastika centralnog balkanskog područja*, în **NCB**.

Srejović, 1967 – D. Srejović, *Excavation at Lepenski Vir*, în **Starinar**, XVIII, 1967, p. 156-164;

Srejović, 1969 – *Lepenski Vir*, Belgrad.

Srejović, 1969a – *Protoneolithic and Early Neolithic Settlement*, în **Archaeology**, 22, 1, 1969.

Srejović, 1973a – *Die Lepenski Vir Kultur und der Beginn der Jünsteinzeit des Mitteleuropas*, în **Fundamenta**, A, 3.

Srejović, 1973b – D. Srejović, *Die Anfänge des Neolithikums im Bereich des Mittleren Donaauraumes*, în **Actes VIII CISPP**, Belgrad, II, p. 251-262.

Srejović, 1979 – *Protoneolith – Kultura Lepenskog Vira*, în **Praistorija Jugoslovenskih Zemalja**, Sarajevo, p. 33-68.

Srejović, 1981 – *Lepenski Vir, Menschbilder einer frühen neolithischen Kultur*, Köln.

Staljo, 1986 – B. Staljo, *La site préhistorique Ajmana à Mala Vrbica*, în **Đjerdapske Svecke**, III, 1986, p. 51-54.

Stanković, 1986 – S. Stanković, *Lokalitet Knjepište – une station de groupe de Starčevo*, în **Đjerdapske Svecke**, III, 1986, p. 447-448.

Stanković, 1986b – *Ušće kameničkoi pošoka lokalitetu starčevačke kulturne i rupe*, în **Đjerdapske Svecke**, III, 1986, p. 467-468.

Tao 2000 – Tao, M., *The Early Neolithic Pottery from Delnicite near Elešnica*, în **Karanovo**, III, 2000, p. 51–58.

Tasić – Tomić 1969 – N. Tasić – E. Tomić – *Crnokalačka Bara. Naselje starčevačke i vinčanske kultur*, Belgrad 1969.

Tasić 1958 – N. Tasić – *Žitkovac i neki problemi relativnog bronzološkog odnosa neolitskih naselja na Kosovu i Dolini Ibra*, în **GlasMKiM**, III, 1958, p. 11-49.

Tasić 1971 – *Osnovi rezultati istraživanja u Zlatskoj Pečini i nalazišta na Đjerdapu*, în **Materialy**, Bor, 71-80.

The Iron Gate Exhibition, Belgrad 1979.

Theoharis, 1973 – voci în **Neolithic Greece**, Athena.

Thissen, 1999 – L. Thissen, *Studien in Chronology and cultzura contact*, în **Early Village Communities in Aanatolia and the Balkans**, 6.500-5.500 BC.

Todorova 2000 – H. Todorova, în **Karanovo III**, 2000.

Todorova, 1976 – **Ovčarovo**, Sofia.

Todorova, 1986 – **Kammenno-medhnato epoha v Bulgarija**, Sofia.

Todorova, 1988 – *Neolithic of South-eastern Europe and its near eastern Connections*, în **Varia Archaeologica Hungarica**, II, 1989, Budapest, p. 291-310.

Todorova, Vaisov, 1993 – Henrietta Todorova, I. Vaisov, *Novo - kamennata epoha v Bulgaria*, Sofia.

Trogmayer 1964 – O. Trogmayer, *Remarks to the relative chronology of th Körös Group*, în **AE**, 91, 1964, p. 67-84.

Trogmayer 1968 – *Die Hauptfragen des Neolithikums der ungarischen Südtiefebene*, în **MFMÉvk**, p. 11-19.

Trogmayer 1972 – *Körös Gruppe-Linienbandkeramik*, în **AFB**, p. 71-75.

Trogmayer 1989 – *Neolithic of south-eastern Europe and its near eastern connections*, în **VAH**, II, p. 314-320.

Ursulescu, 1977 – *Exploatarea sării de saramură în neoliticul timpuriu în lumina descoperirilor de la Solca (jud. Suceava)*, în **SCIVA**, 28, 3, p. 307-317.

Ursulescu, 1984 – *Evoluția culturii Starčevo-Criș pe teritoriul Moldovei*, în **Muzeul Județean Suceava**, Suceava.

Ursulescu, 1984-1985 – *Considerații istorice privind tipurile de așezări ale culturilor Starčevo-Criș și ceramicii liniare din Moldova*, în **Suceava**, XI-XII, p. 95-100.

Ursulescu, 1988 – *Unele observații privind locuințele culturii Starčevo-Criș din Moldova*, în **Hierasus**, VII-VIII, Botoșani, p. 7-15.

Ursulescu, 2001 – *Neoliticul timpuriu*, în **Istoria românilor**, vol. I, Edit. Enciclopedică, București, p. 124-134.

Vasić, 1932a-c – M. M. Vasić, **Praistorijska Vinča**, Belgrad I = 1932a, II = 1932b, III = 1932c, IV = 1936.

Vasić, 1984 – R. Vasić, S. Erčegović-Pavlović, D. Minić, *Velesnica 1981-1982*, în **Djerdapske Svecke**, II 1984, p. 129-132.

Vasić, 1986 – R. Vasić, *Compte-reendu des fouilles du site préhistorique a Velešnica 1981-1982*, în **Djerdapske Svecke**, III, 1986.

Vechler, 2001 – Klaus-Peter Wechler, *Studien zum Neolithikum der osteuropäischen Steppe*, Mainz, 2001.

Ventić 1998 – Doktorat Diss.

Vlassa, 1966 – *Cultura Criș în Transilvania*, în **ActaMN**, III, p. 9-47.

Vlassa, 1972 – *Cea mai veche fază a complexului cultural Starčevo-Criș în România*, în **ActaMN**, IX, p. 7-38.

Vlassa, 1972a – *Eine frühneolithischen Kultur mit bemalter Keramik der Vor - Starčevo-Körös - Zeit in Cluj - Gura Baciului, Siebenbürgen*, în **PZ**, 47, 2, p. 174-197.

Vlassa, 1976 - *Neoliticul Transilvaniei. Studii, articole, note*, în **BMN**, Cluj-Napoca.

Vlassa 1980 – *Din nou despre poziția stratigrafică și cronologică a orizontului Gura Baciului I*, în **Marisia**, X, p. 691-697.

Vlassa, Palkó, 1965 – N. Vlassa, A. Palkó, *Un mormânt de înhumăție aparținând culturii Criș timpurii din Transilvania*, în **Apulum**, 5, p. 13-17.

Zaharia, 1962 – E. Zaharia, *Consideration sur la civilisation de Criș a la lumière des sondages de Leț*, în **DaciaNS**, 6, 5-51.

Zaharia, 1964 – *Considerații despre cultura Criș pe baza sondajelor de la Leț*, în **SCIV**, 15, 1, 19-44.

TELL-URI ÎN ORIENTUL APROPIAT ȘI BAZINUL CARPATIC. O SCURTĂ PRIVIRE COMPARATIVĂ ASUPRA HABITATULUI PREISTORIC (II)¹

Florin GOGĂLTAN

TELLSIEDLUNGEN IM VORDEREN ORIENT UND IM KARPATENBECKEN. EINE VERGLEICHENDE KURZÜBERSICHT ÜBER DAS SIEDLUNGSWESEN (II)

Der Höhepunkt der prähistorischen Zivilisation im Westen Asiens ist durch die monumentale Architektur der Urukperiode (ca. 4000 – ca. 3100 v.Chr.) gekennzeichnet. Diese Siedlungen sind von massiven Festungen umgeben und haben einen rechteckigen Grundriss. Sehr beeindruckend sind die architektonischen Hinterlassenschaften aus der Siedlung von Habuba Kebira am Rande des Euphrattales. Tell 'Uqair beweist, dass zu diesem Zeitpunkt schon neue Tellsiedlungen entstanden sind.

Beginnend mit der Tiszapolgár-Kultur (ca. 4500 v.Chr.) hört diese Lebensart für eine Zeitspanne von etwa 2000 Jahren auf, für das Karpatenbecken charakteristisch zu sein. Zur selben Zeit jedoch befinden sich die Tellkulturen von Sălcuța (Cuptoare, Sălcuța, Verbicioara) sowie Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI (Gumelnița, Căscioarele, Hârșova, Karanovo, Drama, Ovčarovo, Ezero usw.) in höchster Blüte. Danach wurden die Tellsiedlungen durch die dramatischen Klimaveränderungen des 4. Millenniums v.Chr. nachhaltig beeinträchtigt. Hierzu muss gesagt werden, dass in dieser Zeitspanne der Meeresspiegel um 3 Meter höher als heute war. Allerdings sind wie im Orient die klimatischen Bedingungen nicht die einzigen Bedingungen, die diesen Entwicklungsprozess beeinflusst haben. Die Tellsiedlungen erscheinen weiterhin oder überleben in den Kulturen Cernavodă I (Chirnogi, Bordușani, Hârșova sau Cernavodă), Rachmani (Rachmani) oder Maliq I (Kamnik I, Maliq I).

Um sich ein Bild von der Architektur der Jemdet Nasr oder proto-literat Periode (ca. 3100 bis ca. 2900 v.Chr.) machen zu können, reicht es aus, auf die Wiederherstellung des Weißen Tempels von Uruk hinzuweisen. Dabei beginnen die wichtigsten stratigraphischen Ablagerungen in Mesopotamien mit der Urbanisierung. Gelegentlich entstehen Städte aus befestigten Tellsiedlungen. Die alten Tellsiedlungen wie Jericho, Megiddo, Tell el Far'ah waren am Anfang der Bronzezeit in Palästina blühende Städte; einige davon entwickeln sich während der Eisenzeit.

Auf dem Gebiet der nördlichen Balkanhalbinsel entstehen Tells erst wieder in der Ezero-Kultur (Ezero, Djadovo, Nova Zagora), wobei vereinzelt Siedlungen die Donau-Linie erreichen, wie Funde in Serbien und Rumänien bestätigen (Vučedol, Ostrovul Corbului,

¹ Precizez și cu această ocazie că lucrarea a fost redactată în timpul bursei Alexander von Humboldt la Freie Universität Berlin, Institut für Prähistorische Archäologie. Mulțumirile mele se îndreaptă către Fundația Alexander von Humboldt (Bonn/Bad Godesberg) și profesorul Bernhard Hänsel care a condus proiectul meu de cercetare. Pentru observații și corecturi aduse manuscrisului le sunt de asemenea îndatorat lui Tudor Soroceanu, Rodica și Nikolas Boroffka. Unele completări bibliografice au fost făcute și pe parcursul anului 2004.

Basarabi-Calafat). Um 2500 v.Chr. die Tellsiedlungen tauchen im Karpatenbecken wieder auf und bilden eine charakteristische Lebensart für die nächsten ungefähr 1000 Jahre.

În primul studiu, care a avut ca scop o prezentare generală comparativă a habitatului în tell-urile din Orientul Apropiat și în cele din Bazinul Carpatic, am încercat să ofer câteva repere privind momentul și factorii care au determinat apariția primelor așezări deschise cu o stratigrafie complexă din Orient și sud-estul Europei Centrale¹. Dacă procesul debutează timid începând cu sfârșitul mileniului al XI-lea a.Chr. în sud-estul Turciei la Hallan Çemi, el poate fi consemnat abia în prima jumătate a mileniului al VII-lea a.Chr. și în zona Porților de Fier ale Dunării. Tell-urile, ca tip de habitat, devin caracteristice odată cu neoliticul aceric din cele trei mari centre de civilizație ale Orientului: Munții Zagros, Palestina și Iordania și sudul platoului Anatolian. „Neolitizarea” Peninsulei Balcanice și mai apoi a Bazinului Dunării Mijlocii duce la apariția primelor tell-uri în aceste zone.

Din punct de vedere teoretic, pe baza numărului nivelurilor arheologice și a grosimii stratului de cultură, am propus împărțirea tell-urilor din Bazinul Carpatic în *tell-uri propriu-zise* și *așezări de tip tell*. *Tell-uri propriu-zise* am considerat acele așezări caracteristice unei culturi arheologice care au cel puțin trei niveluri arheologice și/sau o depunere de peste 1 m, iar *așezări de tip tell* acele situri cu o stratigrafie de până la 1 m și/sau cel puțin două niveluri arheologice. În cea de-a treia categorie am introdus *așezările având forma unei movile sau ridicături*, ce reflectă o continuitate a locuirii (*Siedlungshügel*, *Moundsettlement*), dar pentru care nu există informații cu privire la grosimea stratului arheologic sau numărului nivelurilor de locuire².

*

De la Susa, de-a lungul Eufratului, până în nordul-estul Siriei la Tell Brak asistăm între circa 4000 și circa 3100 a.Chr. la o dezvoltare socio-economică fără precedent până acum. Acest fapt l-a și determinat pe P. Collins să-și intituleze cartea sa “The Uruk Phenomenon”³. Pentru sudul Mesopotamiei, cercetările de suprafață din regiunea Sumer și Akkad, bazinul râului Kur ori zona de câmpie joasă de la Susiana, Deh Luran, Izeh și Ram Hormuz au dovedit o creștere demografică majoră în mileniul al patrulea a.Chr.⁴. Aceasta se datorează părăsirii unor așezări mai mici din zonele învecinate câmpiei Eufrat-ului în favoarea centrelor mai importante și a unei „covertiri” a populației seminomade la o viață sedentară de

¹ Gogâltan 2004a, p. 43 sqq.

² Gogâltan 2002, p. 23 sq. Pentru varianta în limba română vezi Gogâltan 2003b, p. 45 sqq.

³ Collins 2000. Același termen a fost folosit și de către profesorul berlinez H.J. Nissen (*Nissen 1999*, p. 145 “Das Uruk-Phänomen”). Pentru J.-D. Forest cultura Uruk înseamnă “la cité-état triomphante” (*Forest 1996*, p. 117 sqq.).

⁴ La lucrările mai vechile ale lui Adams, *Nissen 1972*, p. 97 sqq.; *Johnson 1980*, p. 233 sqq.; *Adams 1981*, mai ales p. 94 sqq.; *Finkbeiner 1991*, mai ales p. 193 sq.; *Algaze 1993*, p. 11 sqq., se adaugă recenta sinteză a lui Ch. Grewe (*Grewe 2002*, p. 49 sqq.).

agricultori⁵. În zona Nippur-Adab, de exemplu, celor 360 de ha, suprafață pe care se întind toate așezările descoperite, iar corespunde o populație de 36.000 de persoane⁶. Tabelele publicate de R. McC. Adams l-au făcut pe C.K. Maisels să aprecieze că mai mult de jumătate din populația Sumer-ului a fost „urbană”⁷.

Teritoriul celor mai importante așezări este evident și el în creștere. Dacă la începutul perioadei Uruk situl Warka ocupa o suprafață de peste 20 de ha, el va atinge peste 100 de ha în etapa Uruk târziu⁸. Aceiași situație se constată și la Susa, care se va dezvolta treptat pentru a ajunge spre mijlocul perioadei Uruk la circa 25 de ha, iar spre sfârșitul ei la 53 de ha⁹. Vechile și noile cercetări de suprafață din nordul Mesopotamiei și sud-estul Anatoliei au arătat un proces asemănător, dar fără a atinge proporțiile din sud¹⁰. Aici se remarcă așezarea centrală de la Samsat cu o suprafață de circa 10 ha sau Tell al Hawa cu 33 de ha.

Această imagine asupra dimensiunilor la care au ajuns așezările perioadei Uruk poate fi completată cu situația surprinsă în recent investigatul Tell Hamoukar, în nord-estul Siriei¹¹. După 3 campanii de investigații arheologice siro-americe și desfășurarea unui program sistematic de cercetări de suprafață¹², s-a constatat că locuirea din perioada Halaf și Ubaid a fost modestă. Începând cu mileniul al patrulea a.Chr. așezare se va întinde pe aproape 15 ha, pentru ca în mileniul următor ea să atingă mai mult de 100 de ha, fiind unul dintre cele mai mari situri din acea vreme din Siria (fig. 1/1-2). În chalcoliticul târziu (Uruk mijlociu în nord) (înainte de 3500 a.Chr.) aici s-a fondat un oraș împrejmuit cu un zid monumental de 4 m grosime și 3 m înălțime, construit din cărămizi rectangulare (40x20-25x10 cm). Arealul central a fost înconjurat de movile ce păstrează urmele unor situri contemporane de dimensiuni mai mici. Ele apar ca fiind “*karum-like settlement*” aflate în imediata vecinătate, dar în același timp separate de așezarea principală¹³.

⁵ În câmpia Deh Luran, de exemplu, cercetările au demonstrat existența unor așezări de mici dimensiuni. Din această cauză se consideră că întreaga populație din zona nu a depășit 2000 de locuitori în etapa timpurie și mijlocie Uruk. În etapa târzie a perioadei Uruk au fost identificate doar două situri, populația ridicându-se la circa 600 de locuitori, majoritatea concentrându-se la Tepe Farukhabad (*Wright 1981*, p. 184 sqq., fig. 79-80). Pentru S. Pollock dovezile privind sedentarizarea populației nomade nu sunt extrem de convingătoare (*Pollock 1999*, p. 69), creșterea numărului de locuitori în unele așezări datorându-se schimbărilor condițiilor de mediu (*Pollock 1999*, p. 71 sq.).

⁶ *Adams 1981*, p. 69. Populația a fost calculată plecându-se de la un standard de 100 de persoane pe hectar.

⁷ *Adams 1981*, p. 71; *Maisels 1990*, p. 136 sq.

⁸ După U. Finkbeiner suprafața Uruk-ului ar fi atins la această vreme circa 250 de ha (*Finkbeiner 1991*, p. 194).

⁹ *Collins 2000*, p. 20 sq., cu bibliografia mai veche

¹⁰ *Lupton 1996*, p. 20 sqq., unde poate fi găsită și bibliografia problemei. Vezi și tabelele publicate de G. Algaze (*Algaze 1993*, p. 58 sqq.).

¹¹ *Gibson și colab. 2002*, p. 11 sqq.

¹² *Ur 2002*, p. 57 sqq.

¹³ *Ur 2002*, p. 64, 69.

Dezvoltarea unei limbi comune a avut ca efect transmiterea mult mai rapidă a concepțiilor tehnologice, politice și teologice. Din aceasta cauză, în contrast cu perioada anterioară Ubaid, există mult mai puține variante regionale ale artefactelor de tip Uruk. După unii specialiști această realitate ar fi rezultatul stăpânirii de către orașele mesopotamiene a principalelor rute comerciale¹⁴. De aceea apogeul civilizației preistorice în vestul Asiei este marcat fără îndoială de civilizația și, cu precădere, de monumentală arhitectură a perioadei Uruk.

La începutul perioadei Uruk, așa cum o demonstrează descoperirile de la Sabir sau Mishghafa al-Maleiba (Jemen), mai existau încă “construcții ușoare” (*‘Leichte’ Bauweise*). Cu o structură din lemn sau alte materiale vegetale peste care se aplica un strat de lut sau mortar și un acoperiș din paie sau trestie¹⁵ (fig. 2/1-2), ele erau foarte asemănătoare cu locuințele cercetate în Bazinul Carpatic.

Cu timpul însă se dezvoltă adevărate centre administrative în jurul unor temple uriașe construite din cărămizi uscate la soare¹⁶ (fig. 2/4-5). Așezările sunt înconjurată de fortificații puternice, cu un plan rectangular bine stabilit, fiind străbătute de zeci de șanțuri de canalizare. Cel mai reprezentativ exemplu este evident situația de la Uruk/Warka. Ruinele sale se întind astăzi, doar în interiorul zidurilor, pe nu mai puțin de 550 de ha iar acumulările stratigrafice sunt de până la 28 de m grosime¹⁷. Primele cercetări sistematice au debutat în iarna anului 1912/1913 fiind întrerupte până în 1928 din cauza primului război mondial și a perioadei tulbure care a urmat după aceea. J. Jordan împreună cu C. Preusser reiau săpăturile la Uruk în toamna anului 1928¹⁸. Până în 1977, când informațiile privind stratigrafia de la Uruk au fost sintetizate de R. Eichmann¹⁹, sau desfășurat, cu întreruperi, 34 de campanii arheologice. Cercetările, care continuă și astăzi (cu precădere cercetări de suprafață), au vizat diverse areale și construcții de pe teritoriul Uruk-ului (fig. 1/3). Pentru perioada istorică care-i poartă numele în Orientul Apropiat, monumentele caracteristice sunt cele de la Eanna (templul zeiței Innin) și zигuratul Anu²⁰. Alte urme contemporane sunt puține, fiind acoperite de haldele de pământ excavat pentru dezvelirea acestor sectoare. Așa cum am mai menționat deja, distribuția materialului arheologic ar indica că suprafața Uruk-ului ar fi atins acum deja 250 de ha²¹. Dintre edificiile probabil laice ale orizontului VI, V și IV în Eanna, care ar interesa în primul rând în această discuție, E. Heinrich menționează doar așa numita “Kulthaus C”. Aceasta este o construcție cu o sală centrală ce comunica cu numeroase încăperi adiacente, dar funcționalitatea sa ca „palat” este nesigură²².

¹⁴ Pollock 1999, p. 6.

¹⁵ Eichmann 2001, p. 121 sqq.

¹⁶ Werner 1994, p. 116 sqq.; Collins 2000, p. 31 sqq.

¹⁷ Finkbeiner 1991, p. 1.

¹⁸ Jordan 1930.

¹⁹ Eichmann 1989, cu literatura mai veche.

²⁰ Heinrich 1982, p. 35 sqq.

²¹ Finkbeiner 1991, p. 194.

²² Heinrich 1984, p. 10 sqq. Maisels 1990, p. 134 sqq.

Pentru înțelegerea procesului de agregare urbană care are loc în Mesopotamia de-a lungul mileniul al patrulea a.Chr.²³, un alt exemplu este așezarea de la Habuba Kabira-Süd/Qannas, pe malul râului Euphrat în nordul Siriei. Cercetările arheologice efectuate între 1969-1975 de către o misiune germană condusă de E. Heinrich și E. Strommenger, au dus la concluzia că situl a fost fondat *ex nihilo* și a fost abandonat după maximum 150 de ani²⁴ (fig. 2/3). Cu toate că au fost surprinse resturi arhitectonice deosebite, stratigrafia nu depășește mai mult de 1 m (cartierul nordic). Dacă în prima sa fază de dezvoltare așezarea se întindea pe circa 6 ha, în fază a doua ea ocupa deja 10 ha, ca mai apoi, în ultima fază de evoluție (a treia), să atingă 22 de ha²⁵. Numărul populației a crescut de la circa 560 la 650 de locuitori, cu o regresie în faza a doua de evoluție (360 de locuitori). Ceea ce impresionează la Habuba Kabira este stricta parcelare a așezării (28x15 m = 420m²), dar mai ales amenajarea sistemului de canalizare. Fiecare locuință era conectată printr-o vastă rețea de canale deschise sau închise la o *fossa* centrală dispusă în afara așezării²⁶. La toate aceste inovații se adaugă un sistem de apărare constituit dintr-un zid lung de circa 840 m, realizat din cărămizi (50x50x14 cm), cu o grosime de peste 3 m. Zidul era completat de bastioane de 5,5 m lungime, amplasate la fiecare 13,5 m. Este cât se poate de clar că structura internă a așezării de la Habuba Kabira a fost în prealabil atent gândită și planificată.

Un alt sit al perioadei Uruk, a cărui niveluri superioare au fost recent publicate, este Tell Barak în nord-estul Siriei, în apropierea graniței actuale cu Irakul și Turcia²⁷. Cercetările efectuate de către un colectiv englez pe parcursul a 14 campanii arheologice (1976-1993) au fost precedate de sondajele executate aici de M.E.L. Mallowan²⁸. Ele au dus la cunoașterea unui așezări deosebit de importante aflate la confluența unor rute majore care legau valea râului Tigru de sud-estul Anatoliei și vestul Siriei: anticul oraș Nagar. Movila principală are dimensiunile de 800x600 m și o înălțime de circa 40 de m, fiind înconjurată de mai multe tell-uri mai mici (fig. 3/2). Unele fragmente ceramice indică că prima locuire s-ar data încă din PPNB (circa 6000 a.Chr.), fiind urmată de o așezare modestă caracteristică perioadei Halaf. Săpăturile arheologice au atins doar nivelurile aparținând etapelor Ubaid 3-4 (4800-4200 a.Chr.). Tell Barak a fost în continuare locuit de-a lungul întregii perioade Uruk, cunoscând o istorie de excepție în etapele următoare: pre-akkadiană, akkadiană, hurriană, veche babiloniană, mitannă, assiriană și romană (fig. 3/1)²⁹.

În comparație cu aceste tell-uri impozante, care au atras în primul rând interesul specialiștilor, s-a acordat o atenție scăzută cercetării unor situri „rurale”. O așezare

²³ Maisels 1990, p. 134 sqq.

²⁴ Strommenger 1980, p. 65.

²⁵ Vallet 1996, p. 47 sqq.

²⁶ Ludwig 1977, p. 72 sq.

²⁷ Oates și colab. 1997; Oates și colab. 2001.

²⁸ Mallowan 1947, p. 1 sqq. O lectură plăcută despre acest sit este cartea scrisă de celebra sa soție Agatha Christie *Come, Tell Me How You Live*, London, 1976.

²⁹ Oates și colab. 2001, p. XXX.

„modestă” fața de cele de la Uruk/Warka, Habuba Kabira-Süd/Qannas, Tell Barak etc. este Tepe Farukhabad în câmpia Deh Luran în sud-vestul Iranului³⁰. Ea apare astăzi ca o movilă de 190x140 m ce se ridică cu 30 de m deasupra nivelului actual al luncii râului Mehme. Cercetările americane, care au debutat aici în 1968, au dus la descoperirea unei stratigrafii de peste 5 m, cu niveluri de construcții ce acoperă o secvență de timp cuprinsă între 4500 și 2700 a.Chr. (fig. 4/1). O comunitate ce se ocupa cu vânarea câtarului sălbatic și a gazelor (un sfert din totalul oaselor analizate provin de la animale sălbatice) dar și cu creșterea vitelor, a porcilor poate și a oilor s-a așezat în acest loc la începutul perioadei Uruk. Casele perioadei Uruk, Jemdet Nasr și Dinastică timpurie au fost ridicate din cărămizi de dimensiuni mai mici de cât se obișnuia: 0,21/0,30 m lungime și 0,10/0,28 m lățime (fig. 4/2-4). O locuință, considerată de către cei care au publicat acest sit ca fiind mare (“Large Building with Bin and Posthole”), avea doar 4,3x3,6 m³¹. Construcțiile, inventarul arheologic descoperit demonstrează că nu au existat diferențe sociale majore între membrii comunității.

O altă așezare cu un caracter „rural” este cea de la Rubeidheh, în zona Jebel Hamrin pe malul râului Narin, la circa 120 km nord-est de Bagdad. Săpăturile de salvare efectuate aici se dovedesc extrem de importante pentru reconstituirea habitatului într-o așezare din vremea etapei Uruk mijlocie în care locuitorii săi practicau agricultura și se ocupau de creșterea oilor și a caprelor³². Cercetările de suprafață au precizat că arealul locuibil a fost de circa 150x125 m. Sondajele arheologice au stabilit că stratigrafia așezării nu a depășit 2,50 m, fiind constatate maximum trei etape de construcții. Locuințele descoperite sunt și în acest caz modeste fiind ridicate din cărămizi uscate la soare.

Procesul apariției de noi tell-uri nu încetează nici la această vreme, când se constată și o adevărată explozie demografică³³. Unele tell-uri mai vechi însă, și este de amintit aici cazul biblicul Megiddo (Tell el-Mutesellim-Armageddon), își pierd caracterul de așezare civilă pe ele funcționând, începând cu bronzul timpuriu, temple din piatră³⁴.

*

La începutul eneoliticului în Bazinul Carpatic, perioadă ce poate fi plasată pe la 4500 a.Chr.³⁵, vechile tell-uri nu sunt în totalitate părăsite, ci, o parte dintre cele mai importante, continuă să fie locuite³⁶. La Parța sau Vésztő „Mágor” au fost identificate mai multe niveluri Tiszapolgár și case de suprafață cu pereții din chirpic³⁷. Chiar dacă teritoriul de răspândire a culturii Tiszapolgár este identic în Ungaria și vestul României cu cel ocupat anterior de etapa târzie a culturilor Tisza-

³⁰ Wright 1981.

³¹ Wright 1981, p. 76 sqq.

³² Killick 1988, p. 136.

³³ Roaf 1991, p. 58 sq.

³⁴ Busch 2002.

³⁵ Raczky 1995, fig. 1; Lichter 2001, p. 156 sq., fig. 72 – orizontul 5.

³⁶ Chapman 1994, p. 83 sqq.

³⁷ Lazarovici și colab. 2001, p. 181 sqq.; Hegedűs, Makkay 1987, p. 89.

Herpály-Csőszhalom, tipul de habitat se schimbă fundamental³⁸. Acest proces se generalizează în întregul Bazin Carpatic. Excepție face doar arealul nelocuit de cei care au dezvoltat această cultură. Astfel o serie de așezări multistratificate Petrești AB și B își continuă evoluția anterioară până la acest orizont³⁹. Excepționale sunt de asemenea depunerile stratigrafice din tell-ul de la Ariușd „Tyiszk-hegy”, în sud-estul Transilvaniei (fig. 5/1). Aici au fost scoase la iveală urmele unei așezări fortificate cu un șanț și nu mai puțin de șase niveluri de locuire Cucuteni A. Locuințele de suprafață aveau dimensiuni mari (40-44 m²), uneori cu două încăperi, fiind construite din lemn și lut (fig. 5/2)⁴⁰.

Într-o altă zonă marginală a Bazinului Carpatic, ne ocupată de cultura Tiszapolgár, la Cuptoare „Sfocea”, în extremitatea sud-estică a Banatului, a fost investigată o așezare ce aparține culturii Sălcuța, faza a II-a (IIb și IIc) și a III-a. Săpăturile mai vechi au identificat o stratigrafie de 40 până la 1,10 cm, mai multe niveluri de locuire reprezentate de locuințe de suprafață precum și a unui puț ritual dispus în imediata apropiere a așezării⁴¹. Reluarea cercetărilor de către A. Oprinescu (Radu) în 1991 a permis efectuarea de noi observații stratigrafice. Stratul de cultură, în zona sondată, a atins o grosime de 2,30-2,40 m, identificându-se cinci niveluri de locuire⁴². O situație asemănătoare s-a constatat și în apropierea Dunării la Bapska „Gradac”. Aici tell-ul culturii Lengyel-Sopot își continuă evoluția și la orizontului fazei D a culturii Vinča, când se vor acumula aproape 2 m de depuneri arheologice⁴³.

La 200-300 km spre sud-est, în Oltenia, Câmpia Munteniei și mai departe în Dobrogea ori la sud de Dunăre în Bulgaria, la aceiași vreme când în Bazinul Carpatic încetează practic modul de viață reprezentat de așezările tell, ele apar în cultura Sălcuța⁴⁴, dar mai cu seamă înfloresc în complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI. Dintre monumentele cele mai reprezentative ale acestui complex cultural pot fi amintite tell-urile de la Drăgănești-Olt-Corboaița⁴⁵, Gumelnița⁴⁶, Căscioarele-Ostrovel⁴⁷, Hârșova⁴⁸, Cernavodă⁴⁹ etc. în România sau

³⁸ Bognár-Kutzián 1972, p. 164 sqq.; Kalicz 1995, p. 68, fig. 2. N. Kalicz vorbește despre existența, în arealul sudic de răspândire a acestei culturi, a unor așezări de tip tell, fără a preciza care ar fi acestea (Kalicz 1998, p. 331).

³⁹ Este vorba de siturile de la Pianul de Jos (Paul 1965, p. 5 sqq.; Paul 1981, p. 205 sq., Abb. 9-10) ori Daia Română (Paul 1981, p. 201 sqq., Abb. 4-5; Paul 1992, p. 139 sq.).

⁴⁰ László 1914, p. 287 sqq.; László 1924, p. 1 sqq.; Monah, Cucoș 1985, p. 55 cu completări bibliografice. Pentru săpăturile din 1968-1985 vezi Zaharia, Székely 1988, p. 101 sqq.

⁴¹ Lazarovici 1979, p. 173 sqq.; Lazarovici 1981, p. 35 sqq.

⁴² Oprinescu 1995, p. 139 sqq., cu literatura mai veche; Radu 2002, p. 32 sqq. Cu cei peste 2 m de stratigrafie și numeroase locuințe de suprafață cu podina și pereții din chirpic, ce se suprapun una peste alta, așezarea nu este considerată un tell de către autoarea săpăturilor (Radu 2002, p. 36 sq.).

⁴³ Schmidt 1945, p. 121 sqq.; Dimitrijević 1968, p. 12 sqq.

⁴⁴ Sălcuța - Berciu 1961, p. 156 sqq.; Verbicioara - Berciu 1950, p. 103 sqq.

⁴⁵ Nica și colab. 1995, p. 9 sqq.

⁴⁶ Dumitrescu 1925, p. 29.

⁴⁷ Ștefan 1925, p. 138 sqq.; Dumitrescu 1965, p. 215 sqq.; Dumitrescu 1986, p. 73 sq.

Karanovo⁵⁰, Ovčarovo⁵¹, Drama-Merdžumekja⁵², Azmašga Mogila⁵³, Ezero⁵⁴ etc. în Bulgaria. Lor li se adaugă tell-ul cercetat de M. Petrescu-Dîmbovița la marginea luncii Prutului pe „Cetățuia” de la Stoicani⁵⁵. În Moldova tell-urile nu sunt un fenomen caracteristic culturilor Precucuteni⁵⁶ și Cucuteni⁵⁷. Situațiile de la Târpești⁵⁸, dar mai ales cea de la Poduri “Dealul Ghindaru”, cu stratigrafia sa de 4,5 m din Precucuteni II târziu până în faza Cucuteni B, constituie o excepție. Trebuie însă precizat că la Poduri au fost descoperite și 2 sanctuare, un fapt de asemenea deosebit pentru cultura Cucuteni⁵⁹. Din Albania, Macedonia și Grecia pot fi menționate tell-urile contemporane ale culturii Malik I: Kamnik I⁶⁰, Maliq I⁶¹ sau magulele de la Bakarno Gumno⁶², Rachmani⁶³ ori Mandalo⁶⁴.

Având în vedere această realitate, nu se poate susține faptul că doar schimbările climatice ar fi fost responsabile pentru încetarea așezărilor tell din neoliticul Bazinului Carpatic. De când s-au păstrat datele cu privire la oscilațiile climatice, nu au fost constatate diferențe notabile între temperatura existentă la București și cea de la Szeged⁶⁵. Se cunosc numeroase cazuri, din istoria mai recentă a Europei, când comunitățile umane au făcut față unor perioade climatice mai critice, de exemplu “mica glaciațiune” de la sfârșitul evului mediu, adaptându-se noilor condiții de mediu⁶⁶. Cu siguranță însă că răcirea treptată a climei și diminuarea cantității de precipitații⁶⁷, au jucat un rol important în reorientarea comunităților Tiszapolgár spre o altă economie. Aceasta a avut implicit efecte și asupra sistemului de relații

⁴⁸ Galbenu 1962, p. 285 sqq.; Hașotti 1997, p. 79 sqq., cu literatura mai veche. Pentru noile cercetări interdisciplinare vezi Popovici și colab. 2000, p. 13 sqq.

⁴⁹ Schuchardt 1924, p. 9 sqq.; Hașotti 1997, p. 77, cu literatura mai veche.

⁵⁰ Hiller, Nikolov 1997, cu literatura mai veche.

⁵¹ Todorova 1982, p. 111 sqq.; Bailey 1996, p. 149 sqq., cu literatura mai veche.

⁵² Lichardus și colab. 2000, p. 45 sqq., cu literatura mai veche.

⁵³ Georgiev 1965, p. 6 sqq.; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 134 sqq.

⁵⁴ Georgiev și colab. 1979; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 137 sqq.

⁵⁵ Petrescu-Dîmbovița 1953, p. 13 sqq.

⁵⁶ Marinescu-Bîlcu 1974, p. 17 sqq.; Ellis 1984, p. 20; Marinescu-Bîlcu 2000, p. 321 sqq.

⁵⁷ Ellis 1984, p. 48 sqq.; Monah, Cucuș 1985; Monah 1992, p. 391 sqq.; Monah, Monah 1997, p. 53 sqq.; Cucuș 1999, p. 25 sqq.; Popovici 2000, p. 32 sqq.

⁵⁸ Marinescu-Bîlcu 1981. La „Râpa lui Bodai” pe lângă un nivel neolitic (ceramică liniară) și alte materiale ulterioare perioadei eneolitice, au fost identificate două niveluri Precucuteni (unul de la sfârșitul fazei a II-a și altul din faza a III-a și un nivel Cucuteni A1-A2).

⁵⁹ Monah, Cucuș 1985, p. 131; Popovici 2000, p. 55 sq., cu literatura mai veche. Pentru ultimele săpături vezi Monah și colab. 2003, p. 243 sqq.

⁶⁰ Prendi, Aliu 1971, p. 13 sqq.

⁶¹ Prendi 1976, p. 62 sqq.

⁶² Kitanovski 1971, p. 139 sqq.

⁶³ Wace, Thompson 1912, p. 25 sqq.

⁶⁴ Alram-Stern 1996, p. 392 sqq., cu literatura mai veche.

⁶⁵ Informație bibliografică preluată după Link 2001 (<http://www.klimadiagramme.de>).

⁶⁶ Strahm 2001, p. 17.

⁶⁷ Kordos 1987, fig. 2-3.

interumane. De aceea nu putem exclude ipoteza că abandonarea modului de viață pe care îl presupune tell-ul să se datoreze și unor drame interne care afectează în lanț întregul teritoriu⁶⁸.

Aceiași situație se constată și în eneoliticul mijlociu (aproximativ 4000 – circa 3500 a.Chr.)⁶⁹, cu toate că asistăm la o stabilizare și chiar o îmbunătățire a climei⁷⁰. În cultura Bodrogkeresztúr, ca de altfel în toate grupele pe a căror ceramică apar așa numitele „torți pastilate” (Balaton-Lasinja, Hunyadihalom, Sălcuta IV-Băile Herculane II-III-Cheile Turzii), tell-urile sunt practic inexistente⁷¹. Caracteristice sunt așezările de scurtă durată și locuințele semiîngropate sau cele având o suprastructură ușoară din lemn⁷².

În Oltenia tell-urile propriu-zise dispar la acest orizont. Probabil la începutul etapei, dacă nu încă de la sfârșitul celei anterioare⁷³, ar putea fi plasată așezarea de tip tell aparținând culturii Sălcuta (faza a III-a) de la Ostrovul Corbului⁷⁴. Aici au fost constatate trei niveluri de locuire și o stratigrafie de maximum 70 de cm⁷⁵. La Sălcuta „Piscul Cornișorului” se cunosc numai doua secvențe de locuire din faza a IV-a, iar stratul de cultură nu este mai gros de 50-75 de cm⁷⁶. În Muntenia și la sud de Dunăre în Bulgaria, tell-urile complexul Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI își încetează evoluția în fața pătrunderii unor comunități „nomade” de tip Cernavodă I⁷⁷. Este puțin probabil că acestea să fi pus capăt evoluției tell-urilor, de vreme ce noii veniți vor prelua, în unele cazuri, modul de viață al predecesorilor⁷⁸, continuând

⁶⁸ Intersante opinii privind sfârșitul tell-urilor neolitice pot fi găsite la *Tringham 1992*, p. 135 sqq.; *Chapman 1994*, p. 82. După M.K. Kenyon întreruperea locuirii pe tell-ul de la Jerichon se datorează distrugerilor provocate de cutremurele de pământ (puțin probabil pentru Bazinul Carpatic) și bolilor (*Kenyon 1981*, p. 1).

⁶⁹ *Kalicz 1982*, fig. 1; *Raczky 1995*, fig. 1; *Lichter 2001*, p. 157 sq., fig. 72 – la el orizontul 6.

⁷⁰ *Kordos 1987*, fig. 2-3.

⁷¹ S.A. Luca, publicând cercetările sale de la Pecica-Forgaci (*Luca 1993*, p. 49 sqq.), vorbește despre existența a două tell-uri (*Luca 1999*, p. 13). Chiar dacă depunerile arheologice ating 0,90 m și există două niveluri caracteristice culturii Bodrogkeresztúr, o situație deocamdată unică pentru această cultură, puteam presupune, cel mult, existența aici a unei așezări de tip tell.

⁷² *Roman 1971*, p. 31 sqq.; *Patay 1975*, p. 31; *Kalicz 1998*, p. 331 sqq., cu completări bibliografice; *Luca 1999*.

⁷³ *Vezi Roman 1986*, p. 14; *Roman, Dodd-Oprișescu 1989*, p. 11 sqq. (pentru cimitirul eneolitic ce suprapune așezarea Sălcuta). Mai nou, pentru N. Kalicz, Cernavodă I evoluează paralel cu faza A a culturii Bodrogkeresztúr (*Kalicz 1998*, p. 335).

⁷⁴ *Simon 1989*, p. 107 sqq.

⁷⁵ *Roman 1987*, p. 345; *Roman 1996*, p. 30, 61

⁷⁶ *Berciu 1961*, p. 161, 164

⁷⁷ *Hașotti 1997*, p. 119 sqq. cu literatura mai veche; *Parzinger 1998*, p. 123 sqq.; *Manzura 1999*, p. 95 sqq.

⁷⁸ Pentru C. Bem sfârșitul culturii Gumelnița în Dobrogea (faza Gumelnița A2) este marcat de o coabitare cu primele populații Cernavodă I. De asemenea se presupune o contemporaneitate, în sudul Munteniei, între așezările Gumelnița B1 și faza Cernavodă Ia (*Bem 2000*, p. 345).

să locuiască tell-uri mai vechi ca cele de la Chirnovi⁷⁹, Bordoșani⁸⁰, Hârșova⁸¹ sau Cernavodă⁸². Mai veridică pare ipoteza avansată în ultima vreme de H. Todorova⁸³. Creșterea excesivă a temperaturii, reflectată și de creșterea nivelului mării a provocat, pe lângă mișcările unor populații „stepice”, un adevărat colaps ecologic. Vechile terenuri agricole din preajma tell-urilor, transformate acum în zone aride, sunt adandonate. Din această cauză timp de aproape 1000 de ani, între Karanovo VI și Ezero A, Tracia va fi practic nelocuită. Același fenomen se constată și în Grecia.

*

În Orientul Apropiat începând cu etapa Jemdet Nasr (Ġamdat Nașr), sau perioada protoliterată, (circa 3100 – circa 2900 a.Chr.) se face saltul decisiv spre agregarea urbană. Din această cauză cele câteva exemple pe care le voi aduce, pentru respectiva secvență scurtă de timp, sunt menite numai să puncteze diferențele uriașe care există între cele două spații analizate în acest articol.

Astfel așezarea de la Uruk v-a ocupa acum o suprafață de 200 de ha, fiind de 5 ori mai mare decât oricare altă așezare din Mesopotamia⁸⁴. De asemenea este suficient să amintesc reconstruirea finală a Templului Alb (Anu) de la Uruk (fig. 6/1) sau ridicarea primelor cinci temple de la Tutub-Hafâgi (Khafaje), la 15 km est de Bagdad⁸⁵ (fig. 6/2), pentru a avea o imagine asupra înaltului nivel tehnic atins de arhitectura epocii⁸⁶. Mai vechile săpături din 1925-1926 ale lui Langdon din tell-ul cel mai mare (tell B) de la Jemdet Nasr au scos la iveală urmele unei clădiri de 92x48 m ridicată din cărămizi desemnate ca tip *Riemchen* (20x8,5x8 cm) și *Flachziegel* (29x9x6,5 cm), distrusă în urma unui incendiu puternic⁸⁷ (fig. 4/5). Ca tip arhitectonic ea nu diferă semnificativ față de clădirile care se cunosc încă de la Eanna III în Uruk. Ceea ce face ca respectiva clădire să fie amintită în acest context este funcționalitatea ei. Materialul arheologic descoperit (tablite inscripționate, sigilii, cereale și alte semințe depozitate în vase, lapis lazuli, obiecte din cupru etc.) ne indică faptul că ea a îndeplinit rolul unui centru administrativ și comercial, un criteriu ce delimitează clar orașul de restul așezărilor⁸⁸.

⁷⁹ Morintz, Ionescu 1968, p. 105 sqq.; Morintz, Roman 1968, p. 56 sqq. Din cei 6 m de stratigrafie arheologică (Boian, Gumelnița), nivelului Cernavodă I îi aparțin depuneri de până la 1 m.

⁸⁰ Hașotti 1997, p. 125, cu literatura mai veche

⁸¹ Hașotti 1997, 126 sqq., cu literatura mai veche. Stratul Cernavodă I de aici începe la -0,40 m și coboară până la 1,65 m, constatându-se două niveluri de locuire

⁸² Schuchardt 1924, 9 sqq.; Roman 2001, 345 sqq., cu literatura mai veche. Cercetările din anii '50 efectuate pe "Dealul Sofia" au dus la descoperirea unei depuneri Cernavodă I, în sectorul a, de până la 3,30 m și a nu mai puțin de 14 orizonturi de locuire.

⁸³ Todorova 1993, p. 79; Todorova 1998, p. 68.

⁸⁴ Adams 1981, p. 82; Collins 2000, p. 21.

⁸⁵ Heinrich 1982, p. 93 sq., cu literatura mai veche.

⁸⁶ Burney 1977, p. 63 sqq.; Lloyd 1978, p. 54 sqq.; Heinrich 1982, p. 55 sqq.; Roaf 1991, p. 62, 68 sq.

⁸⁷ Moorey 1976, p. 95 sqq.

⁸⁸ E. Heinrich o încadrează în categoria "palatelor" (Heinrich 1984, p. 13).

Citând asemenea exemple, clasice de altfel, nu facem decât să privim vârful piramidei. Nu trebuie uitat că marea majoritate a tell-urilor din Orient reprezintă mici așezări rurale, cu case modest construite din cărămizi uscate la soare pe o fundație din același material sau piatră. Tall Bdēri, Tall Melebīye, Tall Halāwa, Tall Abū Hafūr sunt doar câteva dintre siturile de acest fel din nordul Mesopotamiei⁸⁹.

*

Pentru cultura Baden, ori orizontul anterior Cernavodă III-Boleráz⁹⁰, tell-urile nu sunt un fenomen caracteristic⁹¹. Totuși, ca și în celelalte culturi ale eneoliticului târziu (circa 3500 – înainte de 2500 a.Chr.) Kostolac, Vučedol și Coțofeni⁹², la această vreme încep să apară și primele excepții. La Salgótarján „Pécskő”, așezare ce se datează în etapa târzie din evoluția culturii Baden, la o înălțime de circa 560 m s-a acumulat o stratigrafie de până la 2,40 m⁹³ (fig. 7/1). Faptul că într-o zonă muntoasă, locuințe de suprafață patruleter având podeaua din lut bătut și pereții din lemn fățuiți sumar cu lut, suprapuse una peste alta, au dus la formarea unui asemenea strat de cultură, constituie un caz insolit pentru preistoria Bazinului Carpatic. Dacă ne gândim însă că aici, ca și la Vučedol de altfel, au fost găsite tipare care denota o activitate metalurgică locală⁹⁴, atunci explicația formării unei asemenea stratigrafii este cât se poate de clară.

„Burg-ul=Gradac-ul” de la Vučedol, localizat pe malul drept al Dunării, la 5 km est de Vukovar, este bine cunoscut datorită cercetărilor lui R.R. Schmidt din timpul celui de-al doilea război mondial⁹⁵ (fig. 8/1). Aici stratul de cultură coboară până la 4 m (fig. 7/4), remarcându-se mai multe niveluri de construcții. Cea mai veche locuire aparține culturii Starčevo, dar tell-ul propriu-zis se formează începând cu etapă Baden-Kostolac. Ceva mai mult de 1 m de depuneri stratigrafice și două niveluri de construcții sunt caracteristice acestei culturi. Ridicarea unor case de suprafață cu absidă (fig. 8/2), o noutate în arhitectura perioadei, de dimensiuni deosebite, poziția centrală pe care o dețin în cadrul așezării, depunerea unor defuncții sub acestea⁹⁶, sugerează conturarea unui elite născută poate sub influența unor elemente stepice.

În cultura Coțofeni, la un orizont cronologic apropiat, au fost descoperite la Basarabi-Calafat pe malul Dunării, suprapuse una peste alta, resturile a nu mai puțin de șase locuințe de suprafață de formă dreptunghiulară cu podeaua din lut, pereții din lemn și probabil un acoperiș realizat din stuf sau paie. Din nefericire această

⁸⁹ Pfälzner 2001, p. 112 sqq.

⁹⁰ Vezi noile sinteze din volumul *Cernavodă III-Boleráz...* La acesta se adaugă recenta analiză a lui S. Oanță-Marghitu (*Oanță-Marghitu 2003*).

⁹¹ Roman, Némethi 1978, p. 22 sq.; Durman 1995, p. 156; Němejcová-Pavůvková 1998, p. 393, cu completări bibliografice.

⁹² Pentru o imagine orientativă asupra perioadei și a respectivelor culturi arheologice vezi recentele sinteze: Tasić 1995 p. 59 sqq. (culturile Kostolac și Coțofeni sunt analizate în capitolul referitor la „Middle Eneolithic“!); Nikolić 2000; Ciugudean 2000.

⁹³ Korek 1968, p. 37 sqq.

⁹⁴ Korek 1968, p. 55 sq., pl. XII.

⁹⁵ Schmidt 1945, p. 5 sqq.

⁹⁶ Garašanin 1967, p. 27 sq.

importantă așezare, cu o stratigrafie de peste 1 m, este doar sumar publicată⁹⁷. O situație asemănătoare a fost constatată și la Ostrovul Corbului, unde au fost surprinse cel puțin cinci niveluri de locuire Coțofeni⁹⁸. Depunerile arheologice de peste 4 m, dovedesc că procesul de formare a tell-urilor nu ocolește insulele (fig. 7/2-3). De altfel și tomba de la Kastanas, din Macedonia grecească, a fost în timpul celei mai vechi locuiri o insulă aflată la circa 70 de m depărtare de malurile râului Axios⁹⁹. În centrul Transilvaniei, în punctul „Gorgan” de la Șeușa - un promotoriu cu altitudinea de 463 m -, a fost recent investigată (2000-2003) o așezare Coțofeni târzie cu o stratigrafie impresionantă pentru această cultură. Case de suprafață de dimensiuni relativ mari, de formă dreptunghiulară (3x1,8 m), construite din lemn și chirpic pe podine din lut bătut, ar marca o locuire stabilă urmată de ulterioare locuiri sezoniere (colibe din lemn și bordee). Depunerile arheologice de circa 1,40 m sunt caracteristice fazei a III-a a culturii Coțofeni¹⁰⁰.

Întorcându-ne la situl de la Vučedol, casele descoperite de către R.R. Schmidt pe „Gradac” vor avea, la vremea culturii eponime, o formă dreptunghiulară¹⁰¹ (fig. 8/3). Prin formă și dimensiune ea a fost comparată cu un „megaron” (*Megaron des Kupfergiessers*). Săpăturile ulterioare ale lui S. Dimitrijević (1966-1967) au vizat o serie de așezări care înconjoară situl principal („Acropola”): „Štrajmovom kukuružištu”, „Vinogradu”, „Vinograd Karasović”¹⁰² (fig. 9/2). Reluarea cercetărilor în 1984 în tell-ul de la „Streimov vinograd” au dus la descoperirea a nu mai puțin de 20 de construcții dreptunghiulare și a numeroase gropi de provizii. Casele de suprafață realizate din lemn și lut aveau un plan rectangular cu dimensiunile de 5,6-6,3 m lățime și 7,3-8,3 m lungime (fig. 9/1). Majoritatea au o singură încăpere și o vatră centrală. Conform dispunerii gropilor de provizii, S. Forenbaher presupune că fiecărei case îi corespundeau două asemenea amenajări. Cel puțin trei niveluri de construcții aparținând eneoliticului târziu au fost distruse de câte un incendiu accidental. Casele au fost reconstruite respectându-se același plan și amplasare. Zona centrală („Gradac”-ul), excavată de către R.R. Schmidt, apare ca un spațiu cu o destinație specială, delimitat de restul arealului printr-un șanț. Aici era plasată o singură casă având dimensiuni aproape duble față de locuințele din restul așezării (15,5x9,6 m). Urme ale unei intense activități metalurgice s-au găsit atât în această zonă cât și în afara ei. Întreaga suprafață locuită (exceptând „Gradac”-ul) este de 2,85 ha. Populația a fost estimată la 1100-1500 de locuitori, plecându-se de la densitatea locuințelor (fiecărei case fiindu-i atribuit un spațiu de 100 m²) și repartizarea a 4-5 persoane pe fiecare casă. Este cât se poate de clar că acest sit se remarcă ca un centru regional major, cu o clară organizare ierarhică¹⁰³.

⁹⁷ Roman 1976, p. 16, pl. 5-6

⁹⁸ Roman 1987, p. 348, 351; Roman 1996, p. 19.

⁹⁹ Aslanis 1985, p. 15; Hänsel 1989, p. 27; Schulz 1989, p. 375 sqq.

¹⁰⁰ Ciută, Gligor 2003, p. 1 sqq.

¹⁰¹ Schmidt 1945, p. 5 sqq.

¹⁰² Dimitrijević 1979, p. 271, 283.

¹⁰³ Forenbaher 1995, p. 17 sqq.

La acest orizont cronologic tell-urile reapar și la sud de Dunăre, în Bulgaria, Bosnia Herțegovina și Grecia. Monumentele reprezentative sunt așezările caracteristice culturii Ezero: Djadovo¹⁰⁴, Junacite¹⁰⁵, Nova Zagora¹⁰⁶ sau Ezero¹⁰⁷ ori siturile de la Varvara¹⁰⁸, Argissa Magula¹⁰⁹, Dikili Tash¹¹⁰, Emporio¹¹¹, Eutresis¹¹², Lerna¹¹³, Manika¹¹⁴, Pevkakia Magula¹¹⁵, Poliochni¹¹⁶ etc.

*

Cele mai importante acumulări stratigrafice încep în Mesopotamia odată cu perioada urbană¹¹⁷. Urbanizarea în Orient a avut la bază tell-urile fortificate¹¹⁸. Inventarea scrisului constituie una din principalele achiziții ale societății summeriene¹¹⁹. Orașele-state summeriene din timpul primei dinastii (circa 2900 – circa 2350 a.Chr.) sunt astfel binecunoscute din izvoarele scrise sau cercetările arheologice¹²⁰.

Ca o caracteristică a acestei perioadei, este creșterea considerabilă a suprafeței orașelor. Procesul de concentrarea a populației în orașe se datorează atât securității pe care o ofereau zidurile lor cât și a posibilității de a găsi condiții de muncă mai puțin opresive¹²¹. Exemplul cel mai bun îl oferă din nou Uruk-ul cu cele 400 de ha ale sale și o populație de 40-50.000 de locuitori¹²². Aici zidul orașului a înprejmuit o suprafață de circa 5,5 km². H.J. Nissen a comparat situația de la Uruk cu cei 2,5 km² atât cât avea teritoriul Atenei în vremea lui Temistocle sau cu Ierusalimul din timpul lui Herodes Agrippa (în jur de 43 d.Chr.), care abia dacă a atins 1 km². Orașul Roma, sub împăratul Hadrian, era numai de două ori mai mare decât Uruk

¹⁰⁴ Fol și colab. 1989; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 164.

¹⁰⁵ Katinčarov și colab. 1995; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 158 sqq.

¹⁰⁶ Katinčarov 1973, p. 66 sqq.; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 160 sq.

¹⁰⁷ Georgiev și colab. 1979; Görsdorf, Bojadžiev 1996, p. 137 sqq.

¹⁰⁸ Čović 1978, p. 5 sqq.

¹⁰⁹ Tsountas 1908, p. 168; Hanschmann, Milojević 1976; Hanschmann 1981.

¹¹⁰ Treuil 1992, cu literatura mai veche.

¹¹¹ Hood 1981, p. 83 sqq.; Hood 1982, p. 427 sqq.; Kouka 2002, p. 260 sqq.

¹¹² Treuil 1983, p. 63 sqq., cu literatura mai veche.

¹¹³ Treuil 1983, p. 49 sqq., cu literatura mai veche.

¹¹⁴ Maran 1998, p. 89 sqq., cu literatura mai veche.

¹¹⁵ Christmann 1996.

¹¹⁶ Bernabò-Brea 1964; Kouka 2002, p. 46 sqq.

¹¹⁷ Kenyon 1960, p. 101 sqq.

¹¹⁸ Falconer 1994, p. 305 sqq.

¹¹⁹ Cooper 1996, p. 37 sqq.

¹²⁰ Orthmann 1975, p. 28 sqq.; Maisels 1990, p. 131 sqq.; Kuhrt 1995, p. 27 sqq.; Forest 1996, p. 175 sqq.; Bauer și colab. 1998, p. 18 sqq.; Nissen 1999, p. 50 sqq.; Maisels 1999, p. 160 sqq.

¹²¹ Pollock 1999, p. 72 sq.

¹²² Maisels 1990, p. 141. Plecând de la analogiile etnografice din Khuzestan, a textelor din timpul primei dinastii și a teoriilor geografice moderne, R.McC. Adams a calculat că pentru supraviețuirea unui individ adult timp de un an era nevoie de un teritoriu agricol de 1,5 ha. În acest caz suprafața cultivată în jurul Uruk-ului a fost estimată ca având o lungime radială de 14 km din centrul orașului (Adams 1981, p. 86 sq.).

cu 3000 de ani înainte¹²³. Pentru a vedea la cât s-au putut ridicat depunerile arheologice, trebuie spus că tell-ul Al-‘Ubaid, despre care L. Woolley vorbește ca despre o “little mound” situată la nord-vest de Ur, este de fapt un templu cu platformă de 80 m lungime și 65 m lățime. El a fost construit din cărămizi de formă plan-convexă, o invenție a acestei perioade, și înconjurat de o fortificație puternică¹²⁴. Rămânând tot la Ur, ulterior, în vremea celei de-a treia dinastii (2112-2004 a.Chr.)¹²⁵, este construit zigguratul Ur-Nammu, un templu impozant cu trei etaje și trei rampe de acces¹²⁶ (fig. 6/3).

Arhitectura civilă de la Ur a fost recent sistematizată de către L. Battini-Villard¹²⁷. Machetele din lut și alte reprezentări a unor astfel de case permit reconstituirea exactă a locuințelor¹²⁸. Cele mai impresionante construcții laice ale perioadei dinastice timpurii sunt așa numitele “palate”: Mari, Kis, Uruk, Eridu¹²⁹. În acel palat pre-sargonic de la Mari, cercetat de A. Parrot¹³⁰, pe lângă spațiul privat al „regelui” a funcționat și un templu, demonstrând funcția duală, politică și religioasă, pe care o avea suveranul¹³¹. Este cât se poate de clar ca aceste orașe-state erau conduse de dinastii ereditare înconjurate de curți regale. Principalul templu era dedicat zeități care patrona orașul, dar avea și funcții economice¹³².

Mai interesante poate pentru subiectul articolului de față sunt de urmărit inovațiile apărute în arhitectura civilă a unor așezări de mai mică importanță. Pe baza situației identificate la Tall Chuēra în nord-estul Siriei, a fost recent definit conceptul de „Parzellenhäuser”. Acesta presupune un nou model de locuință cu o lățime a frontului casei la uliță bine normat, cu un plan standardizat având ca elemente arhitectonice principale un coridor la intrare și paralel cu acesta, la frontul străzii, o cameră principală¹³³. Centrul orașului de la Tall Chuēra constă dintr-o piață mare traversată de strada principală ce leagă, într-o linie dreaptă, zonă religioasă de arealul rezidențial. În jurul pieței a fost ridicat cartierul de locuințe, acele „Parzellenhäuser”, care comunicau cu centrul orașului prin străzi ce se terminau în curțile caselor¹³⁴ (fig. 10/2).

Vechile tell-uri neolitice Jericho, Megiddo, Tell el Far’ah devin la începutul epocii bronzului din Palestina orașe prospere¹³⁵, unele dintre ele continuându-și evoluția și de-a lungul epocii fierului¹³⁶.

¹²³ Nissen 1983, p. 79.

¹²⁴ Woolley 1982, p. 104 sqq.

¹²⁵ Kuhrt 1995, p. 56 sqq.

¹²⁶ Woolley 1982, p. 137 sqq.; Nissen 1999, p. 66 sqq.

¹²⁷ Battini-Villard 1999, p. 3 sqq., și în special cel de-al doilea volum al lucrării.

¹²⁸ Muller 2002.

¹²⁹ Heinrich 1984, p. 14 sqq.

¹³⁰ Parrot 1965, p. 199 sqq., fig. 4.

¹³¹ Parrot 1965, p. 206 sq.

¹³² Kuhrt 1995, p. 33; Pollock 1999, p. 9.

¹³³ Dohmann-Pfälzner, Pfälzner 2002, p. 13.

¹³⁴ Dohmann-Pfälzner, Pfälzner 2002, p. 14.

¹³⁵ Kenyon 1960, p. 111 sqq.; Mazar 1990, p. 91 sqq.

Sfârșitul primei dinastii este marcat de cucerirea orașelor-state mesopotamiene de către Sargon, primul rege al dinastiei sargonice. Perioada akkadiana (2350-2100 a.Chr.), după numele capitalei fondate de către Sargon (sau Agade), se caracterizează, în primul rând, prin crearea unui prim sistem centralizat ce presupunea controlarea politică a unui teritoriu larg¹³⁷. Din punct de vedere al habitatului se constată o continuare, din perioada anterioară, a vechiului tip de așezări și a arhitecturii domestice¹³⁸. Criza internă a dinastiei de la Agade a dus la prabușirea imperiului pe care l-a creat¹³⁹. Așa numita dinastie a III-a de la Ur, sau Ur III, care i-a urmat între 2112-2004 a.Chr., a continuat politica de întărire a puterii regale exemplificată, așa cum am menționat mai sus, prin inițierea unui program de construcții monumetale cum este zigguratul Ur-Nammu. Perioada veche babiloniană din sudul Mesopotamiei și cea veche asiriana în nordul aceluiași areal durează de la sfârșitul etapei Ur III până la apariția primei dinastii de la Babilon (1595 a.Chr. după „cronologia mijlocie”). Informațiile istorice sunt generoase și permit reconstituirea societății atât în marile orașe cât și în mai micile așezări. Impresionanta arhivă de la Mari (actualul Tell Hariri circa 1800-1760 a.Chr.), cea de la Kültepe (anticul Kanesh), în Anatolia, ori cele de la Shemshara (nord-estul Irakului) și Rimah (regiunea Sinjar) ilustrează relațiile politice și politice ale acestei perioade¹⁴⁰.

În Anatolia, în bronzul timpuriu și mijlociu, chiar dacă nu asistăm la o asemenea dezvoltare pe plan arhitectonic, *boomul* demografic este demonstrat de numărul impresionant de așezări înregistrate¹⁴¹. H. Hauptmann, rezumând rezultatul campaniilor arheologice de la Norșuntepe, prezenta sumar diferențele existente între siturile mileniului al III-lea a.Chr. din Anatolia. Astfel el amintea, alături de sate cu gospodării simple având o singură încăpere (Etiyokuşu, Polatlı, Yarikkaya), mici centre regionale de putere (Karataş sau Ahlatlıbel) și rezidențe princiare cum ar fi Troia sau Kültepe¹⁴². Momentul apariției orașelor, și implicit a unei mai rapide dezvoltări pe verticală a tell-urilor, constituie și aici o problemă îndelung discutată. Pentru estul Anatoliei s-a propus același scenariu ca și pentru Mesopotamia, exemplul pe care îl oferă evoluția, în epoca bronzului, a așezărilor de la Arslantepe¹⁴³ (fig. 11/1) sau Norșuntepe fiind relevant.

Cercetărilor întreprinse între 1968-1974 la Norșuntepe au demonstrat convingător modul în care se transformă arhitectura și funcția economică a unei așezări a bronzului timpuriu din zonă¹⁴⁴. La început casele au fost ridicate dintr-o

¹³⁶ Braemer 1982.

¹³⁷ Kuhrt 1995, p. 44 sqq.

¹³⁸ Pollock 1999, p. 9 sq., 75.

¹³⁹ Kuhrt 1995, p. 56 sqq.

¹⁴⁰ Kuhrt 1995, p. 74 sqq.

¹⁴¹ Korfmann și colab. 1994.

¹⁴² Hauptmann 1976, p. 9.

¹⁴³ Frangipane 1996, p. 60 sqq; Di Nocera 1998, p. 25 sqq.

¹⁴⁴ Tell-ul de aici are o stratigrafie impresionantă de 35 de m. Ea a fost acumulată din mileniul al V-lea a.Chr. până la mijlocul mileniului I a.Chr. Grosimea stratului de cultură aparținând epocii bronzului este de 18 m. Pentru perioada cuprinsă între 3000 și 2200 a.Chr.

structură din lemn în așa numita *Blocktechnik* iar economia era axată în principal pe vânătoare și pe exploatarea resurselor naturale ale zonei (inclusiv prelucrarea metalului). Ulterior, eliberându-se prin defrișări suprafețe mari din preajma tell-ului, se va trece la o producție agricolă intensă. Planul așezării se va schimba și el radical, apărând cu orizontul VI un centru palatual cu depozite ce putea adăposti, doar în vasele de provizii, circa 200 de tone de grâne¹⁴⁵. (fig. 10/1).

Așezări fortificate ca cele de la Arslantepe, Norșuntepe, Korucutepe, Imikușagi sau Hüyük vor funcționa ca centre de putere până când vor dispărea odată cu apariția hitiților în al doilea sfert al mileniului al II-lea a.Chr.¹⁴⁶

În vestul Anatoliei, urbanizarea regiunii de coastă poate fi urmărită mai greu datorită cercetărilor mai puțin intense¹⁴⁷. Procesul poate fi totuși reconstituit luându-se ca modele Troia, Bakla Tepe sau Liman Tepe. Apariția unor puternice elemente de fortificare, ce presupun existența unei autorități politice, a unor clădiri impozante, ca megaronul, sugerează nașterea unor adevărate orașe odată cu Bronzul Timpuriu II. La Liman Tepe, pe coasta sudică a golfului Izmir, un bastion în formă de potcoavă cu lungimea de cca. 15 m și cel puțin 6 m înălțime completa un complex sistem de apărare¹⁴⁸. În cazul Troiei, cercetările mai vechi și mai noi demonstrează o evoluție mai târzie. Troia VI și VII (1700-1050 a.Chr.) funcționa însă, cu siguranță, ca o citadelă ce se remarca în peisajul înconjurător prin impozantele ziduri de piatră¹⁴⁹ (fig. 11/2-3).

Ceva mai târziu decât ne interesează acum, pe parcursul mileniului al II-lea a.Chr., formarea de noi tell-uri atinge și teritorii ca vestul Georgiei sau sudul Usbecistanului. Astfel Namçeduri este un tell aflat la vărsarea râurilor Oçxamuri și Çoloki în Marea Neagră. Cele șase niveluri de locuire, acumulate de la mijlocul mileniului al II-lea până în sec. al II-lea a.Chr., au dus la formarea unei stratigrafii de circa 10 m¹⁵⁰. Kučk-Tepe se află în câmpia îngustă formată de Amu-Darja, unul dintre cele mai mari râuri din Asia Centrală, un fost deșert. Peste 7 m de depuneri arheologie și șase niveluri principale de locuire s-au format de-a lungul bronzului târziu până în perioada timpurie baktriană. Construcțiile, înconjurate de o fortificație puternică, au fost ridicate din cărămidă¹⁵¹.

*

Una dintre caracteristicile perioadei bronzului timpuriu și mijlociu din Bazinul

au fost constatate nu mai puțin de 33 de orizonturi de construcție și 40 de faze diferite (Hauptmann 1976, p. 10).

¹⁴⁵ Hauptmann 1976, p. 12, 16.

¹⁴⁶ Di Nocera 2001, p. 87.

¹⁴⁷ Erkanal 1996, p. 70 sqq.

¹⁴⁸ Kouka 2002, p. 6 sq., cu literatura mai veche.

¹⁴⁹ Korfmann 1996, p. 83 sqq. Vezi și recenta sinteză Troia. Traum und Wirklichkeit, Stuttgart, 2001.

¹⁵⁰ Mikeladze, Chachutaišvili 1984, p. 199 sqq.

¹⁵¹ Askarov 1982, p. 1 sqq.

Carpatic este tocmai înflorirea modului de viață reprezentat de tell-uri¹⁵² (fig. 12). Procesul debutează timid, prin tell-ul de la Vinkovci, undeva pe la 2500 a.Chr. Cel de-al doilea orizont corespunde, în cronologia relativă, etapei a II-a a bronzului timpuriu (aproximativ 2400 – circa 2300 a.Chr.). La acest moment iau naștere în zona Dunării o serie de tell-uri caracteristice culturii Nagyrév. Aceleași condiții favorabile practicării agriculturii au fost găsite de către comunitățile Nagyrév și în zona Tisei Mijlocii. Acum este fondat primul sat de la Tószeg și ceva mai târziu cel de la Nagyrév. Procesul gradual de sedentarizarea a populației nu este propriu doar culturii Nagyrév, așezările de tip tell de la Tiszalúc și Săcuieni, caracteristice grupelor Nyírseg și Sanislău, reflectă un fenomen ce va cuprinde treptat întregul Bazin Carpatic. În privința arhitecturii, locuințe de suprafață, deocamdată modeste ca dimensiuni, având o structură din lemn, podeaua în unele cazuri lutuită de mai multe ori, pereții dintr-o structură ușoară din lemn, ulterior lutuită (la Dunaföldvár aceștia au fost pictați), acoperișul realizat din materiale ușoare aflate la fața locului (stuf, paie), pot fi întâlnite peste tot. *Orizontul al treilea* (bronz timpuriu III-bronz mijlociu I) este cel care marchează momentul formării majorității tell-urilor epocii bronzului în această zonă. De-a lungul a circa 300 de ani (între aproximativ 2300 și 1950 a.Chr.) am înregistrat peste 100 de noi movile artificiale în care au fost găsite urmele unor așezări. Tell-urile se grupează atât în zonele joase din Câmpia Mureșului, Tisei, Crișurilor, Barcăului/Berettyó și Er-ului, terasa înaltă a Dunării din centrul Ungariei, cât și în zona colinară de la nord-est de Budapesta (Gödöllő) sau cea de la poalele munților Bükk. Explozia demografică, sugerată de numărul mare de noi așezări fondate, se datorează cu mare probabilitate, debutului unui nou *optimum* climateric. Față de perioada anterioară a eneoliticului final, asistăm la un proces de încălzire a climei și de creștere a cantității de precipitații. Noua situație climaterică a făcut posibilă introducerea treptată în circuitul agricol, cel puțin în zona de câmpie, a unor noi suprafețe cultivabile ce fuseseră până atunci nerentabile. Noile așezări vor exploata astfel condițiile locale, terasele și grindurile ce se ridicau deasupra câmpiei joase, fiind de asemenea amplasate pe principalele căi de circulație sau la vadurile obligatorii de trecere.

Locuirea îndelungată a aceluiași areal va da naștere și la stabilirea de noi relații interumane, ce presupun o mai complexă organizare socială, un sistem ierarhic bazat pe competență și putere și evident o mai adâncă integrare a individului în comunitate. Toate acestestea se vor reflectate, cum nu se poate mai bine, în noul tip de habitat: așezările sunt fortificate cu unul sau mai multe șanțuri de apărare (fig. 13), casele sunt în numeroase cazuri de dimensiuni relativ mari, cu podeaua din lut bătut, o structură din lemn umplută cu lut amestecat cu paie și alte resturi organice și acoperișul, în două ape, confecționat din stuf sau paie (fig. 14).

Orizontul al patrulea (bronz mijlociu II) corespunde, din punct de vedere cronologic, perioadei A₂ din sudul Germaniei și Austria (circa 1900 - după 1700 a.Chr.). Multe dintre tell-urile fondate anterior își continuă neîntrerupt evoluția și în

¹⁵² Literatura și toate informațiile cu privire la problemele de cronologie și habitat ale tell-urilor epocii bronzului din Bazinul Carpatic se găsesc la Gogăltan 2004b.

această etapă. Acum asistăm la cea mai mare răspândire a fenomenului tell-urilor în Bazinul Carpatic, prin apariția lor și în arealul culturii Maďarovce. Cel mai vestic tell din Europa acestei vremi este cel de la Ivanovce pe râul Váh în vestul Slovaciei, iar cea mai nordică așezare de tip tell este cea de la Spišský Štrvok în piemontul munților Tatra. În arealul sudic, în preajma Dunării, se remarcă tell-urile culturii Vatina de la Mošorin și Orešac. Limita estică a fenomenului tell-urilor se plasează în nord-vestul României, în Câmpia Someșului (Medieșul Aurit) și pe valea Crasnei (Derșida).

Structura habitatului păstrează, în mare, aceleași caracteristici ca și în orizontul anterior. Dezvoltarea pe orizontală a acestor așezări, face ca sistemul defensiv, în unele cazuri, să fie la un moment dat abandonat în favoarea câștigării unui teren suplimentar construcției de locuințe. Pentru a suplini aceiași lipsă de spațiu, se constată o mai bună organizare a intravilanului. Casele sunt astfel construite respectându-se un plan prealabil așa cum a fost identificat în tell-urile de la Košice-Barca (fig. 15/1), Mošorin (fig. 15/2) sau Füzesabony (fig. 15/3). Sunt de remarcat unele construcții de dimensiuni deosebite. Este cazul unei locuințe cercetate la Túrkeve cu nu mai puțin de patru încăperi (fig. 14/1), sau a unei platforme din lut cu dimensiunile de 25,50x12,50 m și nu mai puțin 8 vetre de foc descoperită la Otomani „Cetatea de pământ”.

În *cel de-al cincelea orizont* (bronz mijlociu III), o perioadă ceva mai scurtă de timp decât precedentele două etape (circa 1650 – înainte de 1500 a.Chr.), sunt fondate doar foarte puține noi tell-uri. În marea majoritatea a cazurilor apariția de noi tell-uri se leagă de procesul de răspândirea spre est și spre vest a purtătorilor culturii Vatya. Cel mai reprezentativ tell pentru această perioadă este cel de la Tiszaalpár=Alpár. Sistemul de apărare de aici proteja o suprafață de circa 0,22 ha, în interiorul căreia au fost surprinse patru orizonturi de locuire și o stratigrafie de circa 1 m.

La sfârșitul bronzului mijlociu, ca și în neoliticul târziu, cu mai bine de 2000 de ani înainte, modul de habitat pe care-l reprezintă tell-ul pare să înceteze brusc. Prezentând sumar cauzele care au determinat sfârșitul tell-urilor neolitice și din epoca bronzului din Bazinul Carpatic, am discutat și despre rolul decisiv pe care l-au avut factorii climaterici¹⁵³. Câțiva ani ploioși de-a rândul pot avea efecte dezastroase asupra recoltelor, ducând la părăsirea zonelor joase, mlăștinoase, din apropierea Tisei, Mureș-ului sau a Criș-ului. Aici se concentrează de altfel și marea majoritate a tell-urilor epocii bronzului. Alte catastrofe naturale ca seceta, invaziile de insecte, cutremurele etc. au jucat și ele un rol important în dispariția unor așezări sau chiar a unor civilizații. Atunci când analizăm motivele care au stat la baza părăsirii unor tell-uri, evident că nu putem exclude ipoteza existenței unor evenimente violente. Situația de la Jászdózsa este relevantă pentru distrugerea tell-ului de către noii veniți¹⁵⁴. La cauzele externe, sau câte o dată în strânsă legătură cu

¹⁵³ Gogâltan 2003a, p. 245 sq. Vezi și Gogâltan 2004b.

¹⁵⁴ Stanczik, Tárnoki 1992, p. 123 sqq.

ele, trebuie să adăugăm și unii factori interni care determină abandonarea unor localități: o motivație religioasă sau de natură igienică, epidemii etc.¹⁵⁵.

Precizând ca de obicei, pe scurt, care este situația în siturilor multistratificate din zonele învecinate, remarcăm că în Bulgaria și Grecia cea mai mare parte a așezărilor fondate în bronzul (respectiv helladicul) timpuriu își continuă evoluția și pe parcursul perioadei următoare: Argissa Magula, Dikili Tash, Emporio, Eutresis, Ezero, Djadovo, Junacite, Lerna, Manika, Pevkakia Magula, Poliochni etc. La acestea se adugă constituirea de noi tell-uri sau magule cum sunt cele de la Gălăbovo¹⁵⁶, Razkopenica¹⁵⁷ sau Veselinovo¹⁵⁸ în Bulgaria sau Archontiko¹⁵⁹, Axiochori¹⁶⁰, Hagios Mamas¹⁶¹, Kritsana¹⁶², Lefkandi¹⁶³, Lithares¹⁶⁴, Pelikata¹⁶⁵ etc. în Grecia.

La nord de Dunăre numărul așezărilor cu o stratigrafie complexă este foarte mic. Caracteristic culturi Glina sunt siturile cu depuneri arheologice modeste¹⁶⁶, chiar dacă, așa cum se pronunța C. Schuster, majoritatea complexelor de locuit din arealul culturii o formează locuințele de suprafață. Lipsa unor acumulări stratigrafice consistente se datorează permanentei mișcări a comunităților Glina. Posibil ca locuințele de suprafață să fi fost folosite în anotimpurile mai călduroase iar bordurile în cele răcoroase¹⁶⁷. Excepție fac tell-urile de la Odaia Turcului¹⁶⁸, situl eponim Glina¹⁶⁹ și Valea Calului¹⁷⁰. Mai spre nord, în arealul culturilor Monteoru tipul de habitat nu este cu mult diferit¹⁷¹. Pe lângă așezări cu un singur nivel de cultură există și câteva situri multistratificate (Sărata Monteoru¹⁷², Năeni „Zănoaga”¹⁷³). Ele nu au aspectul unor tell-uri „clasice”, datorită stratigrafiei în pantă și a lipsei unui tip de habitat caracteristic, dar trebuie aici consemnate prin depunerile importante care s-au acumulat în același loc. Manifestărilor bronzului timpuriu din Moldova sunt cunoscute, cu precădere, pe baza descoperirilor funerare. În ceea ce privește așezările, se pare că ele au avut un caracter modest din punct de vedere

¹⁵⁵ Mühlmann 1964.

¹⁵⁶ Panayotov și colab. 1991, p. 139 sqq.; Görsdorf, Bojadziev 1996, p. 163 sq.

¹⁵⁷ Detev 1981, p. 141sq.; Görsdorf, Bojadziev 1996, p. 163.

¹⁵⁸ Lichardus, Iliev 2000, p. 76, cu bibliografia mai veche.

¹⁵⁹ Pilali-Papasteriou, Papaefthymiou-Papanthimou 2002, p. 137 sqq.

¹⁶⁰ Aslanis 1985, p. 207 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶¹ Aslanis 1985, p. 240 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶² Heurtley 1939, p. 17 sqq.; Aslanis 1985, p. 228 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶³ Maran 1998, p. 30 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶⁴ Tzavella-Evjen, Rohner 1990, p. 115 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶⁵ Maran 1998, p. 30 sqq., cu bibliografia mai veche.

¹⁶⁶ Schuster 1995, p. 129 sqq.; Schuster 1997a, p. 29 sqq.

¹⁶⁷ Schuster 1997b, p. 103. Vezi și Comșa 1991, p. 21 sq.

¹⁶⁸ Tudor 1982a, p. 57 sqq.

¹⁶⁹ Nestor 1933, p. 226 sqq.; Petrescu-Dîmbovița 1974, p. 277 sqq., cu literatura mai veche.

¹⁷⁰ Tudor 1982b, p. 94 sqq.

¹⁷¹ O ultimă sinteză la Motzoi-Chicideanu 2003, p. 37 sqq.

¹⁷² Zaharia 1987, p. 21 sqq., cu istoricul cercetărilor.

¹⁷³ Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 1999, p. 59 sqq.

arhitectonic și al depunerilor arheologice¹⁷⁴. Ca și în etapa timpurie, așezările culturilor bronzului mijlociu din Oltenia, Muntenia și Moldova (Verbicioara¹⁷⁵, Gârla Mare¹⁷⁶, Tei¹⁷⁷, Costișa¹⁷⁸) au în general un singur strat de cultură. Există însă și câteva excepții (Ghidici, Ostrovul Corbului etc.), semn că acolo unde condițiile de mediu sunt favorabile este posibilă apariția unor tell-uri.

*

Așa cum am precizat, odată cu debutul bronzului târziu în Bazinul Carpatic, tell-ul încetează pentru totdeauna a mai fi un tip de habitat caracteristic acestui areal geografic. De aceea și comparația făcută cu monumentele similare ale Orientul Apropiat se oprește undeva pe la anul 1500 a.Chr. Cu ceea ce am rămas dator este prezentarea caracteristicilor care aproprie sau deosebesc tell-urile din Orientul Apropiat de cele din Bazinul Carpatic. Ultima parte a acestei analize, cea de-a III-a, are ca scop prezentarea acestui din urmă aspect.

¹⁷⁴ Burtănescu 2002, p. 97 sqq.

¹⁷⁵ Morintz 1978, p. 22 sqq.; Ridiche 2000, p. 41 sqq.

¹⁷⁶ Șandor-Chicideanu 2003, p. 40 sqq.

¹⁷⁷ Leahu 1966, p. 47 sqq.

¹⁷⁸ Vezi recentă sinteza coordonată de V. Cavruc și Ghe. Dumitroaia (*Cavruc, Dumitroaia 2001*).

BIBLIOGRAFIE

- Adams 1981* R. McC. Adams, *Heartland of Cities. Surveys of Ancient Settlement and Land Use on the Central Floodplain of the Euphrates*, Chicago, 1981.
- Adams, Nissen 1972* R. McC. Adams, H.-J. Nissen, *The Uruk Countryside. The Natural Setting of Urban Societies*, Chicago, 1972.
- Algaze 1993* G. Algaze, *The Uruk World System. The Dynamics of Expansion of Early Mesopotamian Civilization*, Chicago, 1993.
- Alram-Stern 1996* E. Alram-Stern, *Die Ägäische Frühzeit. 2. Serie Forschungsbericht 1975-1993. 1. Band. Das Neolithikum in Griechenland mit Ausnahme von Kreta und Zypern*, Wien, 1996.
- Askarov 1982* A.A. Askarov, *Kučuk-Tepe. Spätbronzezeitliche und ältereisenzeitliche Siedlung in Süd-Usbekistan*, în *AVA*, 4, 1982, p. 1-22.
- Aslanis 1985* I. Aslanis, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die frühbronzezeitlichen Funde und Befunde*, în *PAS*, 4, Berlin, 1989.
- Bailey 1996* D.W. Bailey, *The life, times and works of House 59, Tell Ovcharovo, Bulgaria*, în T. Darvill, J. Thomas (Ed.), *Neolithic Houses in Northwest Europe and Beyond. Neolithic Studies Group Seminar Papers*, Oxford, 1996, p. 143-156.
- Battini-Villard 1999* L. Battini-Villard, *L'espace domestique en Mésopotamie de la IIIe dynastie d'Ur à l'époque paléo-babylonienne*, I-II, în *BAR*, 767, Oxford, 1999.
- Bauer și colab. 1998* J. Bauer, R.K. Englund, M. Krebernik, *Mesopotamien. Späturuk-Zeit und Frühdynastische Zeit*, Freiburg, 1998.
- Bem 2000* C. Bem, *Elemente de cronologie radiocarbon. Ariile culturale Boian-Gumelnița-Cernavodă I și Precucuteni-Cucuteni/Tripolie*, în *CA*, XI, 1, 1998-2000, p. 337-359.
- Bernabò-Brea 1964* L. Bernabò-Brea, *Poliochni. Città preistorica nell'isola di Lemnos*, Roma, 1964.
- Berciu 1950* D. Berciu, *Șantierul arheologic de la Verbicioara-Dolj*, în *SCIV*, I, 1950, p. 103-107.
- Berciu 1961* D. Berciu, *Contribuții la problemele neoliticului în România în lumina noilor cercetări* [Contribution à l'étude des problèmes du néolithique de Roumanie à la lumière des nouvelles recherches], București, 1961.
- Bognár-Kutzián 1972* I. Bognár-Kutzián, *The Early Copper Age Tiszapolgár Culture in the Charpatian Basin*, Budapest, 1972.

- Boroffka 1994 N. Boroffka, *Die Wietenberg-Kultur. Ein Beitrag zur Erforschung der Bronzezeit in Südosteuropa*, în UPA, 19, Bonn, 1994.
- Braemer 1982 F. Braemer, *L'architecture domestique du Levant a l'Age du Fer*, Paris, 1982.
- Burney 1977 Ch. Burney, *From Village to Empire. An introduction to Near Eastern archaeology*, Oxford, 1977.
- Burtănescu 2002 Fl. Burtănescu, *Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut cu unele contribuții la problemele premergătoare epocii bronzului în Moldova* [The Early Bronze Age between the Charpathians and Prut], în *Bibliotheca Thracologica*, XXXVII, București, 2002.
- Busch 2002 R. Busch (Hrsg.), *Megiddo-Tell el-Mutesellim-Armageddon. Biblische Stadt zwischen Krieg und Frieden*, Neumünster, 2002.
- Cavruc, Dumitroaia 2001 V. Cavruc, Ghe. Dumitroaia, *Cultura Costișa în contextul epocii bronzului din România* [Costișa Culture within the Romanian Bronze Age Cultural Context], Piatra-Neamț, 2001.
- Cernavodă III-Boleráz... P. Roman, S. Diamandi (Hrsg.), *Cernavodă III-Boleráz. Ein vorgeschichtliches Phänomen zwischen dem Oberrhein und der Unteren Donau. Symposium Mangalia/Neptun (18.-24. Oktober 1999)*, în *Studia Danubiana. Series Symposia*, II, București, 2001.
- Chapman 1994 J. Chapman, *Social power in the early farming communities of Eastern Hungary – Perspectives from the Upper Tisza region*, în *Évkönyvégháza*, XXXVI, 1994, p. 79-99.
- Christmann 1996 E. Christmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Pevkakia-Magula in Thessalien. II. Die frühe Bronzezeit*, Bonn, 1996.
- Ciugudean 2000 H. Ciugudean, *Eneoliticul final în Transilvania și Banat: cultura Coțofeni* [The Late Eneolithic in Transylvania and Banat: The Coțofeni Culture], în *BHAB*, XXIII, Timișoara, 2000.
- Ciută, Gligor 2003 M. Ciută, A. Gligor, *Descoperiri arheologice în situl de la Șeușa - „Gorgan” (com. Ciugud, jud. Alba). I* [Archaeological Discoveries from Șeușa – „Gorgan” (com. Ciugud, Alba County)], în *Apulum*, L 2003, p. 1-37.
- Collins 2000 P. Collins, *The Uruk Phenomenon. The role of social ideology in the expansion of the Uruk culture during the fourth millenium BC*, în *BAR*, 900, Oxford, 2000.
- Comșa 1991 E. Comșa, *Unele date despre tipurile de locuințe din epoca bronzului de pe teritoriul României* [Quelques données concernant les types des habitations de l'époque du bronze

- sur le territoire de la Roumanie], în *Peuce*, X, 1991, p. 21-31.
- Cooper 1996 J.S. Cooper, *Sumerian and Akkadian*, în P. Daniels, W. Bright (Ed.), *The World's Writing Systems*, New York, Oxford, 1996, p. 37-57.
- Čović 1978 B. Čović, *Velika gradina u Varvari. I dio (slojevi eneolita ranog i srednjeg bronzanog doba)* [Velika Gradina im Dorf Varvara], în *Glasnik Sarajevo*, XXXII, 1977 (1978), p. 5-175.
- Cucoş 1999 Şt. Cucuş, *Faza Cucuteni B în zona subcarpatică a Moldovei* [La phase Cucuteni B dans la zone subcarpatique de la Moldavie], Piatra Neamţ, 1999.
- Das Neolithikum... J. Preuß (Hrsg.), *Das Neolithikum in Mitteleuropa. Kulturen – Wirtschaft – Umwelt vom 6. Bis 3. Jahrtausend v.u.Z. Übersichten zum Stand der Forschung. Band ½. Teil B: Übersichten zum Stand und zu Problemen der archäologischen Forschung*, Weissbach, 1998.
- Detev 1981 P. Detev, *Le tell Razkapanica*, în *Cultures prehistoriques en Bulgarie*, în *Izvestija Archeologičeskaja Institut*, XXXVI, 1981, 141-188.
- Di Nocera 1998 G. M. Di Nocera, *Arslantepe. VIII. Die Siedlung der mittelbronzezeit von Arslantepe. Eine Zentralsiedlung von Beginn des zweiten Jahrtausends v.Chr. in der Ebene von Malatya (Türkei)*, Roma, 1998.
- Di Nocera 2001 G.M. Di Nocera, *Arslantepe und die Befestigungsanlage vom Beginn des zweiten Jahrtausends v.Chr. am oberen Euphrat*, în *Festschrift Hauptmann*, p. 85-96.
- Dimitrijević 1968 S. Dimitrijević, *Sopotsko-lendelska kultura* [Die Sopot-Lengyeler Kultur], în *Monographiae Archaeologicae*, I, Zagreb, 1968.
- Dimitrijević 1979 S. Dimitrijević, *Vučedolska kultura i vučedolski kulturni kompleks*, în A. Benac (Ed.), *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, III. *Eneolitsko doba*, Sarajevo, 1979, p. 267- 341.
- Dohmann-Pfälzner, Pfälzner 2002 H. Dohmann-Pfälzner, P. Pfälzner, *Untersuchungen zur Urbanisierung Nordmesopotamiens im 3. Jt. v. Chr. am Beispiel des Tall Chuēra, Syrien. Teil II. Die Entstehung der Parzellenhäuser und die Entwicklung des Stadtzentrums in Tall Chuēra*, în R. Eichmann (Hrsg.), *Ausgrabungen und Surveys im Vorderen Orient I*, Rahden/Westf., 2002, p. 1-22.
- Dumitrescu 1925 Vl. Dumitrescu, *Fouilles de Gumelnița*, în *Dacia*, II, 1925, p. 29-103.
- Dumitrescu 1965 Vl. Dumitrescu, *Principalele rezultate ale primelor două campanii de săpături din aşezarea neolitică târzie de la Căscioarele* [Les principaux résultats des deux premières

- campagnes de fouilles dans la station néolithique récente de Căscioarele], în *SCIV*, 16, 2, 1965, p. 215-237.
- Dumitrescu 1986 Vl. Dumitrescu, *Stratigrafia aşezării-tell de pe Ostrovelul de la Căscioarele* [La stratigraphie de la station-tell de Căscioarele], în *CCDJ*, II, 1986, p. 73-81.
- Durman 1995 Al. Durman, *Psihologija naseljavanja telova* [The psychology of settling a tell], în *Histria Antiqua*, 1, 1995, p. 153-158
- Eichmann 1989 R. Eichmann, *Uruk. Die Stratigraphie. Grabungen 1912-1977 in den Bereichen 'Eanna' 'Anu-Ziqqurra'*, Mainz am Rhein, 1989.
- Eichmann 2001 R. Eichmann, *Die 'Leichte' Bauweise in den 'archaischen Schichten' von Uruk-Warka*, în *Festschrift Hauptmann*, p. 121-131.
- Ellis 1984 L. Ellis, *The Cucuteni-Tripolye Culture. A Study in Technology and the Origins of Complex Society*, în *BAR*, 217, Oxford, 1984.
- Erkanal 1996 H. Erkanal, *Erken Tunç Çağı'nda Bati Anadolu sahil kesiminde kenteleşme. Early Bronze Age urbanization in the costal region of Western Anatolia*, în *Tarihten...*, p. 70-82.
- Falconer 1994 S.E. Falconer, *The Development and Decline of Bronze Age Civilisation in the Southern Levant: A Reassessment of Urbanism and Ruralism*, în C. Mathers, S. Stoddart (Ed.), *Development and Decline in the Mediterranean Bronze Age*, Sheffield, 1994, p. 305-333.
- Finkbeiner 1991 U. Finkbeiner, *Uruk. Kampagne 35-37, 1982-1984. Die archäologische Oberflächenuntersuchung (Survey)*, Main am Rhein, 1991.
- Festschrift
Hauptmann R.M. Boehmer, J. Maran (Hrsg.), *Lux Orientis. Archäologie zwischen Asien und Europa. Festschrift für Harald Hauptmann zum 65. Geburtstag*, în C. Dobiati, K. Leidorf (Hrsg.), *Internationale Achäologie. Studia honoraria*, 12, Rahden/Westf., 2001.
- Fol şi colab.
1989 A. Fol, R. Katinčarov, J. Best, N. de Vries, K. Shoju, H. Suzuki, *Djadovo. Bulgarian, Dutch, Japanese Expedition. Vol I*, B. Borisov, *Medieval Settlement and Necropolis (11th-12th Century)*, Tokyo, 1989.
- Forenbaher 1995 S. Forenbaher, *Vučedol: graditeljstvo i veličina vučedolske faze naselja* [Vučedol: architecture and magnitude of the latest Cooper Age settlement phase], *OA*, 19, 1995, p. 17-25.
- Forest 1996 J.-D., Forest, *Mésopotamie. L'apparition de l'Etat VIIe-IIIe Millénaires*, Paris, 1996.
- Frangipane 1996 M. Frangipane, *Doğu Anadolu'da kenteleşme modelleri. Models of urbanization in Eastern Anatolia*, în *Tarihten...*, p.

- 60-69.
- Galbenu 1962 D. Galbenu, *Așezarea neolitică de la Hârșova* [La station néolithique de Hârșova], în *SCIV*, XIII, 2, 1962, p. 285-306.
- Garašanin 1967 M. Garašanin, *Die Bestattungen des Vučedoler „Burghügels”*, în *Archlug*, VIII, 1967, p. 27-33.
- Georgiev 1965 G.I. Georgiev, *The Azmak Mound in Southern Bulgaria*, în *Antiquity*, XXXIX, 1965, p. 6-8.
- Georgiev și colab. 1979 G.I. Georgiev, N. Merpert, R. Katinčarov, D. Dimitrov, *Ezero. Rannobronzovoto selište* [Ezero. Eine Siedlung aus der Frühbronzezeit], Sofia, 1979.
- Gibson și colab. 2002 M. Gibson, A. al-Azm, C. Reichel, S. Quntar, J.A. Franke, L. Khalidi, C. Hritz, M. Altaweel, C. Coyle, C. Colantoni, J. Tenney, G.A. Aziz, T. Hartnell, *Hamoukar: A Summary of Three Seasons of Excavation*, în *Akkadica*, 123, 2002, p. 11-34.
- Gogâltan 2002 Fl. Gogâltan, *Zur Terminologie der bronzezeitliche Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, în A. Rustoiu, A. Ursuțiu (Hrsg.), *Interregionale und Kulturelle Beziehungen im Karpatenraum (2.Jht. v.Chr. – 1. Jht. n.Chr.)*, Cluj-Napoca, 2002, p. 11-45.
- Gogâltan 2003a Fl. Gogâltan, *Die neolitische Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Ein Überblick*, în: E. Jerem, P. Raczky (Hrsg.), *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschengeschichte in Mittel- und Südeuropa. Festschrift für Nándor Kalicz zu 75.Geburtstag*. Budapest 2003, p. 223-262.
- Gogâltan 2003b Fl. Gogâltan, *Tell-urile epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de terminologie* [Die Tells der Bronzezeit im Karpatenbecken. Terminologische Fragen], în *Acta Terrae Septemcastrensis*, II, 2003, p. 45-93.
- Gogâltan 2004a Fl. Gogâltan, *Tell-uri în Orientul Apropiat și Bazinul Carpatic. O scurtă privire comparativă asupra habitatului preistoric (I)* [Tellsiedlungen im Vorderen Orient und im Karpatenbecken. Eine vergleichende Kurzübersicht über das Siedlungswesen (I)], în *Acta Terrae Septemcastrensis*, III, 2004, p. 43-117.
- Gogâltan 2004b Fl. Gogâltan, *Apariția tell-urilor epocii bronzului în Bazinul Carpatic. Probleme de cronologie* [Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken. Chronologische Probleme], în *EN*, XIII, 2003 (2004), sub tipar.
- Görsdorf, Bojadžiev 1996 J. Görsdorf, J. Bojadžiev, *Zur absoluten Chronologie der bulgarischen Urgeschichte. Berliner ¹⁴C-Datierungen von bulgarischen archäologischen Fundplätzen*, în *Eurasia*

- Antiqua*, 2, 1996, p. 105-173.
- Grewe 2002 Ch. Grewe, *Die Entstehung regionaler staatlicher Siedlungsstrukturen im Bereich des prähistorischen Zagros-Gebirges. Eine Analyse von Siedlungsverteilungen in der Susiana und im Kur-Flußbecken*, Münster, 2002.
- Hanschmann 1981 E. Hanschmann, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. IV. Die mittlere Bronzezeit*, Bonn, 1981.
- Hanschmann, Miložić 1976 E. Hanschmann, Vl. Miložić, *Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien. III. Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit*, Bonn, 1976.
- Hänsel 1989 B. Hänsel, *Kastanas. Ausgrabungen in einem Siedlungshügel der Bronze- und Eisenzeit Makedoniens 1975-1979. Die Grabung und der Baubefund*, in *PAS*, 7, Berlin, 1989.
- Haşotti 1997 P. Haşotti, *Epoca neolitică în Dobrogea* [The Neolithic Epoch in Dobrudja], Constanța, 1997.
- Hauptmann 1976 H. Hauptmann, *Die Entwicklung der frühbronzezeitlichen Siedlung auf dem Norşuntepe in Ostanatolien*, in *ArchKorrbl*, 6, 1, 1976, p. 9-20.
- Hegedüs, Makkay 1987 K. Hegedüs, J. Makkay, *Vésztő-Mágor. A settlement of the Tisza culture*, in L. Tálas, P. Raczky (Ed.), *The Late Neolithic of the Tisza region. A survey of recent excavations and their findings: Hódmezővásárhely-Gorzsa, Szegvár-Tűzköves, Ócsöd-Kováshalom, Vésztő-Mágor, Berettyóújfalu-Herpály*, Budapest-Szolnok, 1987, p. 85-103.
- Heinrich 1982 E. Heinrich, *Die Tempel und Heiligtümer im Alten Mesopotamien. Typologie, Morphologie und Geschichte*, Berlin, 1982.
- Heinrich 1984 E. Heinrich, *Die Paläste im Alten Mesopotamien*, Berlin, 1984.
- Heurtley 1939 W.A. Heurtley, *Prehistoric Macedonia. An Archeological Reconnaissance of Greek Macedonia (West of the Struma) in the Neolithic, Bronze and Early Iron Ages*, Cambridge, 1939.
- Hiller, Nikolov 1997 S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Ausgrabungen im Südsektor 1984-1992*, Wien, 1997.
- Hood 1981 S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, I, Athen, 1981.
- Hood 1982 S. Hood, *Excavations in Chios 1938-1955. Prehistoric Emporio and Ayio Gala*, II, Athen, 1982.
- Johnson 1980 G.A. Johnson, *Spatial Organization of Early Uruk Settlement Systems*, in M.-T. Barrelet (Org.), *L'archéologie de l'Iraq du début de l'époque néolithique à 333 avant notre*

- ère. *Perspectives et limites de l'interprétation anthropologique des documents*. Paris 13-15 juin 1978, Paris, 1980, p. 233-263.
- Jordan 1930 J. Jordan, *Erster vorläufiger Bericht über die von der Notgemeinschaft der Deutschen Wissenschaft in Uruk-Warka unternommenen Ausgrabungen*, in *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften*, 7, 1929, Berlin, 1930.
- Kalicz 1982 N. Kalicz, *Die terminologischen und cronologischen Probleme der Kupfer- und Bronzezeit in Ungarn*, in *Il Passaggio dal neolitico all'eta del bronzo nell'Europa Centrale e nella Regione Alpina. Problemi cronologici e terminologici. Atti de X Simposio Internazionale sulla fine del Neolitico e gli inizi dell'eta del Bronzo in Europa, Lazise-Verona, 8-12 aprilie, 1980*, Verona, 1982, p. 117-137.
- Kalicz 1995 N. Kalicz, *Siedlungsstruktur der neolithischen Herpály-Kultur in Ostungarn*, in *Settlement...*, p. 67-75.
- Kalicz 1998 N. Kalicz, *Die frühe und mittlere Kupferzeit in Ungarn*, in *Das Neolithikum...*, p. 331-338.
- Das B. Hänsel, J. Machnik (Hrsg.), *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v.Chr.)*, in *Südosteuropa-Schriften*, 20, PAS, 12, München, Rahden/Westf., 1998.
- Katinčarov 1973 R. Katinčarov, *Trauvailles de l'age du bronze moyen à Nova Zagora*, in *Actes du VIIIe Congres International des Sciences Prehistoriques et Protohistoriques. Beograd 9-15 septembre 1971*, III, Beograd, 1973, p. 66-75.
- Katinčarov și colab. 1995 R.V. Katinčarov, N.J. Merpert, V.S. Totov, V.H. Mazanova, L.I. Avilova, *Selištna mogila pri selo Junacite* [Multi-Layer Settlement near Yunatsite Village, Pazardjik District], Sofia, 1995.
- Kenyon 1960 K.M. Kenyon, *Archaeology in the Holy Land*, London, 1960.
- Kenyon 1981 K.M. Kenyon, *Excavations at Jericho. Volume 3. The Arhitecture and Stratigraphy of the Tell*, London, 1981.
- Killick 1988 R.G. Killick (Ed.), *Tell Rubeidhen. An Uruk Village in the Jebel Hamrin*, Wiltshire, 1988.
- Kitanovski 1971 B. Kitanovski, *Bakarno Gumno à Čepigovo près de Prilep – site préhistorique à plusieurs couches*, in G. Novak (Réd.), *Epoque préhistorique et protohistorique en Yougoslavie – Recherches et résultats*, Beograd, 1971, p. 139-141.
- Kordos 1987 L. Kordos, *Climatic and ecological changes in Hungary during the last 15,000 years*, in M. Pécsi, L. Kordos, (Eds.), *Holocene Environment in Hungary. Contribution of the*

- INQUA Hungarian National Committee to the XIIth INQUA Congress, Ottawa, Canada, 1987, Budapest, 1987, p. 11-24.*
- Korek 1968 J. Korek, *Eine Siedlung der spätbadener Kultur in Salgótarján-Pécskö*, în *AAASH*, XX, 1968, p. 37-58.
- Korfmann 1996 M. Korfmann, *Çanakkale Boğazi'nda Troia Kelesi ve Aşağı Kenti. Denizlerin ve Karaların Birleştiği Yerdeki Savaş ve Barış Kenti. The Citadel and Lower City of Troia at Dardanelles. City of War and Peace in the Region Where Seas and Continents Meet*, în *Tarihten...*, p. 83-98.
- Korfmann și colab. 1994 M. Korfmann, A. Baykal-Seeher, S. Kılıç, *Anatolien in der frühen und mittleren Bronzezeit. I. Bibliographi zur Frühbronzezeit*, Wiesbaden, 1994.
- Kouka 2002 O. Kouka, *Siedlungsorganisation in der Nord- und Ostägäis während der Frühbronzezeit (3. Jt. V.Chr.)*, Rahden/Westf., 2002.
- Kuhrt 1995 A. Kuhrt, *The Ancient Near East c. 3000-330 BC*, I-II, London, New York, 1995
- László 1914 F. László, *Ásatások az erödsdi östelepen (1907-1912)* [Fouilles à la station primitive de Erösd], în *DolgCluj*, V, 1914, p. 287-417.
- László 1924 F. László, *Les types de vases peints d'Ariuşd (Erösd)*, în *Dacia*, I, 1924, p. 1-27.
- Lazarovici 1979 Gh. Lazarovici, *Neoliticul Banatului* [Das Neolithikum im Banat], Cluj, 1979.
- Lazarovici 1981 Gh. Lazarovici, *Importuri Tiszapolgár în aşezarea sălcuţeană de la Cuptoare-Sfögea. Contribuţii la legăturile culturale şi cronologice ale culturilor Sălcuţa şi Tiszapolgár* [Tiszapolgár-Einflussen in die Sălcuţa Ansiedlung von Cuptoare-Sfögea. Beiträge zu den kulturellen und chronologischen Verbindungen der Kulturen Sălcuţa und Tiszapolgár], în *Banatica*, 6, 1981, p. 35-41.
- Lazarovici și colab. 2001 Gh. Lazarovici, Fl. Draşovean, Z. Maxim, *Parţa. Monografie arheologică* [Parţa. Archaeological Monography], în *BHAB*, XIII, Timişoara, 2001.
- Leahu 1966 V. Leahu, *Cultura Tei* [La civilisation de Tei], Bucureşti, 1966.
- Lichardus, Iliev 2000 J. Lichardus, I.K. Iliev, *Das frühe und mittlere Neolithikum an der unteren Tundža (Südostbulgarien). Ein Beitrag zu den chronologischen und kulturellen Beziehungen*, în S. Hiller, V. Nikolov (Hrsg.), *Karanovo. Band III. Beiträge zum Neolithikum in Südosteuropa*, Wien, 2000, p. 75-108.
- Lichardus și colab. 2000 J. Lichardus, Al. Fol, L. Getov, F. Bertemes, R. Echt, R. Katinčarov, I.K. Iliev, *Forschungen in der Mikroregion von Drama (Südostbulgarien). Zusammenfassung der*

- Hauptergebnisse der bulgarisch-deutschen Grabungen in den Jahren 1983-1999*, Bonn, 2000.
- Lichter 2001* C. Lichter, *Untersuchungen zu den Bestattungssitten des südosteuropäischen Neolithikums und Chalkolithikums*, Mainz am Rhein, 2001.
- Link 2001* T. Link, *Das Ende der spätneolithischen Tellsiedlungen im Karpatenbecken*, Heidelberg, 2001, lucrare de masterat.
- Lloyd 1978* S. Lloyd, *The Archaeology of Mesopotamia. From the Old Stone Age to the Persian Conquest*, London, 1978.
- Luca 1993* S.A. Luca, *Observații privind faza clasică a culturii Bodrogkresztúr în România. Așezarea de la Pecica-Forgaci (județul Arad)* [Betrachtungen über die Späte Phase der Kultur Bodrogkeresztúr aus Rumänien. Die Siedlung von Pecica-Forgaci (Kreis Arad)], în *AB*, II, 1993, p. 49-84.
- Luca 1999* S.A. Luca, *Sfârșitul eneoliticului pe teritoriul intracarpatic al României. – Cultura Bodrogkeresztúr -* [Das Ende des Spätäneolithikums auf dem innerkarpatischen Boden Rumäniens. Die Bodrogkeresztúr-Kultur], în *BMA*, XI, Alba Iulia, 1999.
- Ludwig 1977* W. Ludwig, *Mass, Sitte und Technik in Habuba Kabira Sud*, în J.C. Margueron (Éd.), *Le Moyen Euphrate, zone de contacts et d'échanges*, Strasbourg, 1977, p. 63-74.
- Lupton 1996* A. Lupton, *Stability and Change. Socio-political development in North Mesopotamia and South-East Anatolia 4000-2700 B.C.*, în *BAR*, 627, Oxford, 1996.
- Maisels 1990* C.H. Maisels, *The Emergence of Civilization. From hunting and gathering to agriculture, cities and the state in the Near East*, London, New York, 1990.
- Maisels 1999* C.H. Maisels, *Early civilizations of the Old World. The formative histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India and China*, London, New York, 1999.
- Mallowan 1947* M.E.L. Mallowan, *Excavations at Brak and Chagar Bazar, în Iraq*, IX, 1947.
- Manzura 1999* I. Manzura, *Cernavoda I culture*, în L. Nikolova, I. Manzura, C. Schuster, *The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC)*, în *BAR*, 791, Oxford, 1999, p. 95-174.
- Maran 1998* J. Maran, *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend .v.Chr. Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*, în *UPA*, 53, Bonn, 1998.
- Marinescu-Bîlcu* S. Marinescu-Bîlcu, *Cultura Precucuteni pe teritoriul*

- 1974 *României* [Die Prăcucuteni-Kultur auf dem Gebiet von Rumänien], București, 1974.
- Marinescu-Bîlcu 1981 S. Marinescu-Bâlcu, *Târpești. From Prehistory to History in Eastern Romania*, în *BAR*, 107, Oxford, 1981.
- Marinescu-Bîlcu 2000 S. Marinescu-Bâlcu, *Sur l'organisation interne de certaines stations des cultures des complexes Boian-Gumelnița et Precucuteni-Cucuteni* în *CA*, XI, 1, 1998-2000, p. 321-336.
- Mikeladze, Chachutaišvili 1984 T.K. Mikeladze, D.A. Chachutaišvili, *Namčeduri, ein bronze- bis eisenzeitlicher Siedlungshügel am Schwarzen Meer*, în *AVA*, 6, 1984, p. 199-226.
- Monah 1992 D. Monah, *Les villages de la Civilisation de Cucuteni-Tripoly en Roumanie. Typologie et organisation interne*, în C. Mordant, A. Richard (Ed.), *L'habitat et l'occupation du sol à l'âge du bronze en Europe. Actes du colloque international de Lons-le-Saunier 16-19 mai 1990*, Paris, 1992, p. 391-406.
- Monah, Cucuș 1985 D. Monah, Ș. Cucuș, *Așezările culturii Cucuteni din România* [The Cucuteni Sites of Romania], Iași, 1985.
- Monah, Monah 1997 D. Monah, F. Monah, *The Last Great Chalcolithic Civilization of Old Europe*, în *Cucuteni. The Last Great Chalcolithic Civilization of Europe. Archaeological Museum of Thessaloniki. 21 September-31 December 1997*, Thessaloniki, 1997, p. 17-95.
- Monah și colab. 2003 D. Monah, F. Monah, D.N. Popovici, C. Bem, Gh. Dumitroaia, C. Preoteasa, E.-R. Munteanu, D.-C. Nicola, A. Bălășescu, V. Radu, C. Haită, Gh. Lupașcu, V. Cotiugă, D. Garvăn, S. Grigore, *Poduri, com. Poduri, jud. Bacău. Punct: Dealul Ghindaru. Cod sit: 24640.01*, în *Cronica cercetărilor arheologice. Campania 2002. A XXXVII-a sesiune națională de rapoarte arheologice Covasna, 2-6 iunie 2003*, București, 2003, p. 243-245.
- Moorey 1976 P.R.S. Moorey, *The Late Prehistoric Administrative Building at Jamdat Nasr*, în *Iraq*, XXXVIII, 1976, p. 95-106.
- Morintz 1978 S. Morintz, *Contribuții arheologice la istoria tracilor timpurii. I. Epoca bronzului în spațiul carpato-balcanic* [Archäologische Beiträge zur Geschichte der Frühthruker. I. Die Bronzezeit im Karpaten-Balkanraum], București, 1978.
- Morintz, Ionescu 1968 S. Morintz, B. Ionescu, *Cercetări arheologice în împrejurimile orașului Oltenița* [Recherches archéologiques dans les environs de la ville d'Oltenița], în *SCIV*, 19, 1, 1968, p. 95-128.
- Morintz, Roman 1968 S. Morintz, P. Roman, *Aspekte des Ausgangs des Äneolithikums und der Übergangsstufe zur Bronzezeit im Raum der Niederdonau*, în *Dacia N.S.*, XII, 1968, p. 45-128.

- Motzoi-Chicideanu 2003 I. Motzoi-Chicideanu, *Câteva observații asupra culturii Monteoru* [Some regards concerning the Monteoru culture], în *Mousaios*, VIII, 2003, p. 37-59.
- Motzoi-Chicideanu, Șandor-Chicideanu 1999 I. Motzoi-Chicideanu, M. Șandor-Chicideanu, *Cercetările arheologice de la Năeni-Zănoaga (jud. Buzău). Campaniile 1982-1986, 1988-1993 și 1996* [The Archaeological Diggings from Năeni-Zănoaga (Buzău County). The 1982-1986, 1988-1993 and 1996 Campaigns], în *MCA*, I (serie nouă), 1999, p. 59-97.
- Mühlmann 1964 W.E. Mühlmann, *Chiliasmus und Nativismus. Studien zur Psychologie, Soziologie und historischen Kasuistik der Umsturbewegungen*, Berlin, 1964.
- Muller 2002 B. Muller, *Les «maquettes architecturales» du Proche-Orient ancien. Mésopotamie, Syrie, Palestine du IIIe au milieu du Ier millénaire av. J.-C.*, I-II, Beyrouth, 2002.
- Němejcová-Pavúková 1998 V. Němejcová-Pavúková, *Die Badener-Kultur*, în *Das Neolithikum...*, p. 383-400.
- Nestor 1933 I. Nestor, *Fouilles de Glina*, în *Dacia*, III-IV, 1927-1932 (1933), p. 226-252.
- Nica și colab. 1995 M. Nica, C. Schuster, T. Zorzoliu, *Cercetările arheologice în tell-ul gumelnițeano-sălcuțean de la Drăgănești-Olt – punctul Corboaica – campaniile din anii 1993-1994*, în *Cercetări arheologice în aria nord-tracă*, I, 1995, p. 9-45.
- Nikolić 2000 D. Nikolić, *Kostolačka kultura na teritoriji Srbije* [The Kostolac Culture in the Territory of Serbia], Beograd, 2000.
- Nissen 1983 H.J. Nissen, *Grundzüge einer Geschichte der Frühzeit des Vorderen Orients*, Darmstadt, 1983.
- Nissen 1999 H.J. Nissen, *Geschichte Altvorderasiens*, München, 1999.
- Oanță-Marghitu 2003 S. Oanță-Marghitu, *The Cernavoda III-Boleráz Phenomenon: after 30 years*, în *EA-online*, June, 2003 (www.archaeology.ro/so_cernav_eng.htm).
- Oates și colab. 1997 D. Oates, J. Oates, H. McDonald, *Excavations at Tell Brak. Vol. 1: The Mitanni and Old Babylonian periods*, Cambridge, 1997.
- Oates și colab. 2001 D. Oates, J. Oates, H. McDonald, *Excavations at Tell Brak. Vol. 2: Nagar in the third millennium BC*, Cambridge, 2001.
- Oprinescu 1995 A. Oprinescu, *Un topor din cupru aparținând culturii Sălcuța* [Eine Kupferaxt der Sălcuța-Kultur angehörend], în *Banatica*, 13, I, 1995, p. 138-144.
- Orthmann 1975 W. Orthmann, *Der Alte Orient*, Berlin, 1975.
- Panayotov și colab. 1991 I. Panayotov, K. Leshtakov, S. Alexandrov, I. Zmeykova, T. Popova, T. Stefanova, *Selištna mogila Gălăbovo – kăsnohalkolitna, ranna i sredna bronzova epoha* [The Settlement Mound of Galabovo – Late Chalcolithic, early

- and Middle Bronze Age], în I. Panayotov, K. Leshtakov, R. Georgieva, S. Alexandrov, B. Borisov (Eds.), *Maritsa-Iztok. Arkheologicheski prouchvaniya*, I, Sofia, 1991, p. 139-204.
- Parrot 1965 A. Parrot, *Les fouilles de Mari. Quinzième campagne (Printemps 1965)*, în *Syria*, XLII, 1965, p. 197-225.
- Parzinger 1998 H. Parzinger, *Der nordpontische Raum und das untere Donaugebiet in der späten Kupferzeit: das Ende des Kodžadermen-Gumelnița-Karanovo VI-Verbandes und die Cernavodă I-Kultur*, în *Das Karpatenbecken...*, p. 123-134.
- Patay 1975 P. Patay, *Die hochkupferzeitliche Bodrogheresztúr-Kultur*, în *BerRGK*, 55, 1974 (1975), p. 1-71.
- Paul 1965 I. Paul, *Un complex de cult descoperit în așezarea neolitică de la Pianul de Jos* [Ein in der neolithischen Niederlassung von Pianul de Jos entdeckter Kultkomplex], în *StComB*, 12, 1965, p. 5-20.
- Paul 1981 J. Paul, *Der gegenwärtige Forschungsstand zur Petrești-Kultur*, în *PZ*, 56, 1981, p. 197-234.
- Paul 1992 I. Paul, *Cultura Petrești* [Die Petrești-Kultur], București, 1992.
- Petrescu-Dîmbovița 1953 M. Petrescu-Dîmbovița, *Cetățuia de la Stoicani*, în *MCA*, I, 1953, p. 13-155.
- Petrescu-Dîmbovița 1974 M. Petrescu-Dîmbovița, *La civilisation Glina III-Schneckenberg à la lumière de nouvelles recherches*, în *Preistoria Alpina*, 10, 1974, p. 277-289.
- Pfälzner 2001 P. Pfälzner, *Haus und Haushalt. Wohnformen des dritten Jahrtausends vor Christus in Nordmesopotamien*, Mainz am Rhein, 2001.
- Pilali-Papasteriou, Papaefthymiou-Papanthimou 2002 A. Pilali-Papasteriou, A. Papaefthymiou-Papanthimou, *Die Ausgrabungen auf der Toumba von Archontiko*, în *PZ*, 77, 2, 2002, p. 137-147.
- Pollock 1999 S. Pollock, *Ancient Mesopotamia. The Eden that Never Was*, Cambridge, 1999.
- Popovici 2000 D.N. Popovici, *Cultura Cucuteni, faza A. Repertoriul așezărilor (I)* [Cucuteni Culture, Phase A. The Repertory of the Settlements (1)], în *Bibliotheca Memoriae Antiquitatis*, VIII, Piatra-Neamț, 2000.
- Popovici și colab. 2000 D. Popovici, B. Randoin, Y. Rialland, V. Voinea, Fl. Vlad, C. Bem, C. Bem, G. Haită, *Les recherches archéologiques du tell de Hârșova (dép. de Constantza) 1997-1998*, în *CA*, XI, 1, 1998-2000, p. 13-123.
- Prendi 1976 F. Prendi, *Neoliti dhe eneoliti në Shqipëri. Le néolithique et l'énéolithique en Albanie*, în *Iliria*, VI, 1976, p. 21-99.

- Prendi, Aliu* 1971 F. Prendi, S. Aliu, *Vendbanimi neolitik në fshatin Kamnik të rrethit Kolonjës (Gërmime të vitit 1970)* [La station néolithique à Kamnik de Kolonje (Fouilles de 1970)], în *Iliria*, I, 1971, p. 13-30.
- Raczky* 1995 P. Raczky, *New data on the absolute chronology of the Copper Age in the Carpatian Basin*, în *Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens*, în *IPH*, VII, T. Kovács (Hrsg.), Budapest, 1995, p. 51-60.
- Radu* 2002 A. Radu, *Cultura Sălcuța în Banat* [Die Sălcuța Kultur in Banat], Timișoara, 2002.
- Ridiche* 2000 Fl. Ridiche, *Noi date privind cunoașterea culturii Verbicioara (Partea I). Repertoriul descoperirilor de tip Verbicioara și a celor care au fost încadrate în bronzul mijlociu și târziu*, în *OlteniaStCom*, 12, 2000, p. 41-73.
- Roaf* 1991 M. Roaf, *Mesopotamien*, München, 1991.
- Roman* 1971 P.I. Roman, *Strukturänderungen des Endäneolithikums im Donau-Karpaten-Raum*, în *Dacia N.S.*, XV, 1971, p. 31-169.
- Roman* 1976 P. Roman, *Cultura Coțofeni* [Die Coțofeni Kultur], București, 1976.
- Roman* 1986 P.I. Roman, *Așezări cu ceramică șnurată din Thracia, Macedonia, Thessalia și raporturile lor cu evoluția culturală din regiunile carpato-danubiene* [Établissements a céramique décorée a la corde de Thrace, Macédoine, Thessalie et leurs rapports avec l'évolution culturelle des régions carpato-danubiennes], în *Thraco-Dacica*, VII, 1986, p. 14-30.
- Roman* 1987 P. Roman, *Despre istoricul cercetărilor și stratigrafia unor așezări din Ostrovul Corbului* [Über die Forschungsgeschichte und Stratigraphie einiger Siedlungen aus Ostrovul Corbului], în *SCIVA*, 38, 4, 1987, p. 335-365.
- Roman* 1996 P. Roman, *Ostrovul Corbului. 1a. Istoricul cercetărilor. Săpăturile arheologice și stratigrafia. Ostrovul Corbului. 1a. Forschungsgeschichte. Ausgrabungen und Stratigraphie*, București, 1996
- Roman* 2001 P. Roman, *Unpublizierte Daten über die Siedlung der Cernavodă I-Kultur in Cernavodă*, în *Festschrift Hauptmann*, p. 345-350.
- Roman, Némethi* 1978 P. Roman, I. Némethi, *Cultura Baden în România* [Die Baden Kultur in Rumänien], București, 1978.
- Roman, Dodd-Oprîtescu* 1989 P. Roman, A. Dodd-Oprîtescu, *Interferențe etnoculturale, din perioada indo-europenizării, reflectate în cimitirul eneolitic de la Ostrovul Corbului* [Ethnokulturelle Interferenzen während der Indoeuropäisierung, die sich im

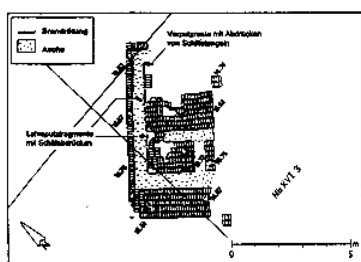
- äneolithischen Gräberfeld von Ostrovul Corbului widerspiegelt], in *Thraco-Dacica*, X, 1989, p. 11-38.
- Schmidt 1945 R.R. Schmidt, *Die Burg Vučedol*, Zagreb, 1945.
- Schuchardt 1924 C. Schuchardt, *Cernavoda eine Steinzeitsiedlung in Thrakien*, in *PZ*, XV, 1924, p. 9-27.
- Schulz 1989 H.D. Schulz, *Die geologische Entwicklung der Bucht von Kastanas im Holozän*, in Hänsel 1989, p. 375-393.
- Schuster 1995 Ch. Schuster, *Einführung in das Siedlungs- und Bauwesen der Glina-Kultur*, in *Settlement...*, p. 129-132.
- Schuster 1997a Ch. F. Schuster, *Perioada timpurie a epocii bronzului în Bazinele Argeşului şi Ialomiţei Superioare* [Die Frühbronzezeit im Argeş- und im oberen Ialomiţa-Becken], in *BT*, XX, Bucureşti, 1997.
- Schuster 1997b C. Schuster, *Despre locuinţele culturii Glina* [Über die Behausungen der Glina-Kultur], in *Memoria Antiquitatis*, XXI, 1997, p. 85-114.
- Settlement... Al. Aspes (Ed.), *Settlement Patterns between the Alps and the Black Sea 5th to 2nd Millenium B.C. Atti del Simposio Internazionale Modelli Insediativi tra Alpi e Mar Nero dal 5° al 2° Millennio A.C.*, Verona-Lazise 1992, in *Memorie del Museo Civico di Storia Naturale di Verona (II^a serie). Sezione Scienza dell'uomo*, 4, Verona, 1995
- Simon 1989 M. Simon, *Aşezarea sălcuţeană de la Ostrovul Corbului, jud. Mehedinţi* [Die Sălcuţa-Siedlung von Ostrovul Corbului, Kreis Mehedinţi], in *SCIVA*, 40, 2, 1989, p. 107-145.
- Stanczik, Tárnoki 1992 I. Stanczik, J. Tárnoki, *Jászdózsa-Kápolnahalom*, in W. Meier-Arendt (Hrsg.), *Bronzezeit in Ungarn. Forschungen in Tell-Siedlungen an Donau und Theiss*, Frankfurt am Main, 1992, p. 120-127.
- Strahm 2001 Ch. Strahm, *Klimaentwicklung und Besiedlungsgeschichte im nordalpinen Raum. Methoden und Wege einer interdisziplinären Zusammenarbeit. Climatic development and settlement history in the northalpine area. Methods and approaches to interdisciplinary cooperation*, in A. Lippert, M. Schultz, S. Shennan, M. Teschler-Nicola (Hrsg.), *Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa. Ergebnisse interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Archäologie, Klimatologie, Biologie und Medizin. Internationaler Workshop vom. 9.-12. November 1995 Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Wien. People and their Environment during the Neolithic and Early Bronze Age in Central Europe. Results of interdisciplinary cooperation between archaeology, climatology, biology and medicine. International*

- workshop November 9-12, 1995 Institute for Pre- and Protohistory – University of Vienna, în C. Dobiat, K. Leidorf (Hrsg.), *Internationale Archäologie. Arbeitsgemeinschaft, Symposium, Tagung, Kongress*, 2, Rahden/Westf., 2001, p. 17-19.
- Strommenger 1980 E. Strommenger, *Habuba Kabira. Eine Stadt von 5000 Jahren*, Mainz, 1980.
- Șandor-Chicideanu 2003 M. Chicideanu-Șandor, *Cultura Țuto Brbo-Gârla Mare. Contribuții la cunoașterea epocii bronzului la Dunărea Mijlocie și Inferioară*, București, 2003.
- Ștefan 1925 Gh. Ștefan, *Les fouilles de Căscioarele*, în *Dacia*, II, 1925, p. 138-197.
- Tarihten... Y. Sey (Ed.), *Tarinteh günümüze Anadolu'da konut ve yerleşme. Housing and settlement in Anatolia: A historical perspective*, Istanbul, 1996.
- Tasić 1995 N. Tasić, *Eneolithic Cultures of Central and West Balkans*, Belgrade, 1995.
- Todorova 1982 H. Todorova, *Kupferzeitliche Siedlungen in Nordostbulgarien*, München, 1982.
- Todorova 1993 H. Todorova, *Klima und Strandverschiebungen in der postglazial Bulgariens*, în P. Georgieva (Ed.), *The Fourth Millennium B.C. Proceedings of the International Symposium Nessebur, 28-30 August 1992*, Sofia, 1993, p. 77-81.
- Todorova 1998 H. Todorova, *Probleme der Umwelt der prähistorischen Kulturen zwischen 7000 und 100 v.Chr.*, în *Das Karpatenbecken...*, p. 65-70.
- Tringham 1992 R. Tringham, *Life after Selevac: why and how a neolithic settlement is abandoned*, în *Balkanica*, XXIII, 1992, p. 133-145.
- Treuil 1983 R. Treuil, *Le néolithique et le bronze ancien égéens. Les problèmes stratigraphiques et chronologiques, les techniques, les hommes*, Paris, 1983.
- Treuil 1992 R. Treuil (Dir.), *Dikili Tash, village préhistorique de Macédoine orientale. I. Fouilles des Jean Deshayes (1961-1975). Volume I*, Athens, 1992.
- Tsountas 1908 Chr. Tsountas, *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμηνίου καὶ Σέσκλου*, Atena, 1908.
- Tudor 1982a E. Tudor, *Neue Angaben zur frühen Bronzezeit in Südromänien*, în *Dacia N.S.*, XXVI, 1982, p. 59-75.
- Tudor 1982b E. Tudor, *Cu privire la unele sincronisme culturale în perioada timpurie a Bronzului românesc* [Bezüglich einiger kulturellen Synchronisierungen in der rumänischen frühen Bronzezeit], în *Thraco-Dacica*, III, 1982, p. 94-100.
- Tzavella-Evjen, Rohner 1990 H. Tzavella-Evjen, D. Rohner, *Building materials and techniques at EH II Lithares*, în P. Darcque, R. Treuil,

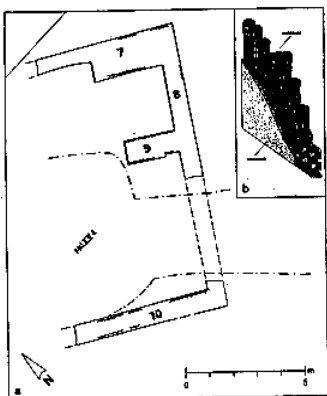
- L'habitat égéen préhistorique. Actes de la Table Ronde internationale organisée par le Centre National de la Recherche Scientifique, l'Université de Paris I et l'École française d'Athènes (Athènes, 23-25 juin 1987), Paris, 1990, p. 115-121.*
- Ur 2002* J. Ur, *Settlement and landscape in Northern Mesopotamia: the Tell Hamoukar Survery 1999-2001*, în *Akkadica*, 123, 2002, p. 57-88.
- Vallet 1996* R. Vallet, *Habuba Kebira ou la naissance de l'urbanisme*, în *Paléorient*, 22, 2, 1996, p. 45-76.
- Wace, Thompson 1912* A.J.B. Wace, M.S. Thompson, *Prehistoric Thessaly. Being some account of recent excavations and explorations in north-eastern Greece from Lake Kopais to the borders of Macedonia*, Cambridge, 1912.
- Werner 1994* P. Werner, *Die Entwicklung der Sakralarchitektur in Nordsyrien und Südostkleinasien: vom Neolithikum bis in das 1. Jt. v. Ch.*, München, Wien, 1994.
- Woolley 1982* L. Woolley, *Ur 'of the Chaldees'*, London, 1982.
- Wright 1981* H.T. Wright (Ed.), *An Early Town on the Deh Luran Plain. Excavations at Tepe Farukhabad*, Ann Arbor, 1981.
- Zaharia 1987* E. Zaharia, *La culture Monteoru. L'étape des débuts à la lumière des fouilles de Sărata Monteoru*, în *Dacia N.S.*, XXXI, 1987, p. 21-49.
- Zaharia, Székely 1988* E. Zaharia, Z. Székely, *Raport asupra săpăturilor noi de la Ariuşd (jud. Covasna) 1968-1985*, în *Aluta*, XVII-XVIII, 1985-1986 (1988), p. 101-114.

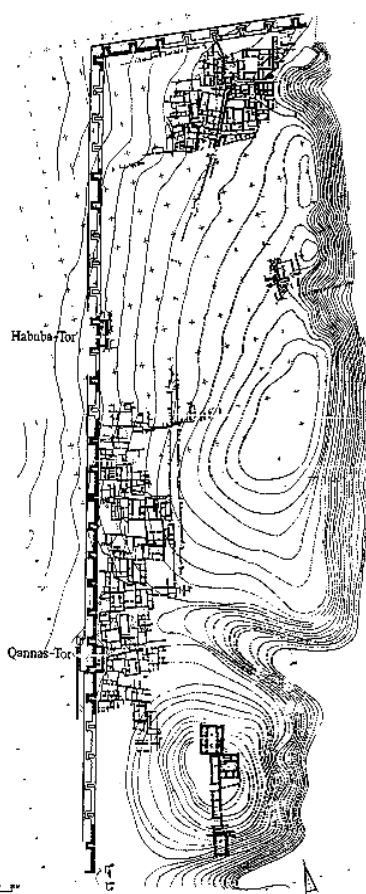
115

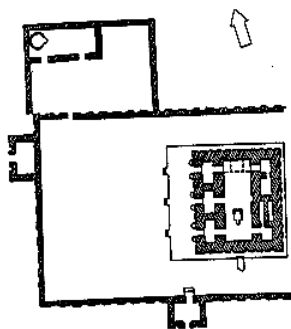
1

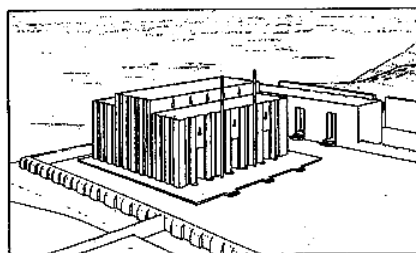
2

3

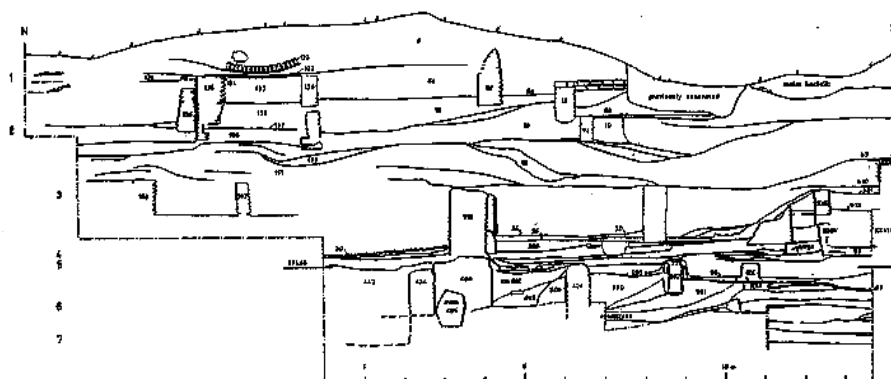

4

5

Fig. 2. 1. Uruk (după *Eichmann 2001*); 2. Uruk (după *Eichmann 2001*); 3. Habuba Kebira (după *Strommenger 1980*); 4. Ġabal 'Aūda. Planul templului (după *Werner 1994*); 5. Ġabal 'Aūda. Reconstituirea templului (după *Werner 1994*).

1

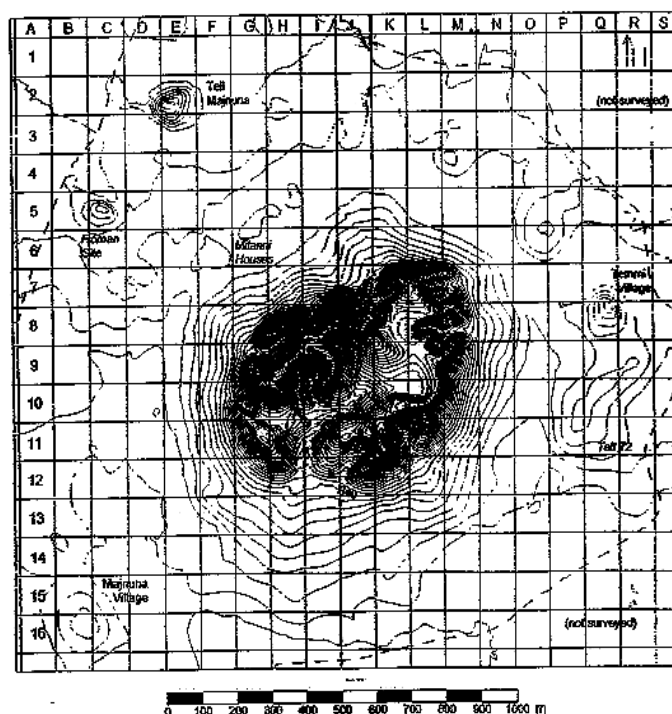

Fig. 3. 1. Tell Barak. Profilul secțiunii estice din arealul CH (după Oates și colab. 2001); 2. Tell Barak. Harta topografică (după Oates și colab. 2001).

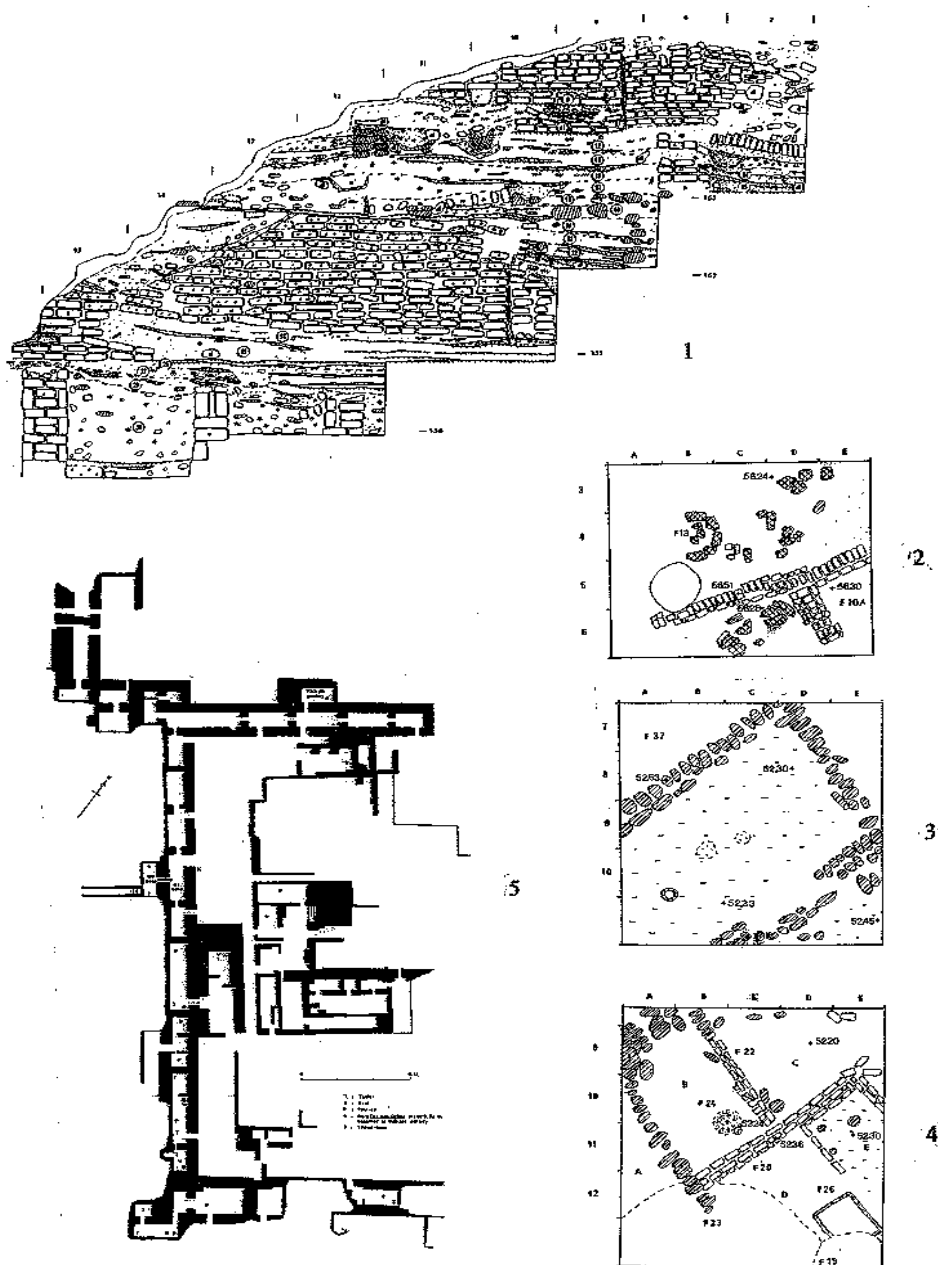

Fig. 4. 1. Tepe Farukhabad. Profilul secțiunii de nord vest al suprafeței A (după Wright 1981); 2-4. Tepe Farukhabad. Planul unor construcții din perioadele Uruk, Jemdet Nasr și Dinastică timpurie (după Wright 1981); 5. Jemdet Nasr (tell B) (după Moorey 1976).

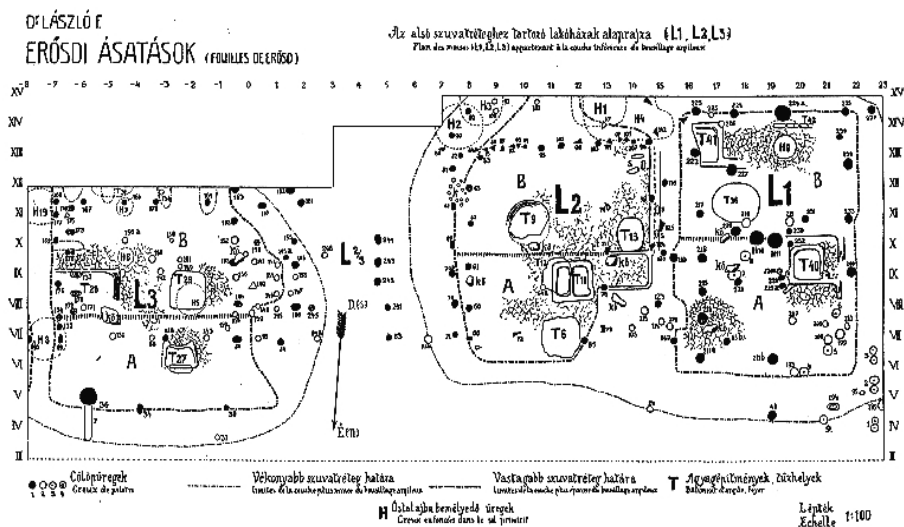
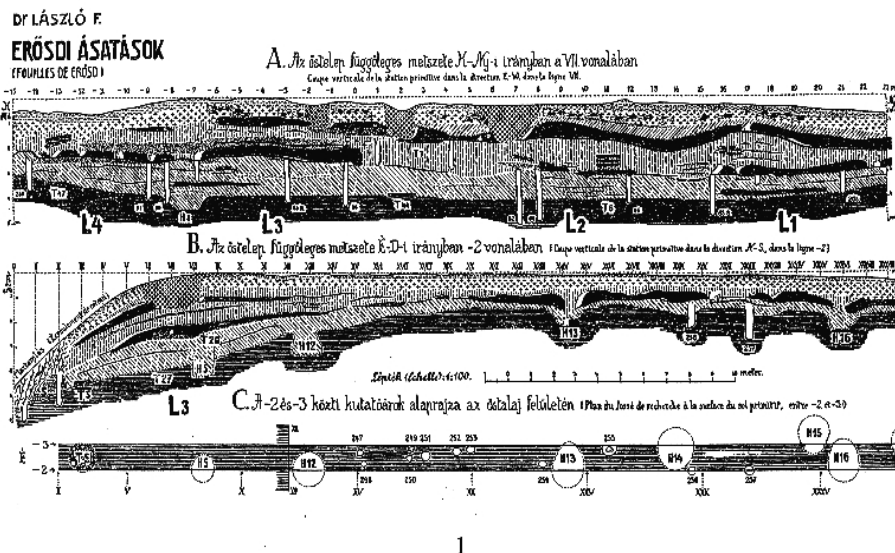
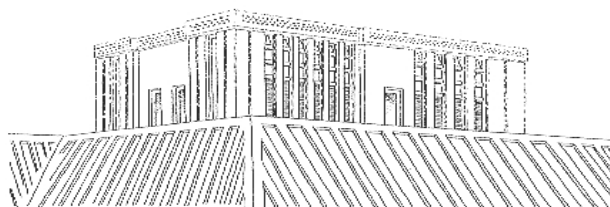
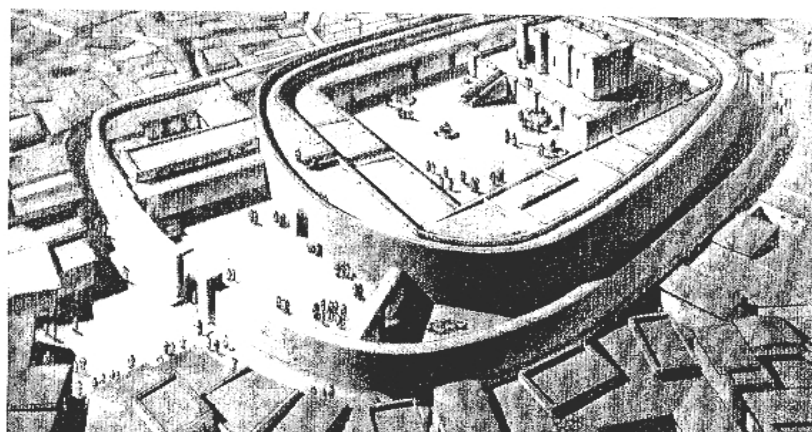

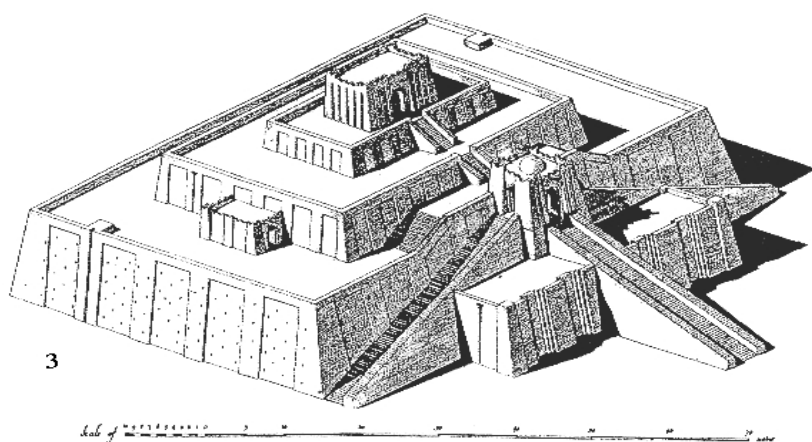
Fig. 5. 1. Ariușd “Tyiszk-hegy”. Stratigrafia așezării (după *László 1914*); 2. Ariușd “Tyiszk-hegy”. Planul unor locuințe de suprafață (după *László 1914*).

1

2

3

Scale of 1:1000 0 10 20 30 40 50 60 70 80 90 100 meters

Fig. 6. 1. Uruk. Templul Alb (după Heinrich 1982); 2. Tutub-Hafāgi (după Burney 1977); 3. Zigguratul Ur-Nammu (după Woolley 1982).

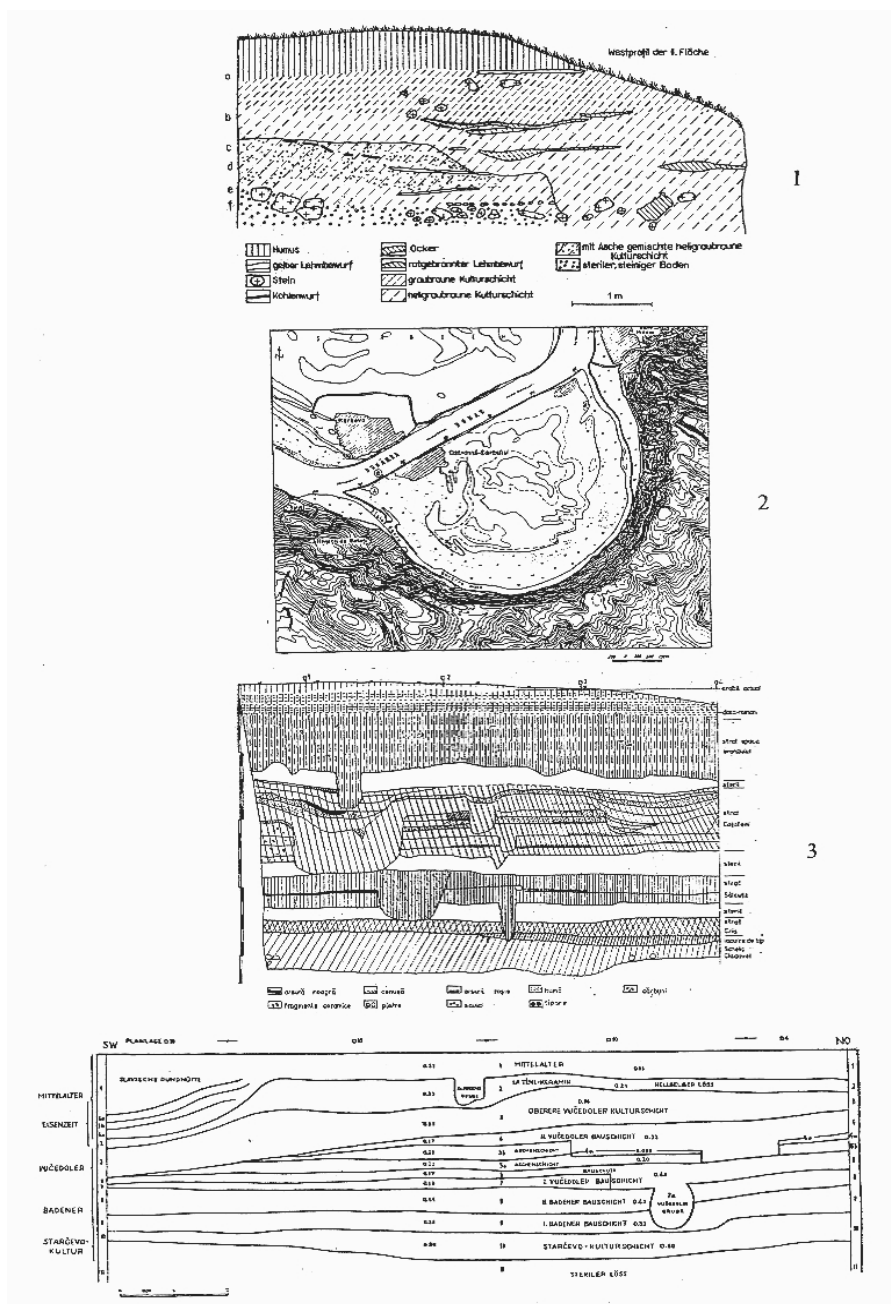

Fig. 7. 1. Salgótarján-Pécskő. Stratigrafia aşezării (după Korek 1968); 2. Ostrovul Corbului. Amplasarea aşezărilor (după Roman 1996); 3. Ostrovul Corbului. Stratigrafia aşezării (după Roman 1987).

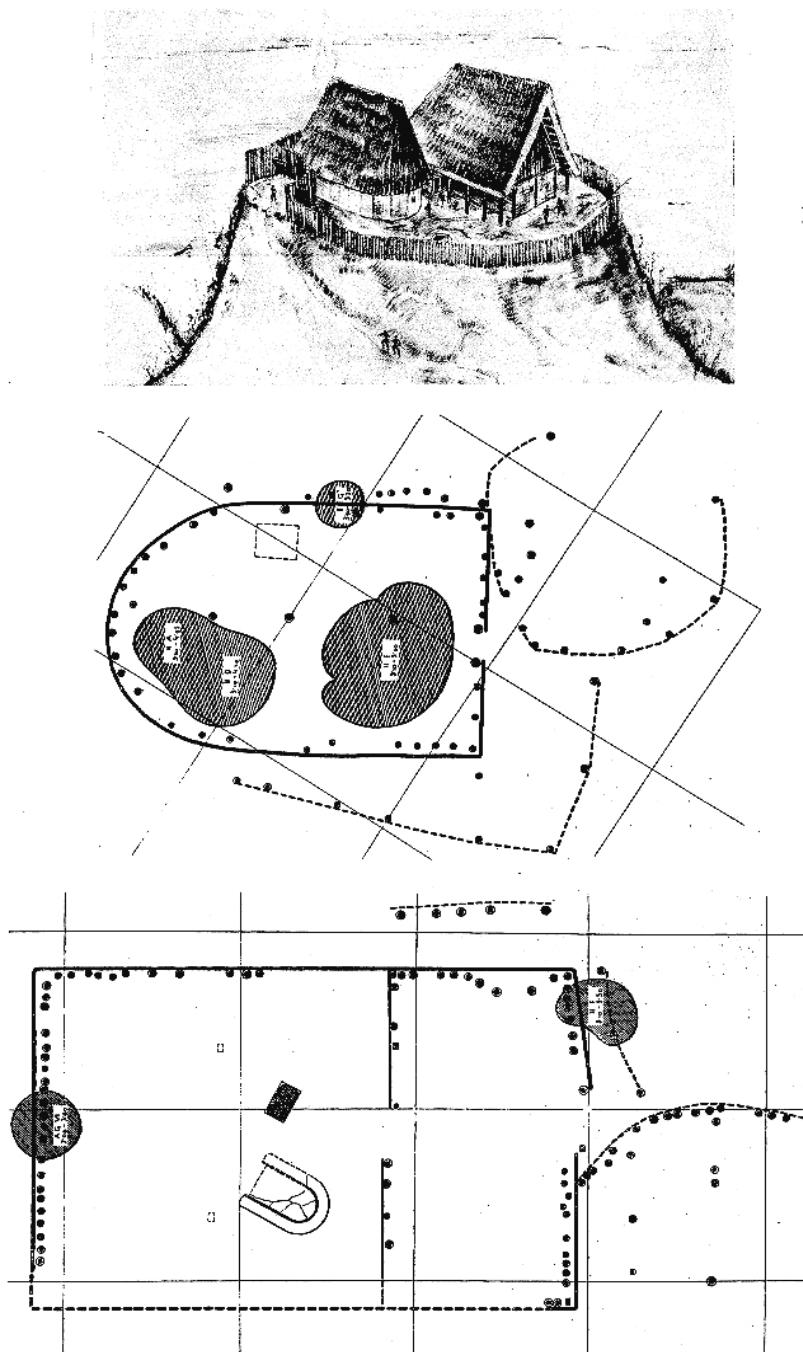
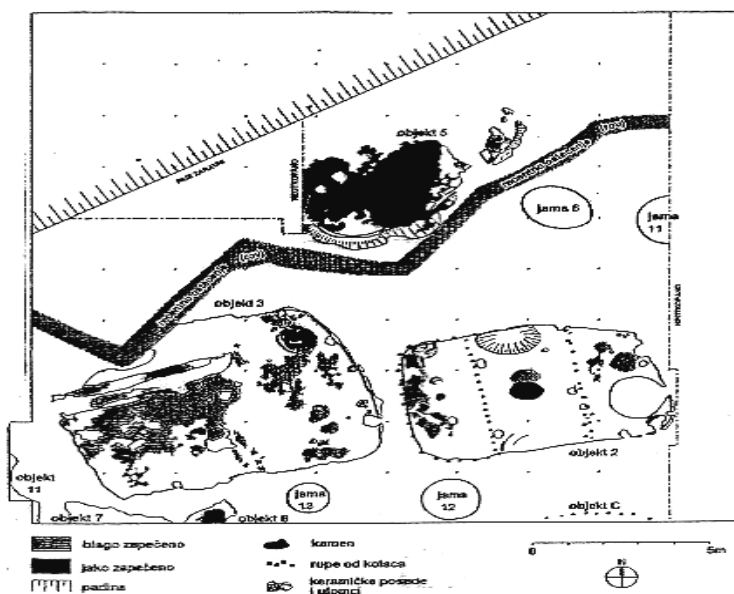
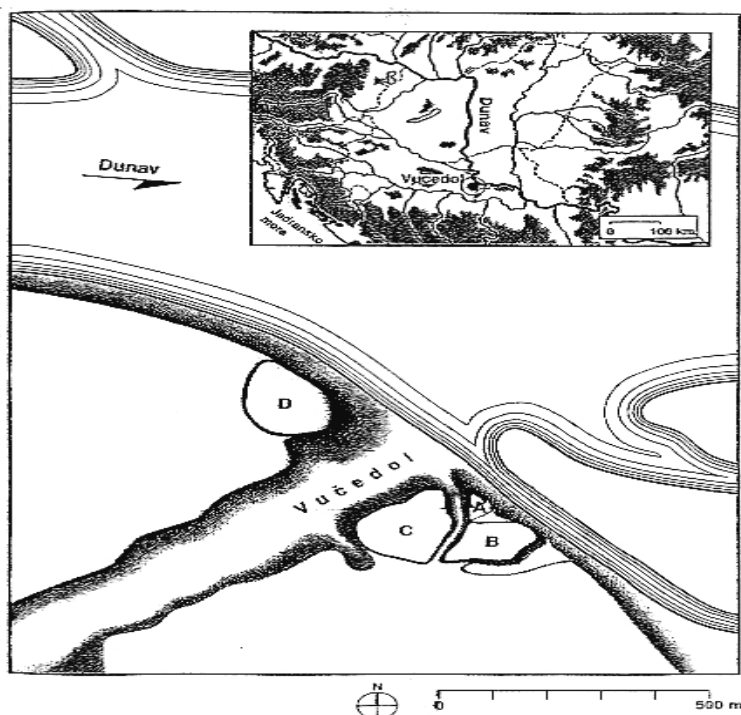

Fig. 8. 1. Vučedol. Reconstituirea aşezării orizontului Baden (după Schmidt 1945); 2. Vučedol. Planul unei locuinţe cu absidă caracteristic orizontului Baden (după Schmidt 1945); 3. Vučedol. Planul unei locuinţe dreptunghiulare aparţinând orizontului cultural Vučedol. Aşa numita „Herrenhaus II” (după Schmidt 1945).

1

2

Fig. 9. 1. Vučedol „Streimov vinograd“. Suprafața III (după Forenbaher 1995); 2. Vučedol: A. „Gradac“, B. „Štrajmovom kukuruzištu“, C. „Streimov vinogradu“, D. „Karasović vinograd“ (după Forenbaher 1995).

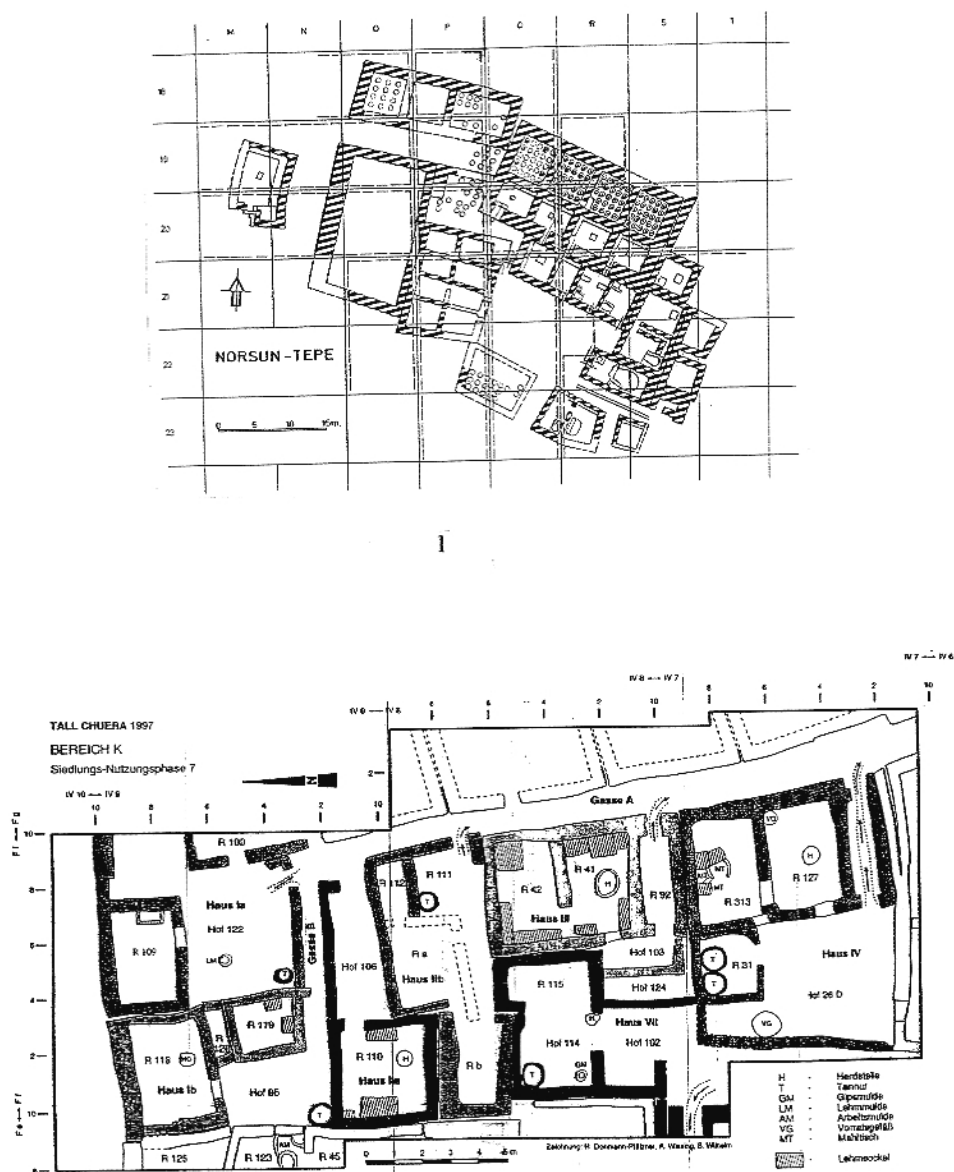
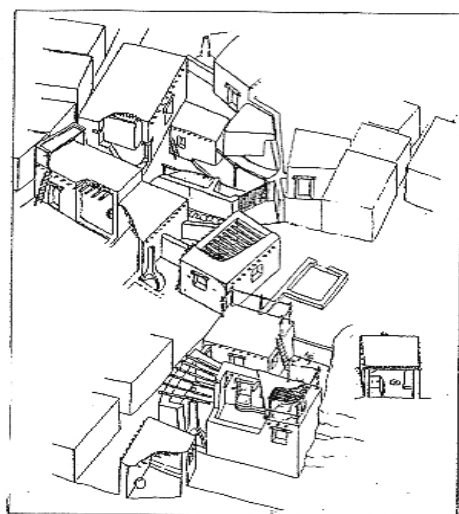
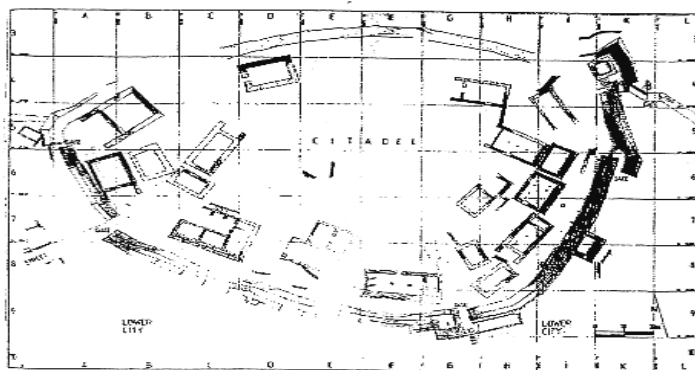

Fig. 10. 1. Norșuntepe. Orizontul VI (după Hauptmann 1976); 2. Tall Chuëra. Suprafața K, faza de locuire 7 (Dohmann-Pfälzner, Pfälzner 2002).

1

2

3

Fig. 11. 1. Arslantepe. Reconstituirea aşezării (după *Frangipane 1996*); 2. Troia VI (după *Korfmann 1996*); 3. Troia VII (după *Korfmann 1996*).

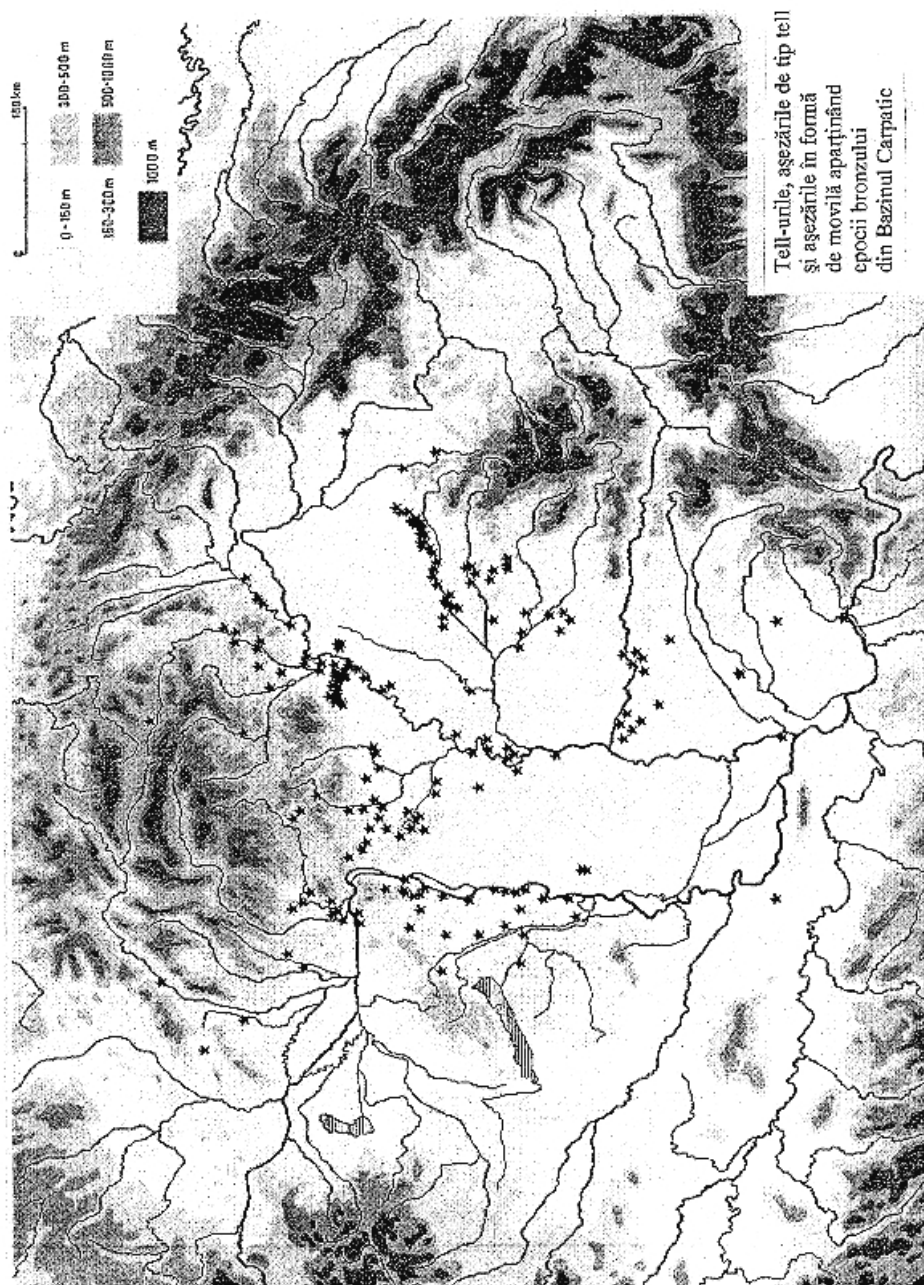

Fig. 12. Tell-urile, așezările de tip tell și așezările în formă de movilă aparținând epocii bronzului din Bazinul Carpatic.

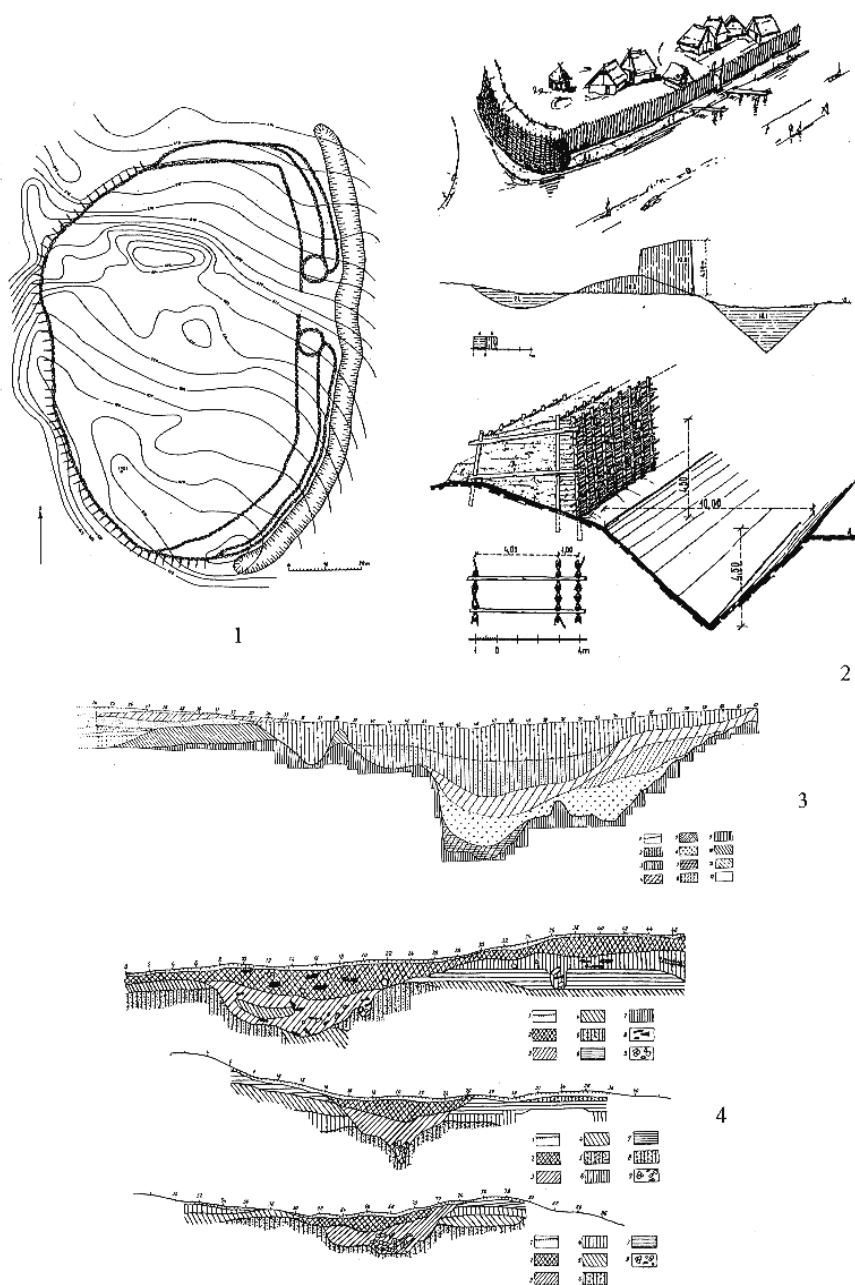
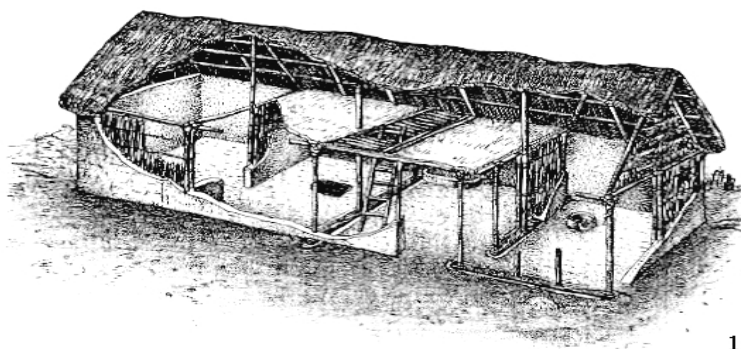
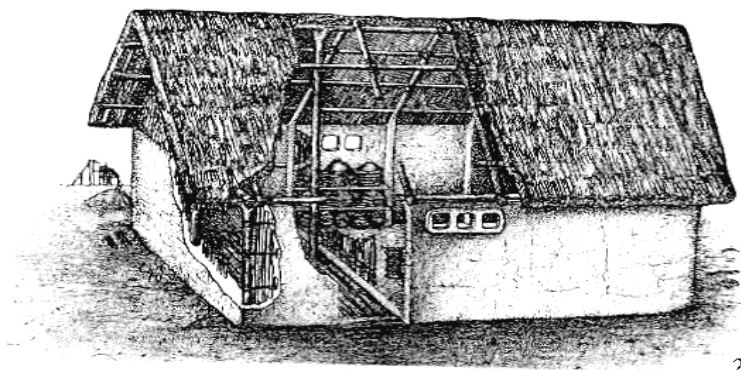

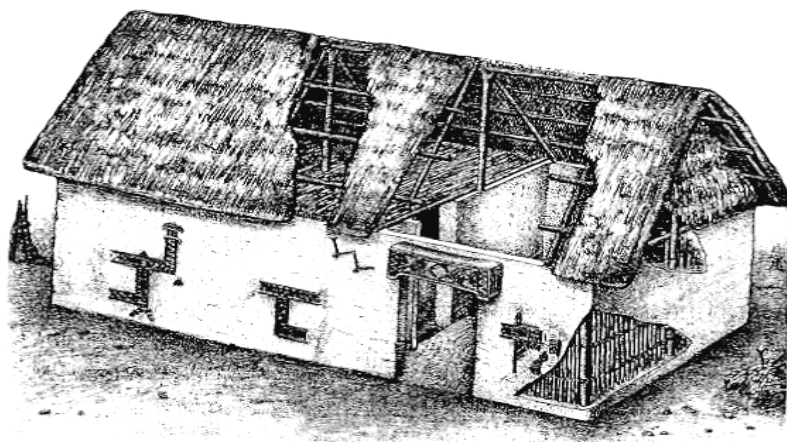
Fig. 13. 1. Spišský Štrvok „Myšia hôrka=Barimberg“. Fortificația așezării (după *Vladár* 1975); 2. Nitriansky Hrádok „Zámeček“. Fortificația așezării (după *Točík* 1981a). 3. Sălacea „Dealul Vida“. Fortificația așezării (după *Ordentlich* 1969); 4. Otomani „Cetățuie(a)=Dealul Cetății“. Fortificația așezării (după *Ordentlich* 1969).

1

2

3

Fig. 14. 1. Túrkeve „Terehalom”. Reconstrucția unei case din nivelul 4 (după Csányi, Tárnoki 1992);
2. Túrkeve „Terehalom”. Reconstrucția unei case din nivelul 2 (după Csányi, Tárnoki 1992); 3.
Tiszaug. Reconstituirea unei case aparținând nivelului 2 (după Csányi, Stanczik 1992).

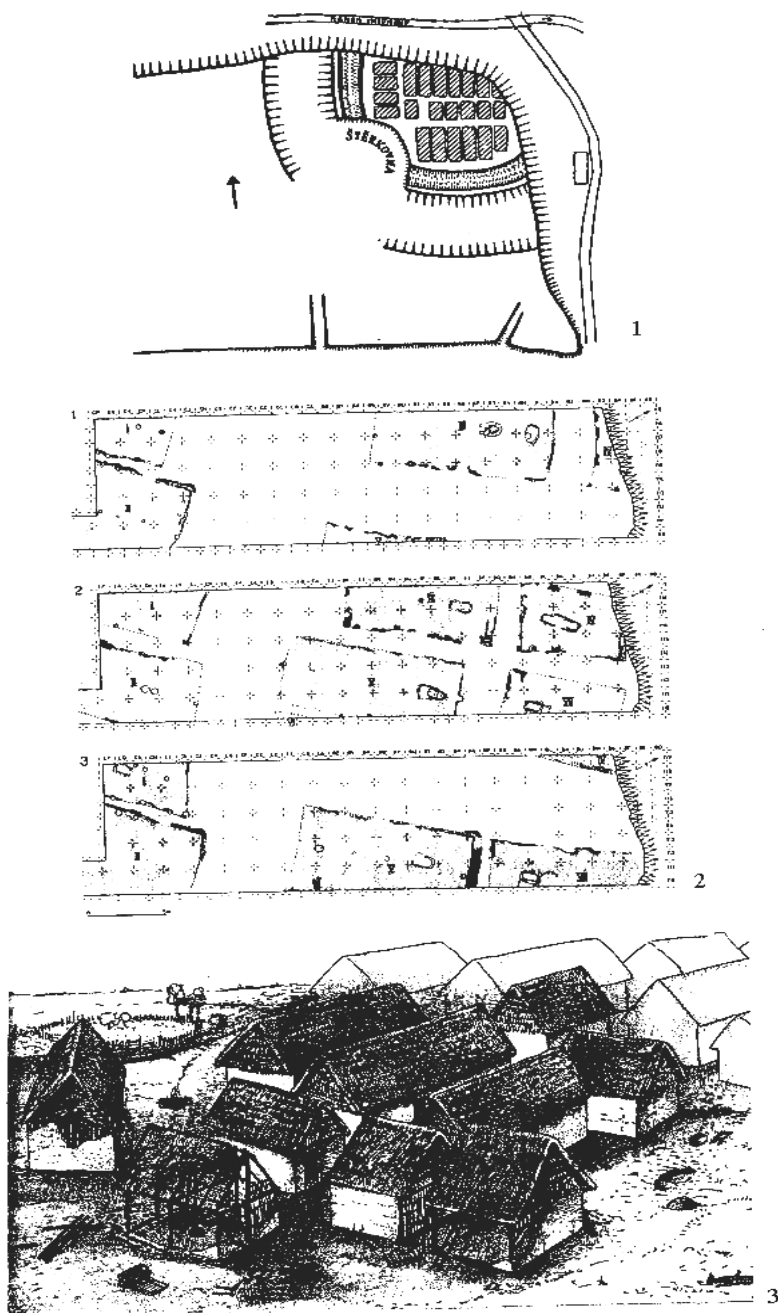

Fig. 15. 1. Košice-Barca. Planul aşezării (după *Kabát 1955*); 2. Mošorin „Feudvár”. Organizarea internă a aşezării (după *Hänsel, Medović 1991*); 3. Füzesabony „Öregdomb”. Reconstituirea aşezării (după *Szathmári 1992*).

**STUDII CLASICE
ARHEOLOGIE GRECO-
ROMANĂ ȘI DACO-ROMANĂ**

O STATUETĂ DE PISICĂ DINTR-O COLECȚIE PARTICULARĂ DIN MIERCUREA CIUC (JUD. HARGHITA)

Alexandru Gh. SONOC
Remus PAȘCANU

UNE STATUETTE DE CHAT D'UNE COLLECTION PRIVÉE DE MIERCUREA CIUC / CSÍKSZEREDA / SZEKLERBURG (DÉP. DHARGHITA)

La statuette zoomorphe discutée cette occasion se trouve dans la collection privée du M. Gheorghe Pașcanu, comme part de la dot de son époux, qui, par son père, descend de la vieille famille noble Kováts; on ignore quand la pièce est devenu la propriété de la dite famille et d'où elle a été procuré, mais c'est fort possible qu'elle provienne du commerce aux antiquités. Quoique, avec le temps, la statuette a souffri une série de détériorations mécaniques (la perte des pattes, des interventions de perforation pour la fixer sur un support en bois), son état de conservation est relatif bon, grâce à la dureté de la roche dans la quelle elle a été sculptée. Comme un seule fragment des pattes antérieures est gardé à part, en ne le pouvant pas ajouter à la statuette, à cause de la solution de restauration malheureusement choisie, il faut soupçonner que la détérioration de la statuette fut, même ne que partiellement, relatif récente et accidentale. Au début, la statuette a été montée, bien inesthétiquement et inconformément aux règles de la muséologie moderne, sur une grosse branche, remplacée très récemment, par un socle en bois poli et laqué, sur lequel se trouve un petit bloc en même matériel, pour prothésier les membres antérieures, sans que cette solution serait, cependant, de point de vue de la restauration, la meilleure. Les yeux, utilisés d'habitude pour la préparation des trophées de chasse et des cadavres des animaux naturalisés, ont été ajoutés plus tôt à la fin du XIXe siècle; leurs montage a causé à la pièce des insignifiantes détériorations de la paupière inférieure.

La statuette, un chat svelte, vers la gauche, aux longues oreilles, gueule courte, membres longues et sveltes, assis sur les pattes postérieures, la tête tournée vers le spectateur, a été travaillée avec du soin pour la reproduction naturaliste des details anatomiques (les arcades proéminentes, les paupières, la gueule aux moustaches, quelques details du front et des oreilles etc.); elle mesure, de la tête à la queue, 44 cm, 39 cm en taille, 20 cm au cou et pèse cca. 7 kg. Le matériel utilisé est une roche métamorphique, contiennante du quartz, dure et compacte, de couleur noire-grise, aux taches blanchâtres et une structure cristalline semblable rappelant le marbre; le matériel est, par ses qualités esthétiques et mécaniques, spécifique pour la sculpture égyptienne où, plutôt, pour la sculpture de l'Égypte.

Pour certaines considérations d'ordre technologique, artistique et même concernant le type somatique du prototype de la pièce, nous ne croyons pas qu'il s'agit d'un faux moderne, appartenant au XVIIIe-XIXe siècles, dû à la renaissance de l'intérêt pour la sculpture animalière en Europe, sous l'influence du baroque, de la mode orientalisante, lancée par les débuts du "problème oriental", inclusif par la campagne égyptienne de Napoléon Bonaparte et par la politique britannique dans la région et, ne pas sur dernière

place, par les débuts des recherches d'archéologie orientale, particulièrement, l'égyptologie. Sur l'origine égyptienne de cette statuette et son appartenance à l'art de l'Égypte ancien s'ont prononcé, en lettres holographes, gardées dans l'archive privée du propriétaire, qui nous les a présentées aussi pour examination, prof. dr. Gheorghe Lazarovici et le restaurateur Ovidiu Bianu (Musée National d'Histoire de la Transsylvanie de Cluj-Napoca / Kolozsvár / Klausenburg) et prof. dr. Adrian Rădulescu (Musée d'Histoire Nationale et d'Archéologie de Constanța). Nous croyons que son achat peut être dû à l'apparition du goût baroque pour collectionner des antiquités et des bizarreries exotiques, de même, peut-être, sous l'influence d'une motivation esotérique, spécifique à l'époque, aux temps quand dans l'Europe "civilisée" les chats domestiques ont été soumis encore aux traitements cruels et injustes, qui découlaient des superstitions et de l'obscurantisme religieux, des attitudes qui à grande-peine commençaient être éparpillées par les idées du Siècle des Lumières. Le fort éclat, dû à la manière spécifique du polissage, au sable mouillé, les traces profondes, assez larges, de la pointe du ciseau, ayant le rôle d'accentuer la musculature, les traces étroites sur le dos de l'animal, dues à l'éloignement de la pierre pendant la mise en forme et à l'utilisation du ciseau denticulé, mais qui, justement par leur profondeur, ont survécu partiellement au polissage final, puis celles qui stylisent le poil de l'animal, présentes seulement sur les hanches et dans leur proximité, qui ont eu le rôle précis de fluidifier la forme par l'effet de l'illusion optique due à la réfraction de la lumière sur les surfaces polies de quelques masses musculaires, moins correctement de point de vue anatomique réalisées parfois, à cause d'un relatif manque d'habileté, mais déterminé, c'est fort possible, parfois même par les particularités du matériel. Ces particularités du poil n'appartiennent pas à la manière dans la quelle il est traité par la sculpture animalière des XVIIIe-XIXe siècles: soit à une exagération baroque, soit à une simplicité néoclassique, soit avec un naturalisme réaliste. D'autre part, il faut remarquer aussi que sur le dos du chat sont incisés les initiales I et E, rencontrées autant dans l'alphabet grec, tant que dans l'alphabet latin et qui ont la largeur et la profondeur des autres traces de ciseau de cette partie du corp de l'animal.

De point de vue somatique, le prototype de la statuette était, sans aucun dout, le chat égyptien, provenue de l'appivoisement du chat sauvage local (*Felis caracal*). La manière naturaliste de représentation contraste avec le hyératisme de l'ancien art égyptien, antérieur à la conquête macédonienne; pas de tout spécifique est aussi le fait que le chat, même vue du profil, a la tête tournée vers le spectateur, ce qui représente, de même, une abdication à l'immobilisme de l'ancien art égyptien, en outre comme le dynamisme dû au naturalisme de la musculature et à l'expressivité de l'image de l'animal, malgré l'écho du hyératisme traditionnel qui se distingue dans la part supérieure du corpe. L'idée de mouvement est suggérée, d'ailleurs, même par la douce tournure de cette part du corpe vers le spectateur, mais aussi par le fait que, selon les restes conservés, la queue de l'animal s'appuie sur l'hanché et ne pas sur le sol, près de pattes des membres postérieures, selon les canons de l'art égyptien. En suite, la pièce discutée à cette occasion, bien qu'elle garde quelques traditions de l'ancienne sculpture égyptienne, présente évidentes influences étrangères, qui ne peuvent être que celles qui sont dues au naturalisme sculpturel hellénistique. Pour ces raisons, nous croyons qu'il s'agit d'un produit de la sculpture hellénistique, moins soumise aux contraintes de l'iconographie religieuse, grâce à l'accentué fonction décorative de la production artistique, partiellement désacralisée et liberée de rigueurs des canons de l'iconographie culturelle. On pourrait dater la statuette, par conséquence, dans l'époque de la domination macédonienne (332-30 av.n.è.), plutôt dans la période lagide (323-30 av.n.è.), éventuellement même au début de la domination romaine (la fin du Ier siècle av.n.è. - la

première moitié du Ier siècle n.è.), mais pas de tout plus tard que la fin du règne d'Hadrien (117-138), quand, avec l'apothéose de son jeune amant, Antinous, l'art romain provincial d'Égypte revienne de nouveau aux traditions hellénistiques locales.

La symbolistique du chat est complexe et contradictoire, avec des accents spécifiques pour chaque culture dans laquelle elle se manifeste. Pour entendre plus bien la fonction de cette statuette, il faut analyser la symbolistique du chat dans l'ancienne culture égyptienne et chez les autres peuples, qui ont influencé cette symbolistique dans la période lagide et romaine et, d'autre part, le changement produit par le christianisme. Dans l'Égypte ancien, elle est dominée par deux séries archétypales, dont chat - nuit - Lune - féminité est plus fréquente que son pendant masculin, matou - jour - Soleil - virilité, toutes les deux ayant toutefois un chargement symbolique entièrement faste et une valeur morale positive. Une exception est représentée, pourtant, dans le cas particulier de la création folklorique, où le chat est identifié avec l'élite sociale détestée et ridiculisée par les masses opprimées et revolées. Pour les anciens Grecs et Romains, pour les gnostics et pour les chrétiens, le chat était un animal perfide. La tradition grecque antique est caractérisée par l'association chat - nuit - féminité et confrontée, surtout dans les textes archaïsantes, à la suite de la rareté de l'animal domestique, remplacé parfois par la belette (*Mustela nivalis*) avec l'éternelle confusion entre ces deux animaux, causée par l'identité du nom en Grec. Chez les Romains, l'accent est mis sur le trinom chat - chasse - sensualité. Le gnosticisme et, surtout, le christianisme, ont exacerbé l'aspect érotique du symbole du chat, en l'apportant une note parfois plus négative, par l'assimilation de l'image de l'animal impur et de symbole néfaste, de la damnation, de l'abandon, de la destruction et de la vanité, que le chat l'acquiert dans la tradition judaïque. Dans le cas des origines de l'attitude hostile et cruelle des chrétiens à l'égard du chat - pour lesquels cet animal était mis en relation avec les forces ténébreuses et malignes - on doit tenir compte de l'héritage culturel de la mentalité judaïque, hostile aux cultes idolâtres - vues comme supposant des perversions sexuelles - et du mépris des anciens Grecs et des Romains pour la zoolâtrie des Égyptiens, influencé aussi par les physiologies gnostiques et hellénistiques, contaminées avec la symbolistique érotique de la belette, vraiment liée avec les pratiques incriminées.

La fonction de cette statuette dans l'Antiquité reste difficile à préciser. Il est vrai, pensant aux représentations, attitudes et comportements générés par le culte de la déesse Bastet dans la société égyptienne, elle en pourrait être liée; d'autre part, de point de vue iconographique, il s'agit une représentation "necanonique", plus proche à la fonction décorative des produits artistiques. Mais tenant compte de la rareté du chat dans le monde greco-romain et de sa diffusion en étroite liaison avec les cultes égyptiens, c'est fort possible, pourtant, que cette statuette pourrait avoir aussi une fonction rituelle, étant, de point de vue juif et chrétien, un idole, mais sans aucun rapport entre cette perception et son état actuel de conservation.

Statueta zoomorfă discutată cu acest prilej, prezentată spre examinare la Catedra de Istorie Antică și Medievală a Facultății de Istorie și Patrimoniu "Nicolae Lupu" din cadrul Universității "Lucian Blaga" din Sibiu în ziua de 24 septembrie 2003, se găsește în colecția d-lui Gheorghe Pașcanu, ca parte a dotei soției sale, care, prin tată, descinde din vechea familie nobiliară Kováts; nu se știe în ce perioadă piesa respectivă a intrat în proprietatea amintitei familii și nici de unde a fost procurată, foarte probabil însă din comerțul de antichități. Deși, de-a lungul vremii, statueta a suferit o serie de deteriorări mecanice (pierderea labelor picioarelor, intervenții de perforare în vederea fixării pe suport lemnos), starea ei de

conservare este bună, datorită durității rocii în care a fost sculptată. Cum un fragment al unuia dintre picioarele anterioare este păstrat separat, neputând fi adăugat statuei, datorită soluției de restaurare incorect alese, este de presupus că deteriorarea statuei, fie și numai în parte, s-a produs relativ recent și a fost de natură accidentală. Inițial, statueta a fost fixată, destul de inestetic și neconform cu principiile muzeologiei moderne, pe o creangă mai groasă, înlocuită foarte recent cu un soclu din lemn lustruit și lăcuit, pe care se află fixat un mic bloc de protejare a membrelor anterioare, lucrat din același material, fără ca aceasta să reprezinte, totuși, soluția optimă de restaurare. Ochii, din cei utilizați la prepararea trofeelor de vânătoare sau a cadavrelor de animale naturalizate, i-au fost adăugați cel mai devreme la sfârșitul sec. XIX; fixarea lor a produs piesei neînsemnate deteriorări ale pleoapei inferioare.

Statueta, o pisică zveltă spre stânga, așezată pe membrele posterioare, cu capul întors spre privitor, cu urechi lungi, bot lung, membre lungi și subțiri, a fost lucrată cu grijă pentru redarea naturalistă a detaliilor anatomice (arcadele proeminente, pleoapele, botul cu mustățile, unele detalii ale frunții și urechilor etc.); ea măsoară, de la cap la coadă, 44 cm, la mijloc 39 cm, la gât 20 cm și cântărește 7 kg. Materialul din care a fost lucrată piesa este o rocă dură și compactă, de culoare negru-cenușie, cu pete albicioase, cu o structură cristalină asemănătoare marmorei; materialul este, prin calitățile sale estetice și mecanice, unul specific sculpturii egiptene sau, mai exact, sculpturii din Egipt. Potrivit unei expertize a Institutului de Prospekțiuni și Explorări Geologice din Miercurea Ciuc, materialul este un conglomerat de cuarț, format sub presiunea internă a unor roci sedimentare, într-o perioadă foarte lungă de timp, printr-un proces de metamorfism regional, prin care, în zonele de orogeneză, iau naștere șisturile cristaline (filite, micașturi, gnaise, amfibolite, calcare cristaline etc.), roci intens metamorfozate și cutate, așa cum arată, de altfel, o altă expertiză, aparținând Întreprinderii Miniere Harghita din Miercurea Ciuc. Într-o notificare tehnică din 1995, ing. Rákosi Zoltán, de la S.C. Z&Z Piro S.R.L. Miercurea Ciuc, aprecia ipotetic că roca din care a fost realizată pisica este una cuarțitică, probabil, judecând după culoare, un calcadonit, format prin deshidratarea și recristalizarea gelurilor de silice în procesele oxogene. Rocile cuarțitice, de diferite varietăți (citrinul, ametistul, crisoprazul, onixul, agatul, jaspul, heliotropul, opalul etc.), au fost din timpuri străvechi mult căutate ca pietre semiprețioase.

Din anumite considerente de ordin tehnologic, artistic și chiar legate de tipul somatic al prototipului piesei, nu credem că avem de a face cu un fals modern, din sec. XVIII-XIX, legat de renașterea interesului pentru sculptura animalieră în Europa, sub influența barocului, a modei orientale, lansată de începuturile "chestiunii orientale", inclusiv de campania lui Napoleon Bonaparte în Egipt și de politica britanică în regiune și, nu în ultimul rând, de începuturile cercetărilor de arheologie orientală, de egiptologie, în particular. Asupra originii egiptene a acestei statue și a apartenenței sale la arta Egiptului antic s-au pronunțat în scrisori olografe, aflate în arhiva privată a proprietarului și prezentate și nouă spre examinare, prof. dr. Gheorghe Lazarovici și restauratorul Ovidiu Bianu (Muzeul Național de Istorie a Transilvaniei din Cluj-Napoca) și prof. dr. Adrian Rădulescu (Muzeul de Istorie Națională și Arheologie din Constanța). Credem însă că achiziționarea ei s-a putut datora apariției gustului baroc pentru colecționarea de

antichități și curiozități exotice, poate și sub influența unei motivații de natură ezoterică, specifică epocii, într-o vreme când în Europa "civilizată" pisicile domestice erau încă supuse unor crude și nedrepte tratamente, izvorâte din superstiție și obscurantism religios, atitudini care abia începuseră să fie spulberate de ideile Secolului Luminilor¹. Lustrul puternic, datorat modului specific de șlefuire al pietrei, cu nisip ud, urmele profunde, relativ late, ale vârfului de daltă, menite a accentua musculatura, cele înguste de pe spinarea animalului, datorate degroșării și folosirii gradenei, dar care, tocmai prin profunzimea lor, au supraviețuit în parte șlefuirii de finisare, apoi cele care stilizează părul animalului, prezente doar pe crupe și în imediata vecinătate, cu rolul precis de a fluidifica forma prin efectul iluziei optice date de refracția diferită a luminii pe suprafețele șlefuite ale unor mase musculare uneori mai puțin corecte din punct de vedere anatomic, datorită unei relative lipse de iscusință, condiționată, însă, foarte probabil, uneori chiar de particularitățile materialului. Aceste particularități ale părului nu aparțin însă manierei în care acesta este tratat de sculptura animalieră a sec. XVIII-XIX: fie cu exagerare barocă, fie cu simplitate neoclasică, fie cu un naturalism realist. Pe de altă parte, trebuie remarcat însă că pe spinarea pisicii sunt incizate inițialele *I* și *E*, întâlnite atât în alfabetul grec, cât și în cel latin și care au lățimea și profunzimea celorlalte urme de daltă din această regiune a corpului animalului.

Din punct de vedere somatic, este neîndoielnic că prototipul l-a reprezentat pisica egipteană, provenită din domesticirea pisicii sălbatice locale (*Felis caracal*). Maniera naturalistă de reprezentare contrastează însă cu hieratismul artei egiptene vechi, de dinaintea cuceririi macedonene; nespecific este și faptul că pisica, deși redată în profil, are capul întors spre privitor, ceea ce este, de asemenea, o abatere de la imobilismul vechii arte egiptene, la fel ca și dinamismul datorat naturalismului musculaturii și expresivității chipului animalului, cu tot ecoul hieratismului tradițional care se distinge în partea anterioară a corpului. Ideea de mișcare este sugerată, de altfel, chiar prin ușoara întoarcere spre privitor a acestei părți a corpului, ca și de faptul că, așa cum o indică resturile păstrate, coada animalului se sprijinea pe crupă și nu pe solul de lângă labele membrelor posterioare, potrivit canoanelor artei egiptene. Prin urmare, piesa discutată cu acest prilej, deși păstrează unele tradiții ale sculpturii egiptene vechi, prezintă evidente influențe străine, care nu pot fi decât cele ale naturalismului sculptural elenistic. Din aceste considerente, credem că avem de a face cu un produs al sculpturii elenistice din Egipt, mai puțin supusă constrângerilor iconografiei religioase, datorită accentuatei funcții decorative a producției artistice, parțial desacralizată și eliberată de rigoarea canoanelor iconografiei cultice. Statueta s-ar data, prin urmare, în epoca stăpânirii macedonene (332-30 î.e.n.), cel mai probabil în perioada lagidă (323-30 î.e.n.), eventual chiar până la începutul stăpânirii romane (sfârșitul sec. I î.e.n. - prima jumătate a sec. I e.n.), dar nicidecum mai târziu de sfârșitul domniei lui Hadrianus (117-138), când, o dată cu apoteozarea tânărului său iubit, Antinous, care, după cum

¹ R. Darnton, *Marele masacru al pisicii și alte episoade din istoria culturală a Franței*, Iași, 2000, pp. 71-94.

afirma însuși Cassius Dio, a marcat începutul unei ere noi în istoria artei vechi², arta romană provincială din Egipt revine din nou la tradițiile elenistice locale³.

Simbolistica pisicii este foarte eterogenă, ambivalentă și contradictorie, oscilând între tendințele benefice și cele malefice, această viețuitoare fiind asociată, datorită privirii sale fosforescente și vieții erotice nocturne, cu magia, cu Luna, îndeobște cu tainele nopții, dar și cu principiul feminin, al vieții instinctive, al senzualității, cu fenomenele magnetice și focul vetrei, dar și cu perfidia, agresiunea, cruzimea, închiderea la rațiune, răul și demoniacul⁴. Pentru a înțelege semnificația simbolică a acestei statuete, este necesar a aminti câteva aspecte ale simbolisticii pisicii în cultura egipteană antică și în cele ale altor popoare, a căror influență s-a resimțit în Egipt în perioada elenistică și romană, precum și mutația produsă de creștinism, care a adăugat clișeele defavorabile ura împotriva idolilor în general și a zoolatriei egiptenilor în particular.

În Egipt, pisica sălbatică locală (*Felis caracal*)⁵, un vânător puternic și agresiv, numit *shu* de egipteni, a fost zeificată sub dinastia a II-a, în jurul anului 3 000 î.e.n., iar pisica domestică (o rasă locală, numită onomatopeic de egipteni *mieu*, mai grațioasă decât specia sălbatică, bondoacă, dar având și ea urechi ascuțite și lungi și o coadă scurtă) nu este reprezentată pe mastabalele Imperiului Vechi, ci apare abia în Regatul Mijlociu (2052-1778 î.e.n.), sub dinastia a XI-a (2133-1991 î.e.n.)⁶, când este amintită mama unui funcționar al lui Mentuhotep I, poreclită "Pisica"; primele exemplare domestice au fost aduse însă la început, drept curiozități, din sud și vest⁷. Cultul acestui animal pare a se fi dezvoltat dintr-un fetiș (sau, poate, totem) timpuriu, de după descoperirea sau din epoca domesticirii pisicii sălbatice, generat fiind de fecunditatea, fertilitatea și agilitatea acestei feline, iar adorația se manifesta prin procesiuni rituale cu caracter orgiac⁸ și viza nu exemplarul, ci specia însăși, deși într-un sarcofag din timpul dinastiei a XVIII-a se găsea, alături de mumia unui prinț, și cea a unei pisici⁹. Pisica era crescută pentru amuzament, dar și ca încarnare a unui zeu ocrotitor, care-și nimicește dușmanii și era folosită la vânatoare, pentru a

² O. N. Căciulă, în *Apologeți de limbă greacă* (trad., introducere, note și indici de T. Bodogae, O. N. Căciulă și D. Fecioru), București, 1997, p. 59, n. 65; cf. Cassius Dio, *Hist. Rom.*, LXIX, 11, apud Cassius Dio, *Istoria romană* (trad., note și indice de A. Piatkowski), vol. III, București, 1985, p. 329.

³ P. Wolters, *Führer durch die Glyptothek König Ludwig I. zu München*, München, 1923, p. 9, nr. 27, fig. 27.

⁴ V. Kernbach, *Dicționar de mitologie generală*, București, 1989, p. 473, s.v. *pisică*; I. Evseev, *Dicționar de simboluri și arhetipuri culturale*, Timișoara, 1994, p. 142, s. v. *pisică*; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *Dicționar de simboluri. Mituri, vise, obiceiuri, gesturi, forme, figuri, numere*, vol. III, București, 1995, p. 98, s. v. *pisică*.

⁵ C. Bogoescu, Al. Dabija, E. Sanielevici, *Atlas zoologic*, București, 1980, p. 202, nr. 6.

⁶ M. Lurker, *Divinități și simboluri vechi egiptene. Dicționar*, București, 1997, p. 131, s. v. *pisică*.

⁷ G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *Enciclopedia civilizației și artei egiptene*, București, 1974, p. 236, s.v. *pisică*.

⁸ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s. v. *Bubastis*.

⁹ C. Daniel, *Cultura spirituală a Egiptului antic*, București, 1985, p. 204.

stârni păsările, dar și la combaterea șoarecilor; se credea chiar că unsoarea de pisică alungă șoarecii¹⁰.

În afară de această sacralizare anonimă a pisicii mai este cunoscută zeița secundară Mafdet (= "Doamna Palatului Vieții"), reprezentată uneori ca un ghepard (*Acinonyx jubatus*) - o divinitate juridică, manifestare a puterii judecătorești reprezentate de unealta de execuție, anume un baston îndoit la un capăt, având prins pe el un rulou din care iese un cuțit; zeița apare ca un animal care urcă pe acest băț, iar ghearele ei sunt comparate cu vârful lăncii lui Horus. De aceea ea apare în Regatul Nou (1570-1085 î.e.n.) și în scenele de psihostasie, iar atributele ei sunt bastonul și cuțitul, instrumente ce amintesc de menirea ei de a lupta împotriva șerpilor, dar și de a-i sprijini pe bolnavi și ocroti pe morți și de a-i pedepsi pe păcătoși¹¹. Unele dintre funcțiile sale -și chiar unul dintre atribute, ruloul *shed*- sunt însă preluate de la sora sa geamănă, zeița scrierii, Seshat, conducătoarea "Casei Vieții" (a bibliotecii și arhivelor), cronicara și contabilă faraonului, cea care alcătuia planurile de război și ocrotea lucrările militare, reprezentată ca fiind acoperită, pe sub veșmântul feminin, cu o blană de panteră și având o stea în 7 colțuri pe cap și despre care se credea că este fiica, sora sau soția zeului Toth; cultul său, înflorit la Sais, are drept principal centru Hermopolis și cunoaște interferențe cu cel al lui Tefnut, Rattanwi și Nephtys¹². Această identificare îndepărtează însă aceste două divinități de pisica asociată cu noaptea și le apropie de simbolistica predominant solară a leului, învingător al ploilor¹³, care rămâne destul de contradictorie: leoaica Tefnut, fiica lui Atum-Ra, sora geamănă și soția lui Shu, adorată sub înfățișare zoomorfă la Menset (Leontopolis) și antropomorfă cu cap leonin la Oxyrrhynchos și ca pisică în întregul Egipt¹⁴, este apropiată de umiditatea deșertului din zorii zilei, vestitoare a soarelui care răsare, o situație asemănătoare celei a zeului-leu Nefertum¹⁵, pe când Nephtys, sora și soția lui Seth, adorată la Heliopolis, reprezintă sterilitatea deșertului¹⁶.

O altă zeiță-pisică, de prim rang însă, era Bastet (Ubasti), numită de greci *Bubastis* (= "Cu cap felin"), al cărei cult era legat de cel al elementului lichid, dar și de cel al războiului și ciumei, ea fiind socotită când soră, când soție, când fiică a zeului Ré și, uneori, soră a lui Isis sau soție a lui Shu, dar și mamă a zeilor-lei

¹⁰ G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236, s.v. *pisică*.

¹¹ M. Lurker, *op. cit.*, p. 100, s.v. *Mafdet* și 149, s.v. *scula de judecată*; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 314, s.v. *Mafdet*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *Мифологический словарь*, Moskva, 1990, p. 345, s.v. *Мафдем*.

¹² R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.) *op. cit.*, pp. 345, s.v. *Мафдем* și 487, s.v. *Ceuam*.

¹³ G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 167sq., s.v. *leu*; cf. M. Lurker, *op. cit.*, p. 96sq., s.v. *leu*.

¹⁴ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 574, s.v. *Tefnut*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 169, s.v. *Tefnut*; G. Rachet, *Dicționar de civilizație egipteană*, București, 1997, p. 293, s.v. *Tefnut*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *op. cit.*, p. 526, s.v. *Тэфнум*.

¹⁵ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 416, s.v. *Nefertum*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 108sq., s.v. *Nefertum*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 208, s.v. *Nefertum*.

¹⁶ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 417, s.v. *Nephtys*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *op. cit.*, p. 388, s.v. *Нефмуда, Небетхем*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 209sq., s.v. *Nephtys*.

Miysis, "Stăpânul Măcelului" și Maches, "Leul cu privire sălbatică" sau "Cel care se bucură de sânge" și îngloba cultul zeițelor-leoaice Tefnut și Sekhmet, probabil în condițiile scăderii numărului leilor în regiune. Ea este socotită și o ipostază mai blândă a leoaicei Hathor, opusă lui Sekhmet, ce personifică arsura razelor de soare; această varietate de legături de rudenie se explică prin sincretismul care a stat la baza cultului său și ale cărei origini pot fi duse până în vremea Iconografia "Pisicii celei mari, care este la Heliopolis", adică pisica sălbatică din hățișurile Deltei¹⁷. Reprezentările ei confirmă această concluzie: în Imperiul Vechi ea avea cap de leoaică, nefiindu-i asociat ca animal sacru pisica, ce i se alătură abia în vremea dinastiei a XXIII-a (860-740 î.e.n.); în Regatul Nou ea este reprezentată ca un simplu cap de pisică sau ca o divinitate antropomorfă cu cap de pisică, pierzându-și caracterul înfiorător, transmis lui Sekhmet și intrând în relație cu Luna, care este considerată ochiul ei și ocrotește fecunditatea și femeile gravide, dar și casa, având când atributele iubitei capricioase, când pe cele ale unei mame tandre și bune, pe care unele statuete o reprezintă alăptându-și puii, iar altele o înfățișează ca pisică-regină, șezând acoperită de bijuterii¹⁸. Ca atribut caracteristic, Bastet are sistrul¹⁹, ceea ce pare a fi și o referire la sensibilitatea muzicală a felinei. Întrucât principală funcție a pisicii era combaterea șerpilor, ea apare -mai rar- sub numele de Matu, ca ucigașă a șarpelui Apophis, devoratorul Soarelui și simbolul forțelor răului, care amenință arborele sacru de *Persea* și deci existența lumii, ea reprezentând astfel forța și sprinteneala felinei, puse în slujba oamenilor pentru a-și birui dușmanii ascunși²⁰. Există și reprezentări satirice inspirate de folclor, care o prezintă fugărită de șoareci sau drept sclavă a acestora²¹ simbolizând astfel elita socială urâtă de poporul asuprit.

Cultul zeiței Bastet a ajuns la maxima înflorire sub a XXII-a dinastie (947-720 î.e.n.), zisă și "a Bubastizilor", când regii își stabilesc reședința în principalul centru al acestuia, orașul P - Ubasti (azi, Zagagid - Tell Basta), reședința nomei 19 din Egiptul de Sus și s-a răspândit de la Theba la Memphis, orașe în jurul cărora -ca la Bubastis- existau necropole cu sute de mii de pisici mumificate. Judecând după situarea necropolelor, la Saqqarah acest cult era asociat cu al păsării ibis, iar la Speos Artemidos (azi, Beni-Hassan)²², cu cel al zeiței-leoaice Pakhet, divinitate a

¹⁷ C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *op. cit.*, pp. 90, s.v. *Bacm*, *Bacmem* și 347, s.v. *Maxec*; M. Lurker, *op. cit.*, pp. 45, s.v. *Bastet* și 131, s.v. *pisică*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 61, s.v. *Bastet*.

¹⁸ G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236sq., s.v. *pisică*; C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; I. Evseev, *op. cit.*, p. 142, s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 131, s.v. *pisică*.

¹⁹ R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *op. cit.*, p. 90, s.v. *Bacm*, *Bacmem*.

²⁰ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 70, s.v. *Bubastis*; J.-P. Clébert, *Bestiar fabulos. Dicționar de simboluri animale*, București, 1995, p. 225, s.v. *pisică*; J. Chevalier, A. Gheerbrant, *op. cit.*, p. 99sq., s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 40, s.v. *Apophis*, 58, s.v. *ișed* și 131, s.v. *pisică*.

²¹ G. Posener, S. Sauneron, J. Yoyotte, *op. cit.*, p. 236, s.v. *pisică*.

²² G. Rachet, *op. cit.*, p. 225, s.v. *Pakhet*.

vânătorii și a Deșertului Oriental, dar spre deosebire de Sekhmet și Hathor, Bastet era socotită o zeiță a veseliei și bucuriei, în zilele sărbătorilor sale fiind interzise vânătorile de lei. Un alt important centru al cultului său era Dendera, numit și "Bubastis din Egiptul de Sus", de unde și numele de "Pisica Etiopiană", dat zeiței în textele târzii. Necropolele de pisici confirmă astfel informațiile transmise de Herodot²³, Iuvenal²⁴ și Diodor din Sicilia²⁵, precum și de vechile texte egiptene, despre grija și adorația arătate acestei vietăți, a cărei ucidere, chiar accidentală, era pedepsită cu moartea. În perioada elenistică Bastet era socotită un suflet al lui Isis, zeita misterelor, regenerării și maternității; grecii au identificat-o însă, ca și pe leoaica Pakhet, cu Artemis, iar cărțile gnostice, mai ales *Pistis Sophia*, cu Aphrodita²⁶. În *Cartea Morților* (XVII), motanul era asociat Soarelui, Ré fiind numit "Motanul în flăcări" (adică "Roșu", opus șarpelui Apophis, de culoare verde), alături pus în legătură cu Osiris, deoarece se credea că are 9 suflete și se poate bucura de 9 vieți succesive; dimpotrivă, pisica era întotdeauna consacrată Lunii și lui Isis și considerată lunatică, întrucât variațiile pupilei sale evocau fazele Lunii, crescând și descrescând o dată cu aceasta, alături ea era asimilată Sfinxului, din cauza naturii ei misterioase și a sensibilității sale magnetice și electrice. Plutarh relatează o credință egipteană, după care pisica fată de atâtea ori câte zile are luna lunară și că suma puilor ei era în legătură cu progresia naturală (aritmetică) a numerelor, de la unitate la numărul 28. Poziția obișnuită a pisicii, adunată ca un ghem și însușirea de a putea dormi zile întregi au făcut să fie socotită o întruchipare a meditației și un exemplu pentru candidații la inițierea rituală²⁷.

În *Biblie* pisica apare menționată o singură dată, cu termenul elen de *ailouros* în *Septuaginta* și cu cel celto-latin de *cata*, în *Vulgata*, anume în *Cartea lui Baruh*²⁸. Această carte datează probabil abia din sec. I î.e.n., deși -după tradiție- a fost scrisă în vremea regelui Ioiachim din Iuda (609-597 î.e.n.) și urmează nemijlocit, în

²³ Herodotus, *Historiae*, II, 66-67, *apud* Herodot, *Istorie* (studiu introductiv de A. Piatkowski, trad., note istorice și note de A. Piatkowski și F. Vant-Ștef), București, 1961, p. 162.

²⁴ Iuvenalis, *Satyrae*, XV, *apud* Persius, Iuvenal, Marțial, *Satire și epigrame* (trad. de T. Măinescu și Al. Hodoș și prefață de I. Fischer), București, 1967, p. 253.

²⁵ Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, I, 83, *apud* Diodor din Sicilia, *Biblioteca istorică* (trad. de R. Hîncu și Vl. Iliescu, studiu introductiv și note istorice de Vl. Iliescu), București, 1981, p. 91sq.

²⁶ C. Daniel, *op. cit.*, p. 222; V. Kernbach, *op. cit.*, pp. 70, s.v. *Bubastis* și 473, s.v. *pisică*; R. I. Rubinstein, în: E. M. Meletinskij (глав. ред.), *op. cit.*, p. 90, s.v. *Багм, Багмем*; G. Lăzărescu, *Dicționar de mitologie*, București, 1992, p. 83, s.v. *Bubastis*; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*; M. Lurker, *op. cit.*, p. 45, s.v. *Bastet*; G. Rachet, *op. cit.*, p. 61, s.v. *Bastet*.

²⁷ V. Kernbach, *op. cit.*, pp. 473, s.v. *pisică* și 503sq., s.v. *Ré*; J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*; cf. Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XX, 7, 5, *apud* Aulus Gellius, *Noptile atice* (trad. de D. Popescu, introducere și note de I. Fischer), București, 1965, p. 507.

²⁸ *Cartea lui Baruh*, 6:21 sau *Epistola lui Ieremia*, 21, *apud* *Biblia sau Sfinta Scriptură* (tipărită sub îndrumarea și cu purtarea de grijă a Prea Fericitului Părinte Iustin, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, cu aprobarea Sf. Sinod), București, 1982, p. 948.

Septuaginta, după *Cartea lui Ieremia*, iar în *Vulgata* după *Plângerile lui Ieremia*, fiind inclusă de canonul ortodox între scrierile necanonice și de M. Luther printre apocrifele *Vechiului Testament*²⁹. Pisica este asociată cu "*liliecii, rândunelele și alte păsări*", care -potrivit concepției mozaice- sunt spurcate³⁰. Deși nu există prescripții ale Legii mozaice (*Tora*) referitoare expres la pisică, aceasta este socotită și ea ca fiind spurcată, întrucât este un patruped care calcă pe labe³¹. Ea pare a fi unul dintre simbolurile nefaste, ale damnării, părăsirii, distrugerii și deșertăciunii, cum arată faptul că în textul amintit este menționată ca sărind peste idolii Babilonului, cetate sortită nimicirii, ca urmare a idolatriei și corupției sale³².

Autorii greci și latini menționează destul de rar pisica, întrucât pentru combaterea rozătoarelor în zona mediteraneană se foloseau de obicei nevăstuicile (*Mustela nivalis*)³³, iar șerpii veninoși -alți dușmani ai rozătoarelor aducătoare de molime³⁴-, pe care pisicile îi combăteau în Egipt și Orient³⁵, erau mai rari în zonele mai reci. Când ei o fac totuși -chiar și Aristotel- confundă pisica domestică și cea sălbatică, fapt explicabil dacă ne gândim că în Grecia antică reprezentările de pisici sunt rare, fiind vorba de artefacte importate sau -poate- de animale aduse din Egipt sau Orient, întrucât în Europa pisica este domesticită abia în sec. I e.n.³⁶. Un asemenea animal izolat, importat din Sud, trebuie să fi fost și cel ale cărui oseminte au fost descoperite în necropola getică de la Zimnicea (jud. Teleorman)³⁷. Această situație îi face pe unii autori fie să afirme că grecii ignorau pisica, fie să creadă, ca R. Delort, că, deși pisica este amintită în *Acharnienii* lui Aristofan, apoi de Aristotel, Pliniu cel Bătrîn, Seneca și Plutarh, doar Esop se referă la pisica sălbatică³⁸ - ceea ce ar însemna că autorii greci și latini nu cunoșteau decât rare exemplare de pisică domestică.

O confuzie datorată rarității acestui animal a existat într-adevăr, căci în limba greacă veche termenii pentru "pisică" și "nevăstuică" (*galée* sau *gale*) coincid, fapt explicat de M. Nasta tocmai prin domesticirea târzie a pisicii în Elada³⁹. Cuvântul respectiv pare înrudit cu termenul pentru "lapte" (*gála*) și aceasta se datorează,

²⁹ M. Bocian, U. Kraut, I. Lenz, *Dicționar enciclopedic de personaje biblice*, București, 1996, p. 60, s.v. *Baruh*.

³⁰ *Levitic*, 11:16,18, *apud Biblia sau Sfînta Scriptură*, ed. cit., p. 125; *Deuteronom*, 14:18, *apud Biblia sau Sfînta Scriptură*, ed. cit., p. 211.

³¹ *Levitic*, 11:27, *apud Biblia sau Sfînta Scriptură*, ed. cit., p. 126.

³² *Isaia*, 13-14, 46; *Ieremia* 25; *Daniel* 5; *Avacum* 2 etc.

³³ Babrios, *Fabulae*, 57-58, *apud* Esop, Babrios, *Fabule* (trad. de Tr. Lăzărescu și V. Golinescu, prefață, tabel cronologic și note de M. Nasta), București, 1980, p. 229sq.; Aesopus, *Fabulae*, 237 și 289, *apud* Esop, Babrios, *op. cit.*, pp. 126 și 154; cf. R. Delort, *op. cit.*, p. 433 și J.-P. Clébert, *op. cit.*, p. 225, s.v. *pisică*.

³⁴ S. Chiș, *Cutul șarpelui Glykon în Imperiul roman*, în: *Buletinul cercurilor științifice studențești*, Alba Iulia, I, 1995, p. 98sq.

³⁵ R. Delort, *op. cit.*, p. 436.

³⁶ V. Kernbach, *op. cit.*, p. 473, s.v. *pisică*; R. Delort, *op. cit.*, p. 437sq.

³⁷ M. Cărciumaru, *Paleoetnobotanica. Studii în preistoria și protoistoria României*, Iași, 1996, p. 56.

³⁸ R. Delort, *op. cit.*, p. 432.

³⁹ Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

probabil, faptului că respectivele animale erau văzute ca simboluri ale feminității, ale maternității. O situație oarecum asemănătoare se constată și în limba latină: cuvântul *felis*, -is (= "pisică") vine de la substantivul pierdut *fela* (= "țâță")⁴⁰, înrudit cu adjectivul substantivizat *felator*, -oris (= "cel care suge", "sugarul") și cu verbul *felo*, -are (= "a suge (lapte)")⁴¹. De aceea, în fabule se poate face destul de greu distincția dintre nevăstuică și pisică (*sălbatică*, după R. Delort!), fapt remarcat și de M. Nasta⁴². Un exemplu bun este fabula *Nevăstuica și păsările*⁴³, tradusă uneori drept *Motanul și găinile*⁴⁴ sau fabula *Nevăstuica și cocoșul*⁴⁵. Aceeași problemă se pune pentru fabula *Pisica și Afrodita*, unde animalul simbolizează femeia invidioasă, crudă, lacomă și nestăpânită⁴⁶ și pentru fabula *Nevăstuica și pila*, în care sunt criticați oamenii nechibzuiți și certăreți⁴⁷. În acest context trebuie amintit că Patristica socotește pisica, prin combinarea unei denaturări a textului biblic în care este vorba, de fapt, de cârțiță (*Talpa europaea*), șoarece (probabil, cel de câmp, *Microtus arvalis*) și șopârlă⁴⁸ sau -după alte traduceri⁴⁹- de orbete (*Spalax microphthalmus*), șoarece săritor de pustiu (*Jaculus jaculus*) și șopârlă cu informațiile inexacte preluate dintr-un *Fiziolog* antic, eventual sub influență gnostică, drept un animal spurcat, care nu poate fi mâncat, din cauza posibilității de identificare cu păcătoșii de ambele sexe, care, după pilda animalului respectiv, practică sexul oral⁵⁰. Și aici există însă riscul confuziei între nevăstuică și pisică, datorită neclarității autorului anonim din Alexandria, greșit identificat cu apostolul Barnaba și care a scris la sfârșitul sec. I e.n. sau între 70-131 e.n.⁵¹, ceea ce ar putea fi o explicație pentru imaginea nefavorabilă a pisicii în tradiția creștină. O altă explicație ar putea fi confuzia săvârșită de vreun traducător neatent între șopârlă (*ho galeotes*) și pisică (*he galée* sau *he galē*)⁵². Nu întâmplător, poate datorită asocierii acestui animal cu practicile neîngăduite, păgâne și eretice, unul dintre cei mai

⁴⁰ I. Nădejde, *Dicționar latin-român complet pentru licee, seminarii și universități*, ed. a IV-a, Ed. Adeverul, s.l., s.a., p. 256, s.v. *felis*.

⁴¹ *Ibidem*, p. 256, s.v. *felo*, -are.

⁴² Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12, n. 1.

⁴³ Aesopus, *Fabulae*, 14, *apud* Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 13.

⁴⁴ Esop, *Fabule* (după ed. trad. de I. Teodorescu și I. Diaconescu și publicată în 1935), București, 1996, p. 66.

⁴⁵ Aesopus, *Fabulae*, 12, *apud* Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 12.

⁴⁶ *Ibidem*, 76, *apud* Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 46 și n. 1.

⁴⁷ *Ibidem*, 77, *apud* Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 47.

⁴⁸ *Levitic*, 11:29, *apud* Biblia sau Sfînta Scriptură, ed. cit., p. 126.

⁴⁹ *Ibidem*, 11:29, *apud* Neue - Welt - Übersetzung der Heiligen Schrift (übersetzt nach der revidierten englischen Ausgabe 1984, unter getreuer Berücksichtigung der hebräischen, aramäischen und griechischen Ursprache), revidierte Ausgabe, Brooklyn, New York, 1985, p. 150.

⁵⁰ *Epistola zisă a lui Barnaba*, X, 8, în: *Scrierile Părinților Apostolici* (trad., note și indici de D. Fecioru), București, 1995, p. 151 și nn. 1 și 2.

⁵¹ *Scrierile Părinților Apostolici*, ed. cit., p. 130sq.

⁵² H. Menge, *Griechisch-deutsches und deutsch-griechisches Wörterbuch mit besonderer Berücksichtigung der Etymologie*, Hand- und Schulausgabe, Teil I, Berlin-Schöneberg, 1910, p. 116, s.v. *galeotes* și *galé* sau *galē*.

îndârjiți oponenți ai hotărârilor Conciliului ecumenic de la Chalkedon (451), care a condamnat monofizitismul Bisericii copte din Egipt, este tocmai Timotheos *Ailouros* (= "Pisică Sălbatică"), patriarhul de Alexandria⁵³.

Confuzia dintre felină și nevăstuică s-ar părea că nu este proprie doar civilizației grecești și nu se referă doar la aspectul lingvistic: o cataramă din aur de stil scito-siberian, provenind din "Colecția siberiană" a țarului Petru cel Mare și care pe baza unor analogii din Kurdistanul iranien (Ziwyeh), din stepele nord-pontice (Kelermes), estul Kazahstanului (Čilikty) și regiunea Munților Altai (descoperirea de la Majemir) se datează nu mai devreme de sec. VI î.e.n., reprezintă un animal încolăcit, identificat cu o panteră, dar care -prin lungimea exagerată a trupului său subțire, ca și prin forma capului- amintește de un mustelid⁵⁴. Acest obiect de podoabă ar putea să fi fost produs, totuși, într-un atelier grecesc, deși pentru un conducător barbar: necunoscând direct irbisul sau pantera, descrise lui în greacă drept "o uriașă pisică pătată", meșterul a reprezentat ... o mare nevăstuică, având aceleași pete!

Credem că R. Delort nu are dreptate lăsând să se înțeleagă că vechii greci și romanii cunoșteau mai bine pisica domestică și foarte puțin pe cea sălbatică și pentru că termenul din greaca veche pentru "pisică sălbatică", atestat și de *Septuaginta*, este *ho ailouros*, care s-a păstrat cu acest înțeles până azi⁵⁵. Termenul *he galée* sau *he gale*, care provoacă confuzia dintre nevăstuică și pisică și dificultățile de traducere, se referă, de fapt, la pisica domestică, el fiind folosit, în paralel cu cel de origine celto-latină, *he gáta*, până în sec. XX⁵⁶, deși, în prezent, limba neogreacă literară îl folosește doar pe acesta din urmă⁵⁷.

În Europa stăpânită de romani pisica domestică se răspândește odată cu cultele egiptene și cu sincretismul dintre acestea și geniile domestice romane, dintre Bastet și Diana; acest animal este reprezentat atât ca vânător de șoareci (pe un mozaic de la Oranges, azi dispărut), cât și în sculptura funerară, ca animal apotropaic, însă apare mai frecvent în arta paleocreștină și continuă să rămână o temă iconografică relativ rară până în Evul Mediu timpuriu⁵⁸. Foarte cunoscută este reprezentarea pisicii ca vânător de păsări pe un mozaic de la Pompei⁵⁹.

⁵³ K. Wessel, *Spätantike Kunst in Ägypten*, în: *Kunst der Kopten. Sammlung des Ikonenmuseums Recklinghausen*, Recklinghausen, s.a., p. 12sq.

⁵⁴ M. I. Artamonov, *Сокровища саков. Аму-Даринский клад, Алтайские курганы, Минусинские бронзы, Сибирское золото*, Moskva, 1973, p. 126sq. și fig. 174; K. Jettmar, *Arta stepelor. Popoarele timpurii*, București, 1983, p. 241 și fig. 38.

⁵⁵ G. S. Henrich, K. Chrisomalli-Henrich, *Langenscheidts Eurowörterbuch. Griechisch - Deutsch, Deutsch - Griechisch*, 5. Aufl., Berlin - München - Wien - Zürich - New York, 1996, p. 407, s.v. Katze.

⁵⁶ C. Capos, *Nouvelle grammaire grecque avec de nombreux exercices de traduction, de lecture et de conversation*, 2e. ed., Heidelberg, 1927, p. 442.

⁵⁷ G. S. Henrich, K. Chrisomalli-Henrich, *op. cit.*, p. 407, s.v. Katze.

⁵⁸ R. Delort, *op. cit.*, p. 438sq.

⁵⁹ E. Kolb, *Despre viața și comportamentul animalelor domestice. O carte de informare științifică pentru iubitorii de animale*, București, 1981, fig. 31.

Fabulele autorilor antici greci și latini, ca de pildă cele datorate lui Esop, anume *Vulturul, pisica și mistrețul*⁶⁰, *Pisica și șoareci*⁶¹ și *Motanul și găinile*⁶², lui Babrios, anume *Pasărea și pisica*⁶³ și *Pisica și cocoșul*⁶⁴ și lui Phaedrus⁶⁵, redau o imagine desacralizată, dar totuși naturalistă, prezentând pisica drept un animal perfid. Acestei imagini defavorabile i se adaugă asocierea pisicii, la romani, cu femeia ușuratică și cochetă⁶⁶. Pentru Lucian din Samosata pisica are doar conotații negative: ea reprezintă simbolul hoției desăvârșite⁶⁷ sau, pentru că pisicile dădeau târcoale morților fără familie, abandonati în locuințe⁶⁸, pe prietenii ipocriți, doritori a trage foloase de pe urma celor care se încred în ei. Aulus Gellius⁶⁹ amintește credința despre creșterea și descreșterea ochilor pisicilor sălbatice în funcție de fazele Lunii.

Creștinismul aduce o deteriorare și mai accentuată a imaginii pisicii, explicabilă prin atitudinea creștinilor față de adorarea animalelor, în general⁷⁰, față de sexualitate și credințele egiptene în particular⁷¹ - ridiculizate și de autorii păgâni de expresie greacă și latină -, ceea ce a dus la asocierea acestui animal cu vampirii, spiritele, demonii și vrăjitoarele⁷². Este interesant de menționat că și în acest context se păstrează un oarecare echivoc, datorită interferențelor dintre tradiția referitoare la nevăstuică și cea privind pisica. Ammianus Marcellinus, istoric roman din sec. IV, a cărui limbă maternă era însă greaca, amintește o anecdotă, potrivit căreia, în vremea lui Constantius II, cel care consulta un ghicitor, fie doar și pentru faptul că întâlnise o nevăstuică -lucru considerat un semn nefast- era bănuie că are sentimente ostile față de împărat și că, dorindu-i moartea, vrea să afle cât ar mai avea acesta de trăit sau că ar face parte dintr-o conspirație împotriva acestuia, fapt pentru care era

⁶⁰ Esop, *op. cit.*, p. 24.

⁶¹ *Ibidem*, p. 61.

⁶² *Ibidem*, p. 66.

⁶³ Esop, Babrios, *op. cit.*, p. 216.

⁶⁴ *Ibidem*, p. 217.

⁶⁵ Phaedrus, *Fabulae*, II, 4 și *Appendix*, XVII, *apud* Fedru, Avianus, *Fabule* (trad. și note de A. Tita și Gh. Moraru, prefată de Gh. Ceașescu), București, 1981, pp. 29sq. și 105.

⁶⁶ Plautus, *Epidicus*, II, 1, *apud* Titus Maccius Plautus, *Cartaginezul. Teatru (III)* (trad. de N. Teică), București, 1972, p. 267.

⁶⁷ Lucianus Samosatensis, *Pescator*, 34, *apud* Lucian din Samosata, *Scrieri alese* (trad. și note de R. Hîncu, cuvânt înainte de S. Diamantescu), București, 1985, p. 303.

⁶⁸ *Idem*, *Timon*, 21, *apud* Lucian din Samosata, *op. cit.*, p. 108.

⁶⁹ Aulus Gellius, *Noctes Atticae*, XX, 7, 5, *apud* Aulus Gellius, *op. cit.*, p. 507.

⁷⁰ Origenes, *Scrieri alese*, partea a II-a (trad. de T. Bodogae), București, 1982, p. 404sq; cf. C. Daniel, *op. cit.*, p. 208; Arnobius, *Adv. nat.*, III, 16, *apud* V. V. Bîcikov, *Estetica antichității târzii. Secolele II-III*, București, 1984, p. 95; Timoteus Alexandrinus, *Hist. monach. Aegypt.*, VIII, 21, *apud* Timotei Alexandrinul, *Istoria monahilor din Egipt (390-394)* (trad. de I. Popa, cu un Cuvânt înainte de P. F. Teoctist, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române), București, 1998, p. 71.

⁷¹ Eusebiu de Cezareea, *Scrieri*, partea a II-a (trad. de R. Alexandrescu), București, 1991 (= *Părinți și Scriitori Bisericești*, 14), pp. 168, 210, 229 și 243.

⁷² R. Delort, *op. cit.*, p. 441.

denunțat, fără să se știe de cine, judecat și condamnat la moarte⁷³. Ținând seama de faptul că este doar o anecdotă, care circula într-un mediu bilingv, este posibil ca, în realitate, în mediile elenofone, ea să se fi referit inițial la pisica domestică, deși autorul citat numește animalul în cauză doar cu denumirea latină a nevăstuicii, poate tocmai pentru că nu cunoștea personal situația descrisă, destul de neobișnuită, de altfel.

Este greu de spus care va fi fost funcția acestei statuete în Antichitate. E drept, ea poate fi legată de cultul zeiței Bastet prin reprezentările, atitudinile și comportamentele generate de acest cult în societatea egipteană; pe de altă parte, din punct de vedere iconografic avem de a face cu o reprezentare "necanonică", mai apropiată de funcția decorativă a producției artistice. Ținând însă seama de raritatea pisicii în lumea greco-romană și de răspândirea acesteia în strânsă legătură cu cultele egiptene, este de presupus, totuși, că această statueta putea avea și o funcție cultică, fiind, din punct de vedere iudaic și creștin, un idol, fără însă ca deteriorarea sa să poată fi pusă în legătură cu această percepție a monumentului.

⁷³ Ammianus Marcellinus, *Historia Romana*, XVI, 8, 1, *apud* Ammianus Marcellinus, *Istorie romană* (studiu introductiv, trad., note și indice de D. Popescu), București, 1982, p. 121; cf. Ammianus Marcellinus, *op. cit.*, p. 626, n. 40.

ARHEOLOGIE MEDIEVALĂ. MEDIEVISTICĂ

CIMITIRUL SLAV DE LA OCNA SIBIULUI (SEC. VIII-IX)

Dumitru PROTASE

LE CIMITIERÈ SLAVE D'OCNA SIBIULUI (VIIIe-IXe SIÈCLES)

Ce cimetière a été decouvert en 1961, à l'occasion des travaux agricoles. Il se trouve sur le plateau denomme „Lab”, qui s'élève à la lisiere sud de la ville d'Ocna Sibiului (dep.de Sibiu), non loin de bains salés. Par les fouilles archéologiques, effectuées par l'auteur durant les années 1961-1965, ont été mis au jour un nombre de 135 tombes: 14 d'inhumation (M.30) et 120 d'incinération. On y ajoute une tombe d'inhumation de l'époque scythique (VIe-Ve siècle). La profondeur des tombes s'averre être très petite, seulement 25 - 40 centimètres, fait qui a cause leurs derangement général ou même la destruction par les travaux agricoles périodiques.

Iles tombes d'incinération sont de deux types: tombes à urne (la grande majorité, 110 environ) et tombes sans urne, les restes de l'incinération étant placés dans une petite fosse. Dans les deux cas, l'incinération a été effectuée a l'ustrinum, au-delà du cimetière, dans un lieu inconnu.

Por ce qui est des urnes, on avait utilisé des pots sans anses, tantôt entiers, tantôt fragmentaires (voir les illustrations). Pendant les recherches on n'a pas trouvé sur les urnes couvercles spéciaux ou un recouvrement quelconque, à cause que leur partie supérieure a été dérangée ou disloquée par le soc de la charrue. Mais on peut supposer l'existence des couvercles improvisés: fond de pots, simples tessons, morceaux de bois.

Le contenue des urnes est formé d'os humains calcinés, de brins de cendre et peu de petits fragments de charbon. Cela occupait d'ordinaire au plus la moitié de la capacité du vase-urne. La quantité des os incinérés des tombes est directement proportionnelle à l'âge des défunts. Les rares objets d'inventaire toujours ont été déposés uniquement à l'intérieur de l'urne, non à côté.

Les dimensions et la forme de la fosse des tombes avec ou sans urnes sont en général semblables: un tout petit trou, où se trouvaient les os calcinés ou les urnes. D'ailleurs, la différence entre ces deux types de tombes consiste en la présence ou en l'absence de l'urne.

Les tombes d'inhumation - deux de personnes mûres, un d'adolescent et onze d'enfants en-dessous 7 ans - ont les trous un peu plus profonde, (33-65 cm), que les tombes d'incinération. La majorité des squelettes sont mal conservés, les os étant en grande partie décomposés. Enterrés sur le dos, les défunts sont orientés avec la tête vers SV, NE, SSV, ESE, ayant les pieds étendus.

L'inventaire des tombes s'averre être pauvre, mais très varie: lames de couteau de fer, pointes de flèche, boucles de ceinture, clous, crampons, boucles d'oreille, une pointe de silex, perles en verre, un fragment de peigne en os, un corne pyrogravé et fragments céramiques.

Pour ce qui est de la céramique (voir les illustrations), on constate: des tesson provenant de 108 vases (65%) travaillés à la roue lente, 40 tombes contenant des fragments céramiques faits sur la roue rapide (33,8 %) et tessons de 9 pots modelés à la

main. Les formes et les ornements des pots, illustrés sur les planches, indiquent la datation du cimetière aux VIIIe-IXe siècles.

En ce qui regarde l'appartenance ethno-culturelle des defunts enterrées ici, pas encore chrétiens, nous estimons qu'il s'agit d'une communauté de population slave. Les rites et les pratiques funéraires rencontrés dans ce cimetière sont très répandus et bien connus à l'époque partout dans les territoires peuplés par les Slaves dans l'Europe de sud-est et centrale, y compris la Roumanie. La population proto-roumaine chrétiennes aux VIIIe-IXe siècles, pratiquait généralement l'inhumation.

Introducere

Cimitirul de la Ocna Sibiului a intrat în câmpul cercetărilor arheologice în anul 1961, în urma unei norocoase împrejurări, când în primăvara aceluiași an, la arat, au ieșit la iveală, scoase de fierul plugului, mai multe morminte de incinerare cu urnă, dintre care cinci au fost recuperate de Gh. Ruga, pe atunci profesor de istorie în localitate. Această descoperire întâmplătoare, care ne-a fost adusă la cunoștință în scurt timp după ce ea s-a produs, a format mobilul pentru începerea primelor sondaje de informare în locul respectiv, pe platoul numit de localnici *Lab*, situat foarte aproape, spre sud-vest, de băile sărate. Inițial, am fost informați că la Ocna Sibiului s-a descoperit un cimitir de incinerare cu urne din epoca romană. La fața locului, însă, văzând și primele urne funerare, ne-am dat seama imediat că, de fapt, mormintele descoperite aici nu aparțin epocii romane, ci unei comunități de populație slavă.

Săpăturile sistematice, mai întâi cu caracter de informare, au fost începute în cursul lunii august 1961. Atunci s-au descoperit 13 morminte de incinerare și unu de inhumare, pe baza cărora am ajuns la concluzia că aici nu este vorba de morminte izolate, ci de un cimitir slav de mai mare întindere, care prezintă interes pentru perioada de trecere la evul mediu. Aceste constatări preliminare, certe, ne-au determinat să luăm hotărârea de a dezveli prin săpături organizate întregul cimitir de la Ocna Sibiului.

Explorarea arheologică a continuat astfel – cu mijloace materiale și financiare puse la dispoziție de Academia Română – în anii 1962-1965, perioadă în care s-au dezgropat în total 135 de morminte, dintre care 15 de inhumare și 120 de incinerare¹. Deși în afara perimetrului cercetat mai pot exista, desigur, unele înmormântări periferice nedezgropate, totuși considerăm că prin săpăturile noastre au fost dezvelite aproape toate mormintele care alcătuiau acest cimitir, fapt care rezultă și din planul general. Prin urmare, cu cimitirul de la Ocna Sibiului se poate

¹ La săpături – care au fost efectuate sub directă supraveghere și conducere a subsemnatului – au participat, repartizați la practica de specialitate, următorii studenți de la Facultatea de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca: Ioan Glodariu (acum profesor universitar, Cluj-Napoca), Maria Munteanu (căs. Bărbulescu, profesor universitar, Constanța), Ioana Bogdan (cercetător științific I, Cluj-Napoca) și Elisabeta Tibád (profesoară, Bistrița).

opera, sub raport statistic, antropologic, al concluziilor de ordin ritual și istoric, așa cum se operează de obicei cu un complex arheologic explorat integral².

Metoda de cercetare în teren, pe care am adaptat-o și am aplicat-o din primul și până în ultimul an al investigațiilor, a constat în dezvelirea cimitirului în *sistem covor*, cu săparea de parcele largi de 3m și de 10-25 m lungime, adâncite totdeauna până în stratul de pământ neumblat. Fiecare mormânt descoperit a fost înregistrat separat cu toate datele și observațiile aparținătoare, inclusiv ridicarea oaselor pentru analiza antropologică. Marcarea mormintelor pe planul general la cimitirului, întocmirea de desene, schițe și executarea de fotografii, ori de câte ori am considerat necesar, au fost operații care făceau parte din maniera de lucru obișnuită.

Faptul că din primul moment ne-am dat seama că ne aflăm într-un cimitir ale cărui morminte, din cauza adâncimii prea mici, Au fost atinse și deteriorate în mare măsură de lucrările agricole periodice, ne-a determinat să luăm măsurile cuvenite, spre a evita amestecarea inventarelor funerare și a urnelor rupte de plug și răspândite, sub forme de fragmente ceramice, pe teren. Astfel, am preîntâmpinat pericolul real de a considera drept morminte și niște *membra disiecta* din una și aceeași înmormântare, ceea ce ar fi putut duce la o denaturare a situației existente.

Cât privește studiul materialului, al riturilor și al practicilor funerare, încadrarea cronologică și aprecierea lor etno-culturală, am ținut seama de stadiul cercetărilor, criteriilor, și cunoștințelor pe plan științific național și internațional, oprindu-ne la concluziile care ni s-au părut cele mai verosimile. Indiferent la încheierile la care am ajuns, susceptibile totdeauna de modificările firești impuse de progresul cercetării și opticii istorice, cimitirul de la Ocna Sibiului rămâne un document arheologic important, în contextul problemelor etnice care se pun pentru istoria românilor și a sud-estului european în secolele VIII-IX. Oricum, acest cimitir nu poate fi scos din rândul descoperirilor analoage cunoscute acum, atât pe teritoriul țării noastre cât și în unele țări vecine, ci se cere încadrat în același orizont arheologic, cronologic și de rit funerar specific, spre a putea determina cât mai corect etnicul populației. de aceste considerente majore am fost călăuziți în prelucrarea științifică a întregului material.

Descrierea mormintelor

Mormântul 1 (pl. V). Incinerație cu urnă. Ad. 40-45 cm. Urna este o oală întreagă, lucrată la roată înceată, împodobită pe jumătatea superioară cu benzi de linii în val și portative. Partea inferioară este lipsită de ornamentație. Gura urnei a fost ruptă de plug. Culoarea pastei est cenușie-cafenie. În urnă s-au identificat oase de la doi indivizi de vârstă apropiată și de sex opus, probabil soț și soție. La golire, printre oasele calcinate s-a găsit un os de animal ornamentat, probabil de la

² Un raport preliminar asupra primelor 19 morminte, raport intitulat *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, am publicat în volumul *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași, cu prilejul împlinirii a 70 de ani*, București, 1965, p. 153-159, susținând că acest cimitir datează din secolul al IX-lea.

un mâner și un cui de fier scurt, ambele trecute prin foc (pl. XXVII). Acest mormânt și următoarele patru au fost descoperite fortuit, în primăvara anului 1961 și recuperate de profesorul Gh. Ruga.

Mormântul 2 (pl. V). Incinerație cu urnă. Din urnă s-au găsit fundul și cioburile de la o oală cu pereții groși (întregită), de culoare cărămizie-bej, lucrată cu roată înceată. Restul a fost complet distrus de plug. Ad. Circa 20 cm. *Conținut:* oase umane calcinate de adult și bucățele de cărbuni. Fără inventar.

Mormântul 3 (pl. V). Incinerație cu urnă. Ad. 20-25 cm. Din urnă, care este o oală lucrată cu roata rapidă, din pastă nisipoasă, cenușie-cafenie, s-a păstrat partea inferioară, dar și aceasta crăpată și corodată. S-au mai păstrat cioburile din partea superioară. Pe unele cioburi ale urnei întregite se disting ornamente în val și linii paralele. *Conținut:* oase calcinate de om adult (femeie), în cantitate mare, amestecate cu bucățele de cărbune. Fără inventar.

Mormântul 4 (pl. XXIII). Incinerație cu urnă. Ad. circa 20 cm. Urna s-a găsit răsturnată și sfărâmată de plug. Din ea se păstrează resturi din pereți și fundul cu oase calcinate în el. Urna este o oală fără toarte, lucrată cu mâna, din pastă cărămizie. În jurul urnei, pe o suprafață de un metru pătrat, s-a găsit un fragment dintr-o apucătoare de capac și câteva cioburi din altă oală decorată cu scobituri de unghie, precum și un fund dintr-o a treia oală. Pe unele fragmente din urnă se distinge un decor cu linii ondulate și caneluri mari. *Conținut:* puține oase calcinate umane (copil de 7-8 ani), rămase pe fundul urnei. Fără inventar.

Notăm că resturile din jurul urnei pot proveni de la alte două morminte deranjate.

Mormântul 5. Despre acest mormânt avem informația că la adâncimea de vreo 15 cm, după plug, în timpul aratului, au apărut în același loc, pe o suprafață de circa un metru pătrat, fragmentele unei oale lucrate la roată și împodobită cu linii ondulate și portative. Alături de cioburi, s-au observat și ceva oase umane arse. Obiecte de inventar nu se menționează.

Mormântul 6. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Partea superioară a urnei a fost distrusă de fierul plugului, păstrându-se numai partea inferioară. Urna este oală fără toarte, lucrată cu roată rapidă, din pastă foarte friabilă, cu mult nisip, având culoare negricioasă. Pe unele cioburi se găsește, ca ornament banda de linii vâlurite și portativul. *Conținut:* oase umane calcinate de adult (femeie) și cărbune; printre oasele calcinate s-au observat și fragmente de calotă craniană. Inventar: un cui.

Mormântul 7. Incinerație cu urnă. Ad. 35 cm. Urna este o oală mare fără toarte, lucrată cu mâna din pastă friabilă, ornamentată pe umeri și pe gât cu o linie în val, iar pe burtă și pe partea inferioară cu linii orizontale neregulate. Remarcăm că ornamentația trece și pe partea inferioară. *Conținut:* oase calcinate de om matur, care umpleau urna mai bine de jumătate, și cărbune. Fără inventar.

Notăm că la vest de urnă, la distanță de 10-12 cm, se aflau puține oase calcinate din scheletul unui copil, puse direct pe pământ, la adâncime de 20 cm, iar mai spre vest cu 10 cm se găsea fundul unui vas, gol, lucrat cu mâna, probabil

pentru ofrande, la adâncime tot de 20 cm. Este greu de spus, dacă aici avem sau nu de a face cu un al doilea mormânt.

Mormântul 8 (pl. VII). Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Din urnă a rămas doar fundul îngroșat, lucrat cu mâna (?), din pastă grosolană, foarte friabilă și corodată, de culoare cărămidie și cu miezul negricios, care conține mult nisip. Partea superioară a fost distrusă de fierul plugului. *Conținut:* foarte puține oase calcinate de copil, extrem de fărâmițate.

Mormântul 9 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. S-a găsit numai partea inferioară a urnei, care este o oală mare, de culoare cenușie-cărămidie, lucrată cu roată înceată, din pastă grosolană. Pe un fragment se vede un ornament formată dintr-o bandă cu linii ondulate. Notăm că și aici fundul oalei este ușor îngroșat. *Conținut:* oase multe de la doi adulți (bărbat și femeie), precum și bucățele de cărbune, totul fiind depus în urnă, nimic pe alături. Fără inventar.

Mormântul 10 (pl. II, VII). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Din urnă, care este o oală mare, fără toarte și fără ornamente, se păstrează doar trei sferturi din partea inferioară, cu caneluri dese în interior, restul fiind distrus de plug. Urna este lucrată la roată rapidă, din pastă cenușie-cafenie, cu mult nisip, destul de friabilă. *Conținut:* foarte multe oase calcinate de la doi indivizi maturi (femeie și probabil bărbat); printre oase se găseau și bucățele de cărbune, amestecate cu pământ. Fără inventar.

Mormântul 11. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urna este o oală fără toarte, de culoare cenușie-bej, lucrată la roată, din pastă nisipoasă, friabilă. Urna a fost distrusă de plug, din ea păstrându-se doar un sfert din partea inferioară. *Conținut:* pe fundul urnei se afla un strat de pământ, pe care erau așezate bucățele de cărbune, oase calcinate de adult (bărbat) și adolescent (femeie). *Inventar:* vârful unei lame de cuțit din fier.

Mormântul 12 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 23 cm. Ca urnă s-a folosit o oală fără toarte, lucrată cu roata, din pastă nisipoasă, având suprafața cărămidie și miezul negru. Din urnă se păstrează numai o cincime din partea inferioară, restul fiind distrus de plug, în timpul aratului. *Conținut:* oase calcinate de om matur și bucățele de cărbune, așezate pe un strat de pământ, depus (desigur, ritual) pe fundul urnei. *Inventar:* nimic.

Mormântul 13 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 22 cm. S-a păstrat numai o treime din urnă, partea ei inferioară, restul fiind distrus de plug. Urna este o oală fără toartă, lucrată cu mâna, cu fundul și pereții groși, de culoare bej-cărămidie. *Conținut:* puține oase calcinate de om matur, amestecate cu bucățele de cărbune. Fără inventar.

Mormântul 14 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Din urna lucrată cu roata, care este o oală de culoare negricioasă în exterior și cărămidie în interior, s-a păstrat numai fundul și puține oase umane calcinate, foarte fărâmițate. Fără inventar.

Mormântul 15 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Mormântul este format dintr-un de oală lucrat cu mâna și foarte puține oase calcinate de adult și bucățele de cărbune. Fără inventar. De notat că acest mormânt se află foarte aproape de

M14 și s-ar putea să fie vorba de o înrudire între cei doi defuncți. Dar nici întâmplarea nu poate fi exclusă în explicare acestei adiacențe.

Mormântul 16 (pl. II). Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urna este formată dintr-o oală mare, fără toarte, lucrată la roată, fără ornamente pe jumătatea inferioară, singura păstrată. *Conținut:* oase arse de adolescent și bucățele de cărbune. *Inventar:* o bucățică de fier, care seamănă cu un vârf de săgeată.

Mormântul 17. Inhumăție. Ad. 43 cm. Schelet de om matur. Orientarea cu capul spre NE și picioarele spre SV. Culcat pe spate cu picioarele întinse și paralele, privirea spre SV. Mâna dreaptă era întinsă pe lângă corp, iar stânga îndoită din cot, adusă pe bazin. Lungimea scheletului: 1,56. Starea de conservare a oaselor este slabă, probabil din cauza adâncimii mici a gropii sepulcrale. În groapă s-au găsit cioburi neolitice Petrești. Se pare că ele provin din stratul de cultură. Fără inventar. După aspectul bazinului, defunctul pare a fi bărbat.

Mormântul 18. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Din urnă a mai rămas doar o mică parte din jumătatea inferioară, care permite să constatăm că era lucrată la roată din pastă nisipoasă, de culoare negricioasă, având ca decor bandă de linii drepte și vălurite. *Conținut:* câteva oase calcinate și bucățele de cărbune. Fără inventar.

Mormântul 19. Incinerație cu urnă. Ad. 22 cm. Urna era formată dintr-o oală mare, fără toarte, de culoare negricioasă, lucrată la roată și împodobită cu linii orizontale și ondulate. Din ea s-a păstrat doar partea inferioară, restul fiind distrusă de plug. *Conținut:* oase arse de adult (femeie), amestecate cu bucățele de cărbune, așezate pe un strat de pământ, care a fost depus intenționat chiar pe fundul urnei. Fără inventar.

Mormântul 20 (pl. XII). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna a fost tăiată de plugul tractorului mai mult de jumătate. Ea este o oală fără toarte, lucrată cu roata, de culoare cenușie-brună. *Conținut:* oase arse de om matur (femeie). Fără inventar. Observăm că și aici s-au presărat, pe fundul urnei, un strat de pământ negru, gros de 3 cm, peste care s-au așezat oasele calcinate ale defunctului.

Mormântul 21. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna, distrusă de plugul tractorului, era o oală lucrată cu roata din care nu a mai rămas decât fundul și puține cioburi din pereți. *Conținut:* oase arse de om adult. Fără inventar.

Mormântul 22 (pl. XIII, XIV, XXIV). *Inhumăție.* Ad. 52 cm. Copil. Orientarea: capul spre SE, picioarele întinse și paralele către NV. Din schelet s-au păstrat câțiva dinți de lapte, resturi din oasele picioarelor (aproape praf) și o bucățică din mandibulă. Restul scheletului s-a descompus, din cauza adâncimii mici a gropii sepulcrale. Scheletul era așezat în stratul de pământ galben. Nu cunoaștem poziția mâinilor. *Inventar:* o oală așezată la picioare, în partea dreaptă, pentru ofrandă (pl. XIV). Oala s-a găsit culcată cu gura spre NV. Mormântul este contemporan cu cele de incinerație, după cum indică factura oalei, pusă ca inventar.

Mormântul 23 (pl. X, XIV, XXIV). *Inhumăție.* Ad. 60 cm. Copil. Orientarea: capul spre SE, picioarele întinse și paralele către NV. Din schelet (lung de 70-80 cm) s-a păstra capul și ceva din oasele picioarelor (praf). Lungimea 75-80 cm.

Inventar: oala mică fără toarte, întreagă așezată lângă cap, culcată cu gura spre NV (către picioare). Notăm că oala este ornamentată pe umăr cu câteva caneluri (pl. XIV).

Mormântul 24. Inhumatie (pl. VIII, XVII, XXIV). Ad. 50 cm. Schelet de copil. Orientarea: NV (picioarele), SE (capul). Această orientare o presupunem după resturile de oase foarte măcinate. Din schelet nu s-a păstrat decât o dără de praf din oasele picioarelor, iar din rest numai firișoare de praf osos. *Inventar:* o oală mică, fără toarte și cu ornamente de benzi ondulate și linii drepte pe umăr; s-a găsit culcată, cu gura spre SE, la picioare, în partea stângă.

Mormântul 25. Incineratie cu urnă. Ad. 25 cm. Distrus de plugul tractorului. Din urnă a mai rămas doar partea inferioară cu puține oase arse, provenite de la doi indivizi adulți, probabil bărbat și femeie. Urna era o oală de culoare negricioasă-cafenie, lucrată la roată înceată. Fără inventar.

Mormântul 26 (pl. XIV). Incineratie cu urnă. Ad. 28 cm. Urna este o oală fără toarte, lucrată cu roată înceată, de culoare negricioasă-cafenie, cu fundul plat și ornamentată cu portative de linii drepte. Partea ei superioară a fost ruptă de plugul tractorului. *Conținut:* oase calcinate de la doi indivizi adulți (bărbat și femeie), amestecate cu pământ, în cantitate mare: printre oase nu s-a găsit nici cenușă și nici cărbune. Fără inventar. Notăm că sub fundul urnei s-au găsit câteva bucățele de cărbune, așezate probabil cu semnificație rituală.

Mormântul 27 (pl. IX). Incineratie cu urnă. Ad. 26 cm. Urna a fost ruptă de plugul tractorului și distrusă de la jumătate în sus. Ea era o oală fără toarte, de culoare negricioasă, lucrată cu roata. *Conținut:* oase calcinate de om matur, provenite de la doi indivizi (probabil bărbat și femeie), amestecate cu pământ negru pătruns de deasupra, fără cenușă și cărbune. Fără inventar.

Mormântul 28 (pl. IX, XIV). Incineratie cu urnă. Ad. 23 cm. Aproape complet distrus de tractor. Urna a fost dislocată cu totul și cioburile împrăștiate. S-au găsit foarte puține oase umane arse, din cauză că urna fusese dislocată și spartă de plugul tractorului. Printre cioburile urnei, lucrată la roată rapidă, s-au găsit multe bucățele de cărbune și o bucată de lemn gros (lungă de 10 cm), carbonizată și compactă. Fără inventar.

Mormântul 29 (pl. IX). Incineratie cu urnă. Ad. 40 cm. Urna era o oală mică, fără toarte și lucrată cu mâna, nestrictă de plugul tractorului. *Conținut:* pe fundul urnei se găsea un strat de pământ negru, gros de 4 cm, peste care s-au depus oasele arse ale defunctului (copil); lipsește cenușa și cărbunele. *Inventar:* o bucată plată de fier, ruptă probabil din lama unui cuțit (lungimea 3 cm, lățimea 1,7 cm).

Mormântul 30 (pl. VIII, XV). Incineratie cu urnă. Ad. 40 cm. Urna este o oală mare, fără toarte, lucrată la roată, care s-a păstrat aproape nestrictă de plugul tractorului. Ea s-a găsit plină, până aproape la gură, cu oase calcinate de om matur, nu prea bine arse. Oasele, aparținând la doi indivizi (probabil bărbat și femeie), erau amestecate cu câteva bucățele de cărbune și mult pământ. Lipsește cenușa. Pe fundul urnei s-a depus un strat de pământ negru, curat, gros de 3 cm, peste care s-au așezat oasele calcinate. Fără inventar.

Mormântul 31 (pl. VIII, XV). Incinerare cu urnă. Ad. 40 cm. Urna este o oală mare, brună-cărmizie, fără toarte, lucrată din pastă nisipoasă, la roată înceată. S-a găsit în poziție verticală, plină cu oase umane nu tocmai bine arse. *Conținut*: oase calcinate de la doi indivizi maturi (bărbat și femeie), amestecate cu pământ negru; lipsește cenușa și cărbunii. *Inventar*: un vârf de cuțit din fier, mâncat de rugină.

Mormântul 32. Inhumare. Ad. 55 cm. Mormânt de copil. Scheletul s-a găsit culcat pe spate cu mâinile, probabil întinse pe lângă corp. orientare: capul spre E, picioarele întinse spre V. lungimea scheletului: 90 cm. Starea de conservare a oaselor foarte slabă. S-au păstrat oasele capului, un dinte de lapte, fragmente din oasele bazinului, vârful picioarelor, o dâră de praf osos, foarte fin, din coloana vertebrală (regiunea cervicală) și așchii fragile din *humerus*. Vârsta copilului defunct pare a fi sub șapte ani, după cum indică lungimea scheletului și dintele de lapte. *Inventar*: în partea stângă a capului o ulcică întreagă, fără toarte, așezată în poziție verticală, plină cu pământ și fără capac; lângă tâmpla dreaptă s-a găsit un cercel din fir simplu de bronz, cu capetele petrecute. După cum arată cercelul, mormântul aparține unei fete.

Mormântul 33. Incinerare cu urnă. Ad. 25 cm. Distrus complet de plugul tractorului. Pe o suprafață de aproape 1m² s-a observat că se găseau risipite oase umane arse și bucăți dintr-o oală, lucrată la roată. Putem presupune că fragmentele ceramice provin din urna incinerată. Alte elemente sepulcrale nu s-au înregistrat. Fără inventar.

Mormântul 34 (pl. II, XII, XV). Incinerare cu urnă. Ad. 40 cm. Drept urnă s-a folosit o oală mare, lucrată la roată rapidă. Partea ei superioară a fost ruptă de plug, dar s-au găsit și fragmente din buză. *Conținut*: oase multe de om matur, bine calcinate, așezate direct pe fundul urnei, fără stratul de pământ negru, prezent în alte cazuri. Cenușa și cărbunele lipsesc. Fără inventar.

Mormântul 35. Incinerare, probabil cu urnă. Ad. 30 cm. Complet distruse de tractor. Mormântul este prezent doar prin puține oase calcinate de om matur și câteva cioburi, lucrate cu roata înceată, provenite eventual din urnă. Fără inventar.

Mormântul 36 (pl. XI). Incinerare cu urnă. Ad. 35 cm. Urna, lucrată la roata înceată și având fundul plat, a fost tăiată de plug. Pe fundul urnei, păstrate *in situ*, s-au găsit oase calcinate, puține. Cenușa și cărbunele lipsesc. Fără inventar.

Mormântul 37 (pl. X). Incinerare cu urnă. Ad. 35 cm. Urna este o oală fără toarte, lucrată la roată înceată. Ea a fost retezată de plugul tractorului mai mult de jumătate. În partea inferioară păstrată s-au găsit multe oase calcinate de om matur (bărbat), în cantitate mare, fără cenușă, amestecate cu sporadice bucățele de cărbune. *Inventar*: sfărâmaturi dintr-un obiect de fier, neprecizabil ca utilizare.

Mormântul 39 (pl. III, XV). Incinerare cu urnă. Ad. 50 cm. Ca urnă s-a utilizat o oală întreagă, lucrată la roată înceată, din pastă gri-negricioasă, bine arsă, ornamentată pe umăr cu două caneluri. Ea are fundul plat și s-a găsit în poziție verticală, fără capac. *Conținut*: oase bine calcinate de la doi indivizi maturi (probabil bărbat și femeie). Lipsește cenușa și cărbunele. *Inventar*: o bucățică de fier, în formă de scoabă, provenită probabil de la targa mortuară.

Mormântul 39 (pl. III, IX). Incinerație cu urnă. Ad. 50 cm. Urna s-a găsit aproape lipită de cea din M38, fapt care ar putea arăta că defunctul aparține aceleiași familii. Oală-urnă s-a găsit turtită de tractor, dar s-a putu întregi. Nu avea capac. Ea este o oală fără toarte, lucrată cu oală înceată, din pastă bună, fără prea mult nisip, are fundul plat și este lipsită de ornamentație. *Conținut*: oase de la un bărbat și o femeie, puternic arse, fără cărbuni și cenușă printre ele. *Inventar*: o lamă de cuțit din fier.

Mormântul 40 (pl. XXIII, XXV). *Inhumație*. Ad. 55 cm. Defunctul este un copil de 2-3 ani. Scheletul este orientat cu capul spre SE, picioarele spre NV. Se păstrează o parte a oaselor craniului, slabe urme din torace, dinți de lapte și falange de la picioare. Fără inventar. După urmele de oase vizibile, lungimea scheletului poate fi apreciată la 60 cm. Notăm că oasele sunt extrem de prost conservate. La demontare, ele s-au fărâmat aproape toate, încât nu s-au putut ridica decât puține fragmente din oasele capului și dinții.

Mormântul 41 (pl. III). Incinerație cu urnă. Ad. 38 cm. Partea superioară a urnei a fost ruptă de plug. Ea este o oală fără toarte, lucrată la roată înceată, din pastă de culoare negricioasă. *Conținut*: oase calcinate de la doi adulți (probabil bărbat și femeie), fără cărbune și cenușă. *Inventar*: o bucățică din lama unui cuțit de fier.

Mormântul 42 (pl. III, XVI). Incinerație cu urnă. Ad. 37 cm. Drept urnă, s-a pus o oală cenușie-brună, lucrată la roată rapidă, din pastă nisipoasă, ornamentată cu linii orizontale, dese, plasate pe umăr. Urna s-a găsit atinsă de plugul tractorului și ușor înclinată spre sud. *Conținut*: puține oase arse de adolescent. Fără inventar.

Mormântul 43 (pl. XI, XVI). Incinerație cu urnă. Ad. 50 cm. Ca urnă, s-a utilizat o oală fără toarte, lucrată la roată rapidă, din pastă brună, nisipoasă, având fundul retezat și neîngroșat. Ea a fost atinsă de tractor și și-a găsit ușor înclinată spre est. *conținut*: oase din scheletul a doi oameni maturi (bărbat și femeie), foarte puțin calcinate. Fără inventar.

Mormântul 44 (pl. VII). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna este o oală fără toarte, lucrată cu roată înceată, din pastă nisipoasă, de culoare negricioasă-brună. Partea ei superioară a fost distrusă de plug. Jumătatea inferioară s-a găsit în poziție verticală, conținând puține oase calcinate de la un copil și de la un adolescent. *Inventar*: doi cercei din fir simplu de bronz și o lamă de cuțit din fier.

Mormântul 45. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna a fost zdrobită și dislocată de tractor. Din ea au rămas numai câteva fragmente, asociate cu oase umane calcinate, împrăștiate pe o suprafață de aproape 1 m². Cioburile adunate de pe teren provin dintr-o roată de culoare brună, lucrată la roată înceată, din pastă nisipoasă. Fără inventar.

Mormântul 46 (pl. III, XVI). Incinerație cu urnă. Ad. 38 cm. Urna, ruptă de plug în partea superioară, este o oală de culoare brună, lucrată la roată înceată, din pastă fără nisip și ornamentată cu linie ondulată, striuri și creștături. Ea are fundul plat și îngroșat, prevăzut cu *umbo* în centru. *Conținut*: oase arse provenite din scheletul unui bărbat și al unei femei. Fără inventar.

Mormântul 47 (pl. XVII). Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urna, complet distrusă de plugul tractorului și dislocată, s-a găsit sub formă de cioburi împrăștiate prin pământ, împreună cu sfărâmaturi de oase calcinate. Este o oală fără toarte, lucrată cu roată înceată, din pastă cu nisip și pietricele, de culoare negricioasă și ornamentate cu linii ondulate, rudimentar executate. Tot colo s-au găsit și câteva cioburi din late trei vase, dislocate de plug. *Conținut:* puține oase calcinate de adolescent, fărâmițate și risipite pe o suprafață de 1 m². Fără inventar.

Mormântul 48 (pl. III). Incinerație cu urnă. Ad. 36 cm. Urnă distrusă de plug. Au rămas din ea puține fragmente și oase calcinate de adolescent. Rezultă că urna era lucrată la roată, din pastă nisipoasă, de culoare brună în exterior și cu miezul negru. Pe unele cioburi provenite din umărul urnei se află, ca ornament, linii vârlurite. *Conținut:* puține oase arse, dispersate, adunate bucățică cu bucățică, de prin pământ. Se pare că oasele sunt de la doi indivizi. Fără inventar.

Mormântul 49 (pl. XXIII). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urnă dislocată de plug. Se păstrează cioburi din buză și partea inferioară, care arată că ea era lucrată la roată înceată, din pastă brună-negricioasă, fără nisip, împodobită cu linii ondulate pe umăr. *Conținut:* oase calcinate de adolescent, între care și măsele cariate. Fără inventar.

Mormântul 50 (pl. III, XI, XVIII). Incinerație cu urnă. Ad. 42 cm. Urna, atinsă de tractor, s-a găsit aproape întreagă, în poziție verticală, ușor înclinată spre sud. Este o oală negricioasă, lucrată la roată rapidă, din pastă nisipoasă, având fundul plat, neîngroșat, iar ca ornament benzi de linii ondulate. *Conținut:* oase arse de om matur (bărbat și femeie). Fără inventar.

Mormântul 51 (pl. IIIa, X, XVI). Incinerație cu urnă. Ad. 32 cm. Urna este stricată de plug, dar a putu fi întregită. Ea este o oală fără toarte, lucrată la roată, din pastă de culoare cafenie-negricioasă, bine arsă, ornamentată cu portative de linii drepte și benzi vârlurite. *Conținut:* oase calcinate din scheletul a doi indivizi adulți. Fără inventar.

Mormântul 52 (pl. XXI). Incinerație cu urnă. Ad. 35 cm. Din urna stricată de tractor și dislocată au rămas numai cioburi mărunte, lucrată la roată înceată, de culoare negricioasă, cu puțin nisip în pastă și ornamentate cu linii orizontale și benzi vârlurite. *Conținut:* oase de om matur. Fără inventar.

Mormântul 53 (pl. XII). Incinerație cu urnă. Ad. 34 cm. Urna, distrusă de plug, nu se poate întregi. Cioburile ppăstrate arată că ea era lucrată la roată rapidă, din pastă nisipoasă, bine arsă, având fundul plat și decor în partea superioară. *Conținut:* oase calcinate de la doi adulți (bărbat și femeie). Fără inventar.

Mormântul 54 (pl. XI). Incinerație cu urnă. Ad. 28 cm. Deranjat de tractor. Din urna spartă s-au păstrat cioburi de culoare cafenie, lucrate cu roata rapidă, din pastă nisipoasă. Cioburile rămase erau amestecate cu oase calcinate de la doi adolescenți. Printre oase s-a aflat și un dinte (molar). Fără inventar.

Mormântul 55. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Complet distrus și dislocat de plug. Din mormânt au rămas doar puține oase risipite prin pământ și amestecate cu cioburi dintr-o oală lucrată la roată înceată, de culoare brună-cărmizie. S-au

identificat și câteva cioburi din alte două oale, modelate, de asemenea, cu roata înceată. După aspect, oasele arse par a fi de adolescent. Fără inventar.

Mormântul 56 (pl. III, XVII). Incinerație cu urnă. Ad. 42 cm. Urna este o oală negricioasă, fără toarte, lucrată cu roată rapidă, din pastă nisipoasă, cu bogate ornamente de benzi ondulate și linii drepte. Ea s-a găsit ruptă de plugul tractorului în partea superioară. Fundul ei este îngroșat. Din buză nu s-a păstrat nimic. *Conținut:* multe oase calcinate de om matur (femeie). Fără inventar.

Mormântul 57 (pl. XVII). Incinerație cu urnă. Ad. 36 cm. Urna este o oală fără toarte, lucrată la roată cu învârtire rapidă, din pastă nisipoasă, de culoare negricioasă-brună. S-a găsit ruptă în bucăți rămase pe loc. Îi lipsește o parte din buză și gât. Pe umăr este ornamentată cu caneluri neregulate. Ea are fundul plat și îngroșat. *Conținut:* oase arse de om matur și de copil de circa șase ani. Fără inventar.

Mormântul 58. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna este foarte stricată de tractor și nu se poate întregi. Cioburile rămase din ea sunt lucrate la roată înceată, din pastă nisipoasă de culoare negricioasă-brună. S-au identificat și cioburi din alte două vase, de aceeași factură. Printre cioburi s-a găsit și fundul urnei, care este mic, plat și ușor îngroșat. Poziția urnei în groapă este verticală. *Conținut:* puține oase arse de adolescent și de copil, printre care și puțin cărbune. Fără inventar.

Mormântul 59 (pl. XVII). Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urna este dislocată de tractor, ruptă în bucăți și nu se poate întregi. Cioburile ei sunt lucrate la roată cu învârtire înceată, din pastă brună, nisipoasă, unele având decor de linii ondulate. *Conținut:* oase mărunte, bine calcinate, dar puține. Fără inventar.

Mormântul 60 (pl. XIII, XVIII). Incinerație cu urnă. Ad. 28 cm. Dislocat de tractor și oasele risipite. Urna este o ulcică lucrată la roată cu învârtire lentă, din pastă nisipoasă, de culoare brună—cărămizie, ornamentată cu linii vălurite în jumătatea superioară și striuri de mijloc. Câteva fragmente arată că buza ei era foarte puțin răsfrântă. *Conținut:* oase umane calcinate, puține și fărâmițate. Fără inventar.

Mormântul 61 (pl. VIII). Incinerație cu urnă. Ad. 50 cm. Oală-urnă a fost atinsă de plug și gura distrusă. Ea este lucrată la roată rapidă, din pastă nisipoasă, are culoare cărămizie, pereți subțiri, fundul ușor îngroșat. Pe corpul ei, ca decor, se disting linii drepte și ondulate. *Conținut:* multe oase arse de la doi indivizi maturi (bărbat și femeie) și bucățele de cărbune; cenușa lipsește. Fără inventar.

Mormântul 62 (pl. IIIa, XIII, XVIII). Incinerație cu urnă. Ad. 43 cm. Urna, așezată în poziție verticală, este o oală fără toarte, lucrată cu roata, din pastă brună-negricioasă, împodobită cu linii dese pe jumătatea superioară. Are fundul plat, ușor îngroșat și pasta fragilă. *Conținut:* oase de la doi adulți, bine arse, dar puține. Inventar: un cuțițaș din fier.

Mormântul 63. Inhumație. Ad. 43 cm. Schelet de copil (2-3 ani), complet descompus. Din el s-a găsit doar o parte din oasele capului, foarte subțiri. Resturi sau urme din schelet nu s-au găsit, nici măcar sub formă de praf osos, motiv pentru care orientarea nu se poate preciza. Totuși, este de presupus că scheletul

stătea culcat pe spate cu capul spre SE și picioarele spre NV, cu mâinile așezate pe lângă trup, ca și în cazul celorlalte morminte de copii înhumați. Fără obiecte de inventar.

Mormântul 64. Incinerare cu urnă. Ad. 34 cm. Urna dislocată de tractor. *In situ* a rămas numai fundul ei, singurul care se păstrează. Acesta este lucrat cu roata rapidă, din pastă brună-negricioasă, conținând mult nisip. *Conținut:* puține oase calcinate de la doi adulți. Fără inventar.

Mormântul 65 (pl. IIIa, XII). Incinerare cu urnă. Ad. 34 cm. Urna, înclinată spre SV, este ruptă mai bine de jumătate de plugul tractorului. Cioburile păstrate sunt lucrate la roata cu turație rapidă, din pastă nisipoasă, de culoare cenușie-negricioasă, ornamentate cu linii orizontale și paralele, precum și cu linii vălurite. Oase calcinate de om adult (bărbat) și adolescent (femeie). *Inventar:* fragmente dintr-un obiect de fier, neidentificabil ca întrebuințare.

Mormântul 66 (pl. XVII). Incinerare cu urnă. Ad. 34 cm. Urna, înclinată spre E, este ruptă de plug în partea superioară. Și aici urna este o oală fără toarte, lucrată cu roata, din pastă nisipoasă, friabilă, ornamentată cu linii paralele. Fundul ei este plat și ușor îngroșat. Urna este de culoare brună- cărămizie. *Conținut:* puține oase calcinate de adolescent (femeie). Fără inventar.

Mormântul 67. Incinerare cu urnă. Ad. 22 cm. Din oala-urnă, tăiată de plug până la bază și dislocată complet, n-au mai rămas decât trei cioburi mici și subțiri, lucrate cu roata, din pastă nisipoasă, provenite din burta oalei. Pe locul mormântului s-au descoperit oase calcinate de om matur, foarte dispersate. Fără inventar.

Mormântul 68 (pl. XIII). Incinerare cu urnă. Ad. 23 cm. Urna a fost retezată de tractor până aproape de fund, care a rămas *in situ*, conținând oase calcinate. După factura părții inferioare a urnei, se vede că ea era o oală lucrată cu roată înceată, din pastă brună-negricioasă, cu mult nisip. *Conținut:* oase bine calcinate de la un om adult și un copil de 5-6 ani. Fără inventar.

Mormântul 69 (pl. XXI). Incinerare cu urnă. Ad. 38 cm. Urnă modelată pe roată înceată, ruptă de tractor până la jumătate și cioburile pierdute. Partea inferioară, însă, se păstrează în poziție verticală și conține foarte multe oase calcinate, provenite de la doi defuncți maturi, unul fiind o femeie de circa 30 de ani. Oala-urnă este făcută din pastă brună-negricioasă, cu mult nisip. Unele cioburi din ea au, ca ornament, linii paralele. Urna are fundul plat și îngroșat. Fără inventar.

Mormântul 70. Incinerare cu urnă. Ad. 25 cm. Distrus de tractor. Se păstrează numai fundul urnei cu puține oase calcinate de om matur (bărbat) și de adult (femeie). Fără inventar. În jurul urnei nu s-au constatat oase calcinate, totul fiind deșus în urnă.

Mormântul 71 (pl. IIIa, XIX). Incinerare cu urnă. Ad. 37 cm. Urna se păstrează întreagă, doar puțin atinsă de fierul plugului. Ea se găsea în poziție verticală, prezentând crăpături în pereți, cauzate de presiunea transmisă de deasupra. Urna este o oală mare, fără toarte, lucrată la roată cu turație lentă, din pastă de culoare negricioasă. *Conținut:* oase bine calcinate de la doi indivizi

(bărbat și femeie de circa 30-35 de ani), precum și firițele de cărbun. Fără inventar.

Mormântul 72 (pl. IIIa). Incinerație cu urnă. Ad. 38 cm. Distrus de tractor. Se păstrează numai fundul urnei, modelată pe roată înceată și o mână de oase calcinate de la un adolescent (femeie) și un bărbat matur. Din partea păstrată rezultă că urna era o oală lucrată cu roata înceată, din pastă de culoare negricioasă-cărămizie, având fundul îngroșat. Cărbuni așezați în urnă, probabil ritual. Fără inventar.

Mormântul 73 (pl. IV). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna a fost retezată de plug până mai jos de jumătate. Se păstrează numai partea ei inferioară, din care rezultă că avem de a face cu o urnă lucrată la roată cu turație lentă, de culoare cărămizie, fundul plat și îngroșat. *Conținut:* oase umane calcinate (bărbat și femeie de 25-30 de ani) și puțin cărbune; pe fundul urnei se găsea un strat de pământ, gros de 3 cm, așternut intenționat, peste care s-au așezat apoi oasele arse. *Inventar:* o bucățică de fier îndoită și oxidată, a cărei proveniență dintr-un anume obiect este greu de precizat.

Mormântul 74 (pl. IV). Incinerație cu urnă. Ad. 42 cm. Urna lucrată cu roată înceată, a fost tăiată de plug în partea superioară, dar s-a păstrat *in situ* și în poziție verticală. Partea inferioară a urnei, sub presiunea de deasupra, s-a găsit crăpată în mai multe locuri. Urna este o oală mare, lucrată cu roata, lipsită de toarte, ornamentată cu o linie ondulată. Are fundul plat și îngroșat. *Conținut:* foarte multe oase calcinate de om matur (bărbat) și adolescent (femeie), depuse pe un strat de pământ gros de 4 cm, care a fost așezat ritual direct pe fundul urnei; pe stratul de pământ menționat s-a pus mai întâi un fragment din calota craniană și un os lung fragmentar, probabil de la picior, iar apoi restul oaselor calcinate, fără o ordine precizabilă. *Inventar:* fragmente dintr-o lamă de cuțit din fier, găsite printre oasele calcinate.

Mormântul 75. Incinerație cu urnă. Ad. 28 cm. Din urna modelată pe roata înceată, a fost retezată de fierul plugului de tractor și din ea a rămas doar partea inferioară, înclinată spre SE. ea conține oase umane calcinate de la un bărbat de circa 35 de ani și o femeie 25 ani, inclusiv fragmente de calotă craniană și firițele de cărbune. Urna are fundul îngroșat și este lipsită de ornamentație pe jumătatea inferioară. Fără inventar.

Mormântul 76. Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Mormânt distrus de tractor aproape în întregime. Lucrată la roată cu turație lentă, din urnă se păstrează doar partea inferioară, dar și aceasta ruptă în bucăți. Fundul urnei este ușor îngroșat și prezintă în centru o mică perforație rotundă. *Conținut:* puține oase calcinate, aparținând unei tinere de circa 20 ani și unui tânăr de circa 25 ani. Fără inventar. Notăm că M 76 se găsește la numai 15 cm spre sud-est de M 77, fapt care poate indica un grad de rudenie între defuncții din aceste două morminte.

Mormântul 77. Incinerație cu urnă. Ad. 23 cm. Urna, modelată pe roată înceată, ruptă și dislocată de tractor, este o oală de mărime mijlocie, din care nu a mai rămas decât fundul și puține fragmente din pereți. Ea conține oase calcinate de adolescent (femeie) și matur (bărbat). Fără inventar.

Mormântul 78. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urnă lucrată cu roată înceată, distrusă de plugul tractorului. Se păstrează numai fundul ei, cu o mână de oase calcinate, provenite de la un bărbat (35-40 ani) și o femeie (30-35 ani). Fără inventar.

Mormântul 79 (pl. IV). Incinerație cu urnă. Ad. 24 cm. Mormântul este aproape total distrus de tractor, iar din oala-urnă, dislocată din poziția inițială, modelată pe roată cu turație lentă, se păstrează puține cioburi și oase umane calcinate, dispersate pe o mică suprafață. Analiza oaselor arată că ele provin de la patru indivizi: un bărbat, o femeie, un copil de patru-cinci ani și o fetiță. Fără obiecte de inventar.

Mormântul 80 (pl. IV). Incinerație cu urnă. Ad. 38 cm. Urna, ușor înclinată spre SV, este ruptă de plug până la jumătate, dar partea ei inferioară s-a găsit *in situ*. Ea este o oală lucrată cu roata înceată, cu fundul plat și ușor îngroșat. *Conținut:* oase calcinate din scheletul unei femei (40-45 ani) și al unui bărbat matur și puține bucățele de cărbune. Fără obiecte de inventar.

Mormântul 81 (pl. IV, XIX). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna, deranjată și strică de tractor, era o oală lucrată cu roată rapidă, din pastă negricioasă-cafenie. Jumătatea inferioară a urnei s-a găsit *in situ*, crăpată pe mai multe locuri. *Conținut:* multe oase calcinate, foarte gracile, care provin din scheletul a doi copii de circa trei ani. *Inventar:* lama unui cuțitaș de fier.

Mormântul 82 (pl. V, XX). Incinerație cu urnă. Ad. 45 cm. Urna nu a fost atinsă de plug și astfel s-a păstrat întreagă, doar cu unele crăpături cauzate de presiune de deasupra. Este o oală fără toarte, lucrată la roată înceată, din pastă de culoare brună-negricioasă și cu ornamente de benzi de linii drepte și vălurite. *Conținut:* multe oase calcinate de om matur (bărbat și femeie), printre care și fragmente de calotă craniană. Fără inventar.

Notăm că în jurul urnei și sub ea s-a găsit un strat subțire de pământ pigmentat cu cărbune (grosimea 3 cm).

Mormântul 83. Incinerație cu urnă. Ad. 35 cm. Mormântul distrus de tractor. Din urnă n-a rămas decât fundul, cu o mână de oase calcinate, care provin de la doi indivizi, probabil bărbat și femeie. Fără inventar.

Mormântul 84 (pl. XVIII). Incinerație cu urnă. Ad. 32 cm. Urna, lucrată pe roată înceată, este ruptă de plugul tractorului (întregită). În urnă s-au găsit oase calcinate de adult (femeie). Sub urnă s-au descoperit bucățele de cărbune și puține sfărâmături de oase umane calcinate. Fără inventar.

Mormântul 85. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Mormântul – dacă aici poate fi vorba de mormânt – a fost complet deranjat de fierul plugului și din el au rămas doar câteva fragmente ceramice, probabil rupte din urnă, precum și puține oase calcinate dispersate. Menționăm că fragmentele ceramice, împodobite cu roțița dințată și cu linie în val, indică o datare mult mai târzie. Fără inventar.

Mormântul 86. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Mormântul a fost dislocat și complet distrus de tractor. Din el s-au strâns doar puține fragmente din urnă, lucrată cu roata înceată și sfărâmături de oase calcinate umane. *Inventar:* printre cioburi și oasele calcinate s-a aflat un fragment dintr-o lamă a unui cuțit din fier.

Mormântul 87. Incinerație cu urnă. Ad. 17 cm. Ca și precedentul, acest mormânt este distrus de tractor. S-au recuperat numai puține fragmente din urnă și oase umane calcinate, dispersate. Fără inventar.

Mormântul 88. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Complet distrus de tractor. S-au găsit doar fragmente din urnă și oase umane calcinate, împrăștiate de plug. Fără inventar.

Mormântul 89. Inhumatie. Ad. 40 cm. Copil de doi-trei ani. Orientarea: capul spre S-SE, picioarele spre N-NV. Din scheletul foarte rău conservat s-au păstrat calota craniană (foarte friabilă, ca hârtia de subțire), resturi de vertebre din regiunea cervicală (foarte măcinate de vreme), un os lung (probabil de la picioare), iar din restul scheletului nu a mai rămas decât o pigmentație cu praf de oase, care se distinge pe fundul gropii sepulcrale. Lungimea scheletului, forma și dimensiunile exacte ale gropii mormântului nu au putut fi stabilite. *Inventar:* lângă craniu, în partea de vest, s-a găsit o oală ruptă în bucăți, culcată inițial cu gura spre picioare, adică spre N-NV; această oală, modelată pe roată înceată, are factura urnelor; în mormânt s-a mai găsit un os, probabil de cal, foarte bine conservat, care ar putea proveni de la eventuale ofrande de carne depuse pentru defunct.

Mormântul 90 (pl. VI) Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Urna, în poziție verticală, a fost ruptă până la jumătate de plugul tractorului. Jumătatea inferioară a oalei-urnă, fără ornamente și cu fundul îngroșat, lucrată la roată înceată, conținea multe oase calcinate de om matur (bărbat și femeie). *Inventar:* un cui mic din fier, trecut prin foc, probabil de la o cataramă.

Menționăm și faptul că printre oasele calcinate umane s-au identificat și fragmente de oase de la ovicaprine, porc sau câine.

Mormântul 91. Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Urna dislocată și sfărâmată de plug. Din ea au rămas numai fragmente și oase calcinate, care provin din scheletul a doi indivizi maturi (bărbat și femeie). Fără inventar.

Mormântul 92. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Din urna dislocată de tractor se păstrează numai partea inferioară, modelată cu roata înceată. În ea s-au găsit oase umane calcinate, amestecate cu pământ. Analiza antropologică a stabilit că oasele calcinate provin de la o tânără de 16-18 ani și de la un tânăr de 20-25 ani. *Inventar:* fragment dintr-o lamă de cuțit din fier și un vârf de silex.

Mormântul 93. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Complet distrus de tractor. Din urnă s-au mai găsit doar trei-patru cioburi și puține oase calcinate umane. Fără inventar. Caracterul de mormânt rămâne discutabil.

Mormântul 94. Incinerație cu urnă. Ad. 24 cm. Partea superioară a urnei a fost tăiată și dislocată de fierul plugului. Partea inferioară a oalei-urnă, modelată pe roata cu turație lentă, s-a păstrat *in situ*, cu o mână de oase calcinate umane (bărbat și femeie). Fără inventar.

Mormântul 95. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Urna era ruptă de plug până aproape la fund și cioburile ei împrăștiate. Pe fundul urnei, rămas *in situ*, se aflau o mână de oase umane calcinate (probabil de la doi indivizi) și firicele de cărbune. *Inventar:* un cui din fier, probabil de la o cataramă.

Notăm că în jurul urnei și sub ea s-au găsit, presărate, bucățele de cărbune, probabil cu semnificație rituală.

Mormântul 96 (pl. XX) Incinerație cu urnă. Ad. 36 cm. Urna, înclinată ușor spre nord, a fost ruptă aproape până la jumătate de fierul plugului, dar s-a putu întregi. Este o oală lucrată la roată înceată. În jumătatea ei inferioară s-au găsit oase calcinate provenite de la doi copii de trei-patru ani. Referitor la urnă, observăm că ea seamănă foarte mult cu celelalte urne din cimitir, fiind ornamentată cu benzi de linii vălurite. Mai menționăm și faptul că, sub oasele calcinate, pe fundul urnei s-a așezat un strat de pământ, gros de 6-7 cm, foarte probabil cu caracter ritual. Fără inventar.

Mormântul 97 (pl. V) Incinerație cu urnă. Ad. 22 cm. Urna a fost distrusă aproape total de fierul plugului. Nu s-au păstrat din ea decât vreo câteva fragmente și o mână de oase umane calcinate, dar și aceasta împrăștiată din pământ. Chiar și fundul urnei este fragmentat. Fără inventar. Notăm că în jurul urnei și sub ea s-au găsit firicele de cărbune.

Mormântul 98 (pl. V) Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Și aici urna a fost tăiată de fierul plugului, din ea păstrându-se doar partea inferioară, modelată la roată înceată. În urnă erau oase umane calcinate, s-a așezat ritual, ca și în alte morminte, un strat de pământ, gros de 5 cm.

Mormântul 99. Incinerație cu urnă. Ad. 29 cm. Ca și în cazul precedent, urna a fost retezată de plug și din ea s-a păstrat numai partea inferioară, lucrată cu roată înceată. *Conținut:* oase umane calcinate din scheletul unui bărbat și al unei femei, precum și firicele de cărbune. *Inventar:* un mic fragment dintr-o lamă de cuțit din fier. În jurul urnei și sub ea erau presărate firicele de cărbune, alături de care s-a găsit și un mic fragment dintr-un piron de fier.

Mormântul 100 (pl. V) Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Distrus de tractor. Se păstrează numai partea de jos a urnei, care conține puține oase arse din scheletul a doi copii, inclusiv fragmente din calota craniană. *Inventar:* un fragment de lamă de cuțit din fier trecut prin foc.

Mormântul 101 (pl. VI, XXVI) *Inhumație.* Ad. 63 cm. Orientarea: capul spre E-SE, picioarele către V-NV. Lungimea scheletului: 1,37 m. poziția: capul culcat pe stânga, mâinile îndoite din cot și aduse sub cap, iar picioarele întinse și paralele. Conservarea scheletului este în general slabă. Oasele capului se păstrează în întregime, dar sunt destul de mâncate de vreme. Coloana vertebrală lipsește integral și o parte din oasele bazinului. Lipsesc, de asemenea, coastele, claviculele, omoplații și sternul. Oasele membrelor superioare s-au păstrat, dar sunt rău conservate, iar carpenele lipsesc și ele. Apofizele femurului, tibiei și peroneului apar foarte măcinate. În general, oasele membrelor inferioare se prezintă într-o stare slabă de conservare. Din tarsiene și metatarsiene se păstrează doar sfărâmaturi. Dentiția se păstrează în cea mai mare parte și în bună stare. Cât privește vârsta și sexul celui decedat, se pare că este un băiat de circa 12 ani, de statură mijlocie. Fără inventar.

Sub schelet s-a găsit gura unui vas neolitic.

Mormântul 102 (pl. VI) Incinerație cu urnă. Ad. 47 cm. Urna este o oală de formă lunguiată, fără toarte, lucrată cu roata, din pastă brună-negricioasă, fără ornamente. S-a găsit întreagă, neatinsă de fierul plugului. În groapa sepulcrală și sub urnă nu s-a aflat nimic. Conținutul urnei constă din oase de la doi copii incinerați și fîricele de cărbune. Fără inventar.

Mormântul 103. Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Din urna distrusă de plug nu a mai rămas decât puțin din partea inferioară, care conținea o mână de oase umane calcinate, provenite din scheletul a doi indivizi adulți, probabil bărbat și femeie. Fără inventar. S-au identificat și trei oase (fragmente) de porc.

Mormântul 104 (pl. VI, XIX) Incinerație cu urnă. Ad. 27 cm. Și acest mormânt a fost distrus de plug. Se păstrează numai fundul urnei și câteva cioburi lucrate cu roata înceată, precum și puține oase calcinate de la doi indivizi maturi (bărbat și femeie). Fără inventar.

În partea de sud-vest a urnei s-a găsit un mic vas fragmentar, care ar putea fi considerat, eventual, ca recipient cu ofrande pentru defunct. Distanța între vasul adiacent și urnă era doar de 5-6 cm. În jurul urnei și sub ea, altceva nu s-a găsit.

Mormântul 105 (pl. VI) Incinerație cu urnă. Ad. 43 cm. Drept urnă, s-a folosit o oală fără toarte, lucrată cu roată rapidă, din pastă nisipoasă de culoare negricioasă-cafenie, având fundul retezat și ușor îngroșat. S-a găsit întreagă, nederanjată de plug. *Conținut:* multe oase calcinate de om matur (bărbat și femeie), care umpleau urna până aproape de gură; printre oase s-au identificat și fragmente de calotă craniană. Fără inventar. S-au identificat și fragmente de calotă craniană. Fără inventar. S-au identificat și 17 fragmente de oase arse de pasăre și ovicaprine, provenite de la ofrande.

Menționăm și aici existența stratului de “pământ ritual”, gros de 4 cm, așezat pe fundul urnei, sub oasele calcinate; este un pământ negru, curat, fără pigmentație cu oseminte, cărbuni sau sfărâmături de lut ars adus de la rugul de ardere al defunctului.

Mormântul 106 (pl. VI, XX). Incinerație cu urnă. Ad. 42 cm. Oală-urnă, așezată în groapă în poziție verticală, se păstrează intactă. Conține oase calcinate de la două femei adulte și bucățele de cărbune. S-au găsit și fragmente de oase de animale (neidentificabil ca specie). Fără inventar.

Mormântul 107. Incinerație cu urnă. Ad. 23 cm. Complet distrus și dislocat de tractor. Nimic nu a rămas *in situ*. S-au găsit doar câteva cioburi din urnă, lucrate cu roata înceată, și foarte puține oase umane calcinate. Fără inventar.

Mormântul 108 (pl. XXI). Incinerație cu urnă. Ad. 23 cm. Urna, modelată pe roată rapidă, s-a găsit ruptă de plug. Este împodobită cu linii paralele. În partea ei inferioară se află o mână de oase calcinate, așezate pe un strat de pământ negru, curat, depus ritual. Oasele aparțin unui schelet de om adult sau adolescent. Fără inventar.

Mormântul 109. Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Ca și în cazul precedent, urna, lucrată pe roată cu turație rapidă, a fost distrusă de plug până în partea ei inferioară, rămasă *in situ*, în poziție verticală. *Conținut:* multe oase calcinate de om matur și bucățele de cărbune. Fără inventar.

Mormântul 110 (pl. XIX) Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Urna, făcută la roată rapidă, a fost distrusă de tractor și dislocată până aproape la bază. În partea păstrată s-a găsit o mână de oase calcinate de adolescent. Fără inventar.

Mormântul 111 (pl. XXIV). Inhumație. Ad. 56 cm. Copil de circa opt-nouă ani. Orientarea scheletului: capul spre SE, picioarele (întinse și paralele) spre NV. Lungimea scheletului: 1,04 m. poziția: mâinile întinse pe lângă corpul culcat pe spate, cu privirea spre nord-vest. Starea de conservare a scheletului este în general slabă. Pe oasele craniului se văd multe crăpături. Dentiția este completă și bine conservată. Coloana vertebrală este mult descompusă, ca și oasele bazinului. Oasele membrelor inferioare și superioare au fost foarte măcinate, sub acțiunea corozivă a agenților humici. Carpenele, metacarpenele, tarsienele și metatarsienele s-au descompus aproape cu totul. Ceva mai bine se păstrează oasele lungi: *humerus*, *cubitus*, *radius*, femurul, tibia și peroneul. *Inventar*: la gât s-au găsit zece mărgelă de sticlă, de mărime și forme diferite. Pe trei exemplare se disting picățele galbene și dungi în spirală de aceeași culoare. O mărgelă este mai mare și are o culoare neagră cu luciu asemănător smalțului. După inventar, și potrivit datelor antropologice, mormântul aparține unei fete de șapte-opt ani. Observăm că defuncta avea craniul neobișnuit de mare, în raport cu dimensiunile scheletului.

Mormântul 112. Incinerație cu urnă. Ad. 23 cm. Mormântul acesta a fost deplasat cu un metru de la locul lui inițial. S-a păstrat din el puține sfărâmături de oase umane calcinate de adult și copil, precum și câteva cioburi din urnă, care a fost lucrată pe roată cu turație înceată. Fără inventar.

Mormântul 113 (pl. XXI). Incinerație cu urnă. Ad. 54 cm. Urna este o oală fără toarte, lucrată la roata înceată, din pastă de culoare cafenie, ornamentată cu benzi de linii ondulate pe umăr, iar peste restul corpului, până aproape de bază, cu linii paralele. *Conținut*: în urna aproape întreagă s-au găsit multe oase umane, bine calcinate, peste care se afla un strat de pământ infiltrat de deasupra. Studiul antropologic arată că oasele aparțin la doi indivizi maturi (bărbat și femeie). *Inventar*: un cuțit de fier cu mâner lung de 21 cm.

Mormântul 114 (pl. XX). Incinerație cu urnă. Ad. 29 cm. Urnă retezată de fierul plugului (întregită). Ea conținea oase calcinate de om matur (bărbat și femeie), amestecate cu pământ. Oala-urnă este lucrată cu roată înceată, din pastă de culoare cafenie, conținând mult nisip mărunț, ca degresant. Pe mijloc are două benzi de linii ondulate, dar pe partea inferioară este lipsită de ornamentație. Fără inventar.

Mormântul 115 (pl. XXVI). Inhumație. Ad. 65 cm. Schelet de om matur (femeie), având lungimea de 1,52 m. Orientarea: capul spre SE, picioarele spre NV. Poziția: decubit dorsal, picioarele întinse, mâna stângă așezată pe lângă corp, iar dreapta este păstrată numai până la cot; capul s-a găsit înclinat spre dreapta, cu mandibula puțin spre stânga. Conservarea: oasele rău păstrate; coloana vertebrală complet măcinată; se păstrează o parte din dentiție. *Inventar*: cercel simplu, din sârmă de bronz în urechea stângă și o mărgelă pe gât; cercelul corespunzător din urechea dreaptă nu s-a găsit.

Mormântul 116. Inhumatie. Ad. 56 cm. Schelet de copil (sub patru ani), orientat cu capul spre sud-est și picioarele către nord-est. din schelet se păstrează numai calota craniană, restul s-a descompus fără urme. Din oasele capului sa-u găsit mandibula și maxilarul superior, precum și câțiva dinți din lapte. *Inventar:* o ulcică fragmentară, de culoare cărămizie, fără toarte, lucrată cu roata rapidă, care era așezată la picioarele defunctului, desigur cu ofrande.

Mormântul 117. Incinerație cu urnă. Ad. 20 cm. Mormântul a fost complet distrus de tractor. Din el nu au mai rămas decât o mână de oase calcinate (femeie) și cioburi din urnă (lucrate cu roata înceată), restul fiind total dislocat și împrăștiat. Fără inventar.

Mormântul 118 (pl. XXIII). Incinerație cu urnă. Ad. 31 cm. Tăiat de plug. Din urnă se păstrează doar partea inferioară, care conținea oase calcinate de la doi indivizi maturi, amestecate cu pământ. Urna este o oală lucrată la roată înceată, din pastă nisipoasă, de culoare cafenie. Pe partea inferioară, ea nu poartă nici un fel de ornamente. Fără inventar.

Mormântul 119 (pl. XXII). Incinerație cu urnă. Ad. 32 cm. Complet răvășit de plug. Din urnă, lucrată la roată înceată, au mai rămas numai câteva cioburi și partea ei inferioară, care conținea oase umane calcinate de la trei indivizi (un bărbat și doi copii), precum și câteva firicele de cărbune. Din fragmentele păstrate ale urnei rezultă că ea era o oală lucrată la roată, din pastă brună-negricioasă, conținând mult nisip, ca degresant. Pe unele cioburi se disting, ca ornament, linii ondulate. Fără inventar.

Mormântul 120 (pl. XXII). Incinerație cu urnă. Ad. 36 cm. Din urna cinerară, lucrată la roată înceată, retezată de plug și în cea mai mare parte dislocată, se mai păstrează *in situ* partea inferioară, care conține oase calcinate de om matur. Pe fundul urnei, sub oasele calcinate, s-a depus un strat de pământ negru, gros de 4 cm, care avea semnificația rituală întâlnită și în alte morminte. Fără inventar.

Mormântul 121. Incinerație cu urnă. Ad. 32 cm. Complet distrus de plug. Din urnă au mai rămas doar câteva cioburi, iar din conținutul ei o mână de oase calcinate, provenite din scheletul uni bărbat și al unei femei. Fără inventar.

Mormântul 122 (pl. XXII). Incinerație cu urnă. Ad. 40 cm. Gura urnei retezată de plug. Restul oalei-urnă se păstrează și a putut fi întregită. Urna este lucrată cu roata înceată, din pastă cărămizie, nisipoasă, fiind ornamentată pe jumătatea superioară cu striuri dese. *Conținut:* oase calcinate de la doi adulți (bărbat și femeie). Fără inventar.

Mormântul 123 (pl. XXIV). Inhumatie. Ad. 33 cm. Din scheletul foarte prost conservat se păstrează craniul, iar din membrele inferioare doar dâre de praf osos, după care putem stabili că orientarea defunctului era cu capul spre NV, iar picioarele spre SE. După dentiție, se vede că era un copil de circa opt ani. Descompunerea în grad așa de mare a osemintelor se poate explica aici prin adâncimea foarte mică a gropii sepulcrale. Fără inventar. Spre deosebire de celelalte morminte de inhumatie, curioasă apare aici orientarea scheletului spre nord-vest.

Mormântul 124 (pl. XXII). Incinerație cu urnă. Ad. 30 cm. Distrus de plug. Din urnă s-au păstrat mai multe cioburi și partea ei inferioară, rămasă *in situ*. Cioburile provin din buză și pereții oalei-urnă, care este lucrată la roată înceată, din pastă brună-negricioasă și are ca ornament benzi de linii vălurite (pe umăr) și striuri. Partea inferioară a urnei este lipsită de ornamente. *Conținut*: puține oase umane calcinate, aparținând unui adult (femeie). Fără inventar.

Mormântul 125 (pl. XXIII). Incinerație cu urnă. Ad. 40 cm. Complet distrus de plugul tractorului. Din urnă, lucrată la roată rapidă, au mai rămas multe cioburi și foarte puține oase calcinate. Fără inventar.

Mormântul 126 (XXV). *Inhumație*. Ad. 55 cm. Schelet de om matur. Starea lui de conservare este mediocră. Defunctul s-a găsit așezat în groapă pe spate, cu capul înclinat spre dreapta, mâna stângă întinsă pe lângă corp, iar dreapta, ușor îndoită din cot, adusă pe bazin. Orientarea: capul spre sud-est și picioarele întinse către nord-vest. Lungimea scheletului 1,52 m. După dimensiunile mici ale bustului și bazinului, se vede că mormântul aparține unei femei (45-50 ani), de statură mijlocie-mică. Remarcăm că oasele lungi au fost măcinate de vreme și de asemenea coloana vertebrală. În schimb, dentiția se păstrează mult mai bine și în cea mai mare parte. *Inventar*: lângă tâmpla stângă, defuncta a avut un cercel de bronz, care s-a sfărâmat, dar care a lăsat pe osul temporal o cocleală verde.

Mormântul 127. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Complet distrus de plugul tractorului. Din urna distrusă și dislocată s-au mai găsit câteva cioburi din partea ei inferioară (lucrată cu roată înceată), care conținea puține oase calcinate, amestecate cu cărbune. Oasele provin de la un copil și un adolescent. Fără inventar.

Mormântul 128. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Oală-urnă a fost deranjată și distrusă de plugul tractorului. Din ea se păstrează numai jumătatea inferioară, în care se aflau oase calcinate de la doi indivizi maturi (bărbat și femeie). Cioburile păstrate arată că urna era o oală lucrată cu roata înceată, din pastă cafenie, nisipoasă, ornamentată cu striuri orizontale. Fără inventar.

Mormântul 129. Incinerație cu urnă. Ad. 24 cm. Complet distrus de plug. Din urnă, modelată grosolan cu mâna, s-au păstrat numai câteva cioburi și foarte puține oase calcinate din scheletul unui copil de circa patru ani. Fără inventar.

Mormântul 130 (pl. XXIII, XXIX). *Inhumație*. Ad. 30 cm. Schelet de om matur. Orientarea: capul spre SE, picioarele către NV. Poziția: picioarele întinse și paralele, ambele mâini aduse pe bazin. Conservarea scheletului foarte slabă. Observăm că femurele sunt puțin curbate, maxilarul inferior puțin deplasat, iar coloana vertebrală și coastele complet descompuse, ca și oasele bazinului. Mai bine s-au păstrat oasele craniului, clavicula dreaptă, unele părți din membrele superioare și inferioare. Lungimea scheletului: 1,72 m. *Inventar*: în partea dreaptă, cu vârful lângă cap, s-a găsit o lance de fier, lungă de 30 cm (pl. XXXII); alături de femurul stâng un vârf de săgeată din bronz; la distanța de 40 cm de cap s-a găsit o ulcică neagră, cu toarte, așezată pe o mică lespede, ca ofrandă pentru defunct; la vârful picioarelor s-au aflat cioburi din două vase, ambele lucrate cu mâna (pl. XXX).

După ridicarea oaselor și obiectelor din mormânt, s-au constatat cele ce urmează. Unul din vasele de ofrandă găsite la picioarele defunctului este o oală-borcan, de culoare cărămizie (pl. XXX/b, XXXI). Celălalt vas este o strachină mare, de culoare neagră (pl. XXX/a, c). potrivit inventarului, mormântul aparține unui războinic, căruia I s-au pus în mormânt arme și vase, ca ofrandă. Este singurul mormânt de la Ocna Sibiului în care s-au găsit arm. Inventarul pledează pentru datarea acestui mormânt în vremea din care datează ceramica și vârful de lance, adică în perioada scitică (sec. VI-V). femurele ușor curbate constituie semnul că defunctul a fost un războinic călăreț. Vârsta lui poate fi apreciată la circa 45 de ani.

Mormântul 131. Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Partea superioară a urnei a fost retezată de plug, dar partea inferioară se păstrează în întregime. Urna este o oală lucrată la roata rapidă, din pastă nisipoasă și ornamentată cu striuri. *Conținut:* oase calcinate de om matur (bărbat și femeie) și bucățele de cărbune. *Inventar:* fragment dintr-un obiect de fier, neidentificabil ca întrebuințare.

Mormântul 132. Incinerație cu urnă. Ad. 26 cm. Urna a fost tăiată de fierul plugului până mai jos de jumătate. Partea păstrată *in situ* conținea oase umane calcinate de la doi indivizi maturi, nedeterminabili ca sex. Oasele erau amestecate cu pământ, infiltrat de deasupra. Fără inventar.

Urna este o oală lucrată la roată rapidă, are culoare cafenie, cu nisip în pastă, fundul plat și îngroșat.

Mormântul 133. Incinerație cu urnă. Ad. 34 cm. Și aici urna a fost tăiată de fierul plugului mai bine de jumătate, iar partea inferioară, păstrată *in situ*, conținea oase calcinate de om matur (bărbat și femeie). Oala-urnă, lipsită de ornamentație, este lucrată la roată înceată, din pastă nisipoasă de culoare cafenie-bej. Fără inventar.

Mormântul 134. Incinerație cu urnă. Ad. 35 cm. Și această urnă, la fel ca precedenta, este retezată de plug, iar *in situ* se păstrează numai partea ei inferioară, în care se găsesc oase calcinate, care provin din scheletul a doi indivizi maturi (probabil bărbat și femeie). Pe fundul urnei s-a depus un strat de pământ negru, gros de 4-5 cm, cu semnificație rituală, așa cum s-a mai întâlnit și în alte morminte. Fragmente și părțile păstrate din urnă arată că ea era o oală fără toarte, lucrată cu roata înceată, din pastă nisipoasă, de culoare neagră în interior și cărămizie în exterior, fiind ornamentată cu striuri orizontale, plasate neregulat. Fără inventar.

Mormântul 135. Incinerație cu urnă. Ad. 25 cm. Și acest mormânt a fost distrus și dislocat de plug. Din el au mai rămas doar câteva cioburi și puține oase umane calcinate. Fără inventar.

Mormântul 136. Inhumatie. Ad. 45 cm. Copil. Orientarea probabilă: capul spre sud-est, picioarele spre nord-vest. Din schelet s-au păstrat doar slabe urme din craniu, restul s-au descompus. Fără inventar.

Materialele descoperite în afara mormintelor, pe suprafața cercetată a cimitirului

Parcela A/1961 (27 x 3 x 0,40 m): trei cioburi cultura Petrești, un fragment ceramic Coțofeni și unu dintr-o strachină bitronconică Hallstatt D.

Parcela B/1961 (18 x 3 x 0,45 m): fragmente ceramice din Hallstatt-ul mijlociu.

Parcela C/1962 (21,60 x 3 x 0,40-0,60 m): cioburi de vase Petrești și fragmente din oale-urnă ale unor morminte deranjate (sec. VIII).

Parcela I/1963 (24 x 3 x 0,40-0,60 m): cioburi neolitice și fragmente din urne deranjate și dislocate de plug (sec. VIII-IX).

Parcela K/1963 (14 x 3 x 0,40-0,58 m): un vârf de lance cu tub de înmănușare (sec. VI-V a. Chr.) și o bucățică dintr-o coasă.

Parcela N/1964 (15 x 2,40 x 0,40 m): două topoare de piatră cu gaură de înmănușare și cioburi de vase Coțofeni.

Parcela S/1964 (22 x 3 x 0,40-0,50 m): fragmente ceramice provenite din oale-urne (sec. VIII-IX), distruse și dislocate de plugul tractorului.

Parcela Ț/1965 (21,60 x 3 x 0,40-0,60 m): multe cioburi neolitice, un fragment ceramic din epoca bronzului și altul din Latène.

Parcela W/1965 (20 x 3 x 0,45 m): topor fragmentar de fier, probabil din perioada scitică.

Mormintele de înhumăție

Acestea sunt în număr de 15 (M. 17, 22, 23, 24, 32, 40, 63, 89, 101, 111, 115, 116, 123, 130, 136) și au groapa săpată la adâncimi diferite, cuprinse între 33-65 cm. Datorită culorii uniforme a pământului și a adâncimii reduse a înmormântărilor afectate de lucrările agricole, care pătrund uneori până la adâncimea de 25-35 cm, forma gropii sepulcrale rămâne neprecizată la toate mormintele dezgropate. Majoritatea scheletelor sunt descompuse parțial sau în totalitate. Din acest motiv au fost ridicate pentru cercetări arheologice doar 9 schelete, în timp ce 6 dintre cele mai slab conservate au rămas pe locul descoperirii, fără a li se putea preciza poziția. Scheletele din cele două morminte erau întinse pe spate. Referitor la poziția mâinilor, deosebim patru variante: 1. Scheletele cu ambele mâini întinse de-a lungul corpului (M. 32, 63, 111 și 115); 2. Scheletele cu palmele puse sub cap (M. 101); 3. Scheletele cu mâna dreaptă întinsă de-a lungul corpului și stânga așezată cu palma pe bazin (M. 17) și 4. Scheletele cu mâna stângă întinsă pe lângă corp și cu dreapta așezată pe bazin (M. 126). La celelalte 8 cazuri poziția mâinilor rămâne neprecizabilă.

În privința orientării, constatăm diferite poziții: nouă schelete cu capul așezat spre sud-est și picioarele spre nord-vest; două sunt dispuse pe direcție NE-SV și câte unul era așezat cu capul spre est și picioarele spre cest sau pe direcție SSV-NNV și ESE-VNV.

Lungimea scheletelor, măsurată pe cele mai bine conservate, variază la copii între 60-104 cm, în timp ce la maturi este cuprinsă între 151-156.

Studiul antropologic al celor 9 schelete ridicate de la locul descoperirii și observațiile efectuate pe restul scheletelor arată următoarea situație: 12 copii de sex masculin sau feminin și trei femei mature (M. 17, 115, 126).

Inventarul funerar este prezent doar în nouă morminte (60%) și constă din vase și obiecte de podoabă. În șase morminte sunt depuse oale de lut, așezate pe capul scheletului (M. 23, 89), în partea dreaptă a picioarelor (M. 17, 24, 116) sau în stânga corpului (M. 32). Două dintre schelete au ca inventar câte un cerceș de bronz asociat cu câte un șirag de mărgelă puse la gât, din care 3, în M. 111, s-au păstrat 10 piese, iar din M. 115 provine doar o singură mărgelă. Câte un cerceș de bronz provine din M. 126, găsit la tâmpla stângă, și din M. 32, aflat la tâmpla dreaptă împreună cu ulciță. Celelalte schelete sunt lipsite de inventar, ceea ce creează dificultăți în precizarea sexului acestora.

Mormintele de incinerare

În total s-au descoperit 120 urne, întregi sau fragmentare. Din acestea, resturile a 13 urne, adică 10,8%, s-au aflat între 10-și 20 cm adâncime, în stratul arabil, ele fiind sparte sau răvășite de plug, cu ocazia lucrărilor agricole. Alte 60 de morminte (50%), cu groapa săpată la adâncimea de 20-30 cm, au urna deranjată în partea superioară sau retezată de la jumătate, conținutul acestora fiind împrăștiat în stratul de pământ cultivabil. Un număr de 33 urne, depuse la adâncimea de 31-40 cm, aveau rupte doar gura, gâtul și o parte din umăr. La adâncime mai mare, cuprinsă între 40-54 cm, s-au găsit doar 14 urne. Gropile acestor morminte erau deranjate doar în partea superioară, păstrându-se întregi sau fisurate aproape toate urnele, cu conținutul *in situ*.

Așadar, informații complete asupra ritului funerar, practicilor rituale și structurii interne a mormintelor de incinerare pot oferi doar 48 morminte (40%), păstrate la adâncimi cuprinse între 30 și 54 cm, în timp ce datele furnizate de celelalte, aflate între 10 și 30 cm rămân incerte. Totuși, nici acestea nu par a fi de alt tip.

Starea urnelor. Datorită adâncimii reduse a urnelor a gropilor sepulcrale, aproape toate urnele au fost deranjate sau dislocate de lucrările agricole. Situația statistică, întocmită pe baza studiului ceramicii culese din aria cimitirului, cuprinde 160 vase, diferite ca pastă, tehnică, ardere și ornamentare. Un număr de 60 de urne, reprezentând 37,7% din totalul ceramicii, provin din morminte complet distruse sau răvășite. Urnele neînregistrabile sunt reprezentate prin câteva fragmente din fundul, pereții jumătății inferioare, pântecul și mai rar din jumătatea superioară a vasului. Din alte 35 de urne (22%) se păstrează doar fundul și fragmente din partea inferioară. Până la umăr sau gât se pot întregi un număr de 26 de vase, nesparte sau complet întregite sau numai 20 de oale-urnă.

Forma gropilor la mormintele de incinerare, săpate la adâncime mică în solul brun-negricios, este greu de precizat, din cauza cromaticii uniforme a pământului și răvășirilor din timpul lucrărilor agricole. Nici forma celor adâncite între 30 și 54

cm, din aceleași motive, nu a putut fi precizată. Totuși, este de admis că avem de a face cu gropi mici, rotunde-ovale, cu diametrul de circa 50-60 cm.

Poziția osemintelor în mormânt. S-a constatat că osemintele din 44 urne (36,6% din totalul mormintelor), distruse sau răvășite de plug, au fost găsite în aria și în jurul gropii sepulcrale. Resturile oaselor culese din mormintele răvășite provin din diferite urne sparte, fapt relevat de existența a trei-patru defuncți într-un mormânt și a unor fragmente ceramice aparținătoare unor oale diferite. Culese dintr-un context funerar complet răvășit, osemintele nu mai reprezintă certitudine pentru reconstituirea datelor referitoare la fiecare individ în parte.

Un număr de 53 urne (44,1%) au afectată partea superioară de la nivelul umărului, pântecului sau fundului și cea mai mare parte din groapa sepulcrală. Majoritatea oaselor calcinate, asociate uneori cu cărbune și piese de inventar, s-au găsit, firește, în jumătatea inferioară a urnei. Și în acest caz, informațiile oferite de poziția osemintelor în urnă sunt relative. La unele morminte, deranjate de plug doar partea superioară, s-a observat că cea mai mare parte a osemintelor era depusă în urnă, puține oase aflându-se și în jur (M. 20 și M. 26). În două cazuri (M.19 și M. 84) am întâlnit o situație foarte clară: marea majoritate a osemintelor erau depuse în urnă, iar câteva bucățele, asociate cu cărbune, se găseau pe fundul gropii sepulcrale, sub urnă. Deci, este de admis că acestea au fost așezate ritual pe fundul gropii, urmate apoi de îngroparea urnei.

La 23 de morminte (19,3%), în care urna s-a păstrat întreagă, nederanjată de plug sau numai cu gura ruptă, osemintele erau așezate exclusiv în urnă, fără resturi osoase în groapa sepulcrală. În aceste condiții, oasele prezintă o *garanție maximă pentru studiul antropologic*, iar când metoda de identificare a defuncțiilor pe sexe, după criteriul arderii, nu are caracter ipotetic, se pot obține date peremptorii.

În 13 urne s-a găsit un strat de țărână, gros de 3-7 cm, depus ritual pe fundul vasului, peste care erau așezate osemintele arse. Acestea umpleau urna până la umăr, reprezentând 2/3 din vas (18 urne) sau până la gât (7 urne). În cazul urnelor care au și jumătatea inferioară deranjată de lucrările agricole – op parte din oseminte fiind împrăștiate prin groapa sepulcrală sau în vecinătatea ei – resturile funerare găsite *in situ* erau, firește, și mai puține.

În urnele din M. 10, 26, 30, 55, 92, 132 oasele calcinate erau amestecate cu pământ infiltrat din groapa sepulcrală.

Sporadicele bucățele de cărbune, aduse de la rugul funerar, au fost puse odată cu osemintele numai în urnă (19 cazuri) sau și în groapă (M. 95). În M. 26, s-au găsit chiar bucăți mari de lemn incomplet carbonizat. În late morminte (M. 15, 58, 74), cărbuni răzleți se aflau sau erau presărați la o margine a gropii, probabil înainte de așezarea urnei.

Studiul antropologic

Din cele 135 de morminte au fost studiate antropologic resturile osoase provenite din 96 morminte, adică 69,8% din totalul mormintelor descoperite³.

Prin cercetarea atentă a culorii osemintelor s-a stabilit că circa 85 urne conțineau resturi osoase de culoare albastră sau neagră-vineție – arse reducător pe un rug cu focul mocnit – depozitate alături de oase de culoare albă-gălbuie, arse oxidant la un foc puternic.

Culoarea diferită a osemintelor, semnalată la copiii și indivizii adult-maturi din cele două sexe, este pusă în legătură cu modul *de amenajare* a rugului, deschis pentru femei și acoperit pentru bărbați, practică rituală căreia autorii studiului antropologic îi atribuie o *semnificație simbolică*, rămasă nelămurită⁴.

În privința ritualului, toate mormintele de incinerare sunt de tipul *ustrinum cum sepulcro* (rug cu mormânt), adică având locul de ardere (rugul) în altă parte⁵, probabil la marginea cimitirului ori în așezare sau chair în curtea locuinței familiei defunctului incinerat. Resturile osoase calcinate, împreună cu puțină cenușă și cărbune, precum și obiectele defunctului erau culese selectiv din rug și depuse în urnă, pentru a fi duse la locul de înmormântare.

Cantitatea de oseminte depozitate în urne – dacă se ține seama de criteriul arderii și se numără resturile scheletice din fiecare mormânt – diferă de la un caz la altul, în funcție de vârsta indivizilor și de răbdarea cu care au fost culese de la rugul de ardere în timpul cercetării. Astfel, numărul resturilor osoase calcinate în mediu oxidant până la calcificare și identificate cu resturile indivizilor de sex feminin variază între 1 și 1371 fragmente. În cadrul grupului de oase arse reducător și atribuite indivizilor de sex masculin, cantitatea osemintelor culese este cuprinsă între 2 și 672 fragmente, fiind în toate cazurile mai mică decât numărul osemintelor din prima grupă. Această situație statistică nu reprezintă toate segmentele scheletice incinerate, deoarece o parte din fragmentele osoase au rămas pe rugul funerar sau în groapă, de cele mai multe ori răvășită.

Analiza antropologică se bazează pe observațiile efectuate pe fragmente craniene, diafizele oaselor lungi și segmentele scheletului. Stabilirea gradului de reprezentare a fiecărui schelet s-a făcut prin numărarea fragmentelor osoase, iar prin precizarea criteriului diferit de ardere, pe sexe, indiferent de vârstă (oxidant pentru femei și reducător pentru bărbați) și identificarea unui număr impar de segmente osoase omoloage, provenit de la schelete diferite, s-a căutat criteriul diferențierii sexuale pentru determinarea numărului *de indivizi depuși în aceeași*

³ Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *Elemente demografice și ritual funerar la populațiile vechi din România*, București, 1975, p. 165. Osemintele din 14 morminte de incinerare păstrate la Muzeul Brukenthal și Institutul de Arheologie din Cluj-Napoca au rămas nestudiate, iar oasele din 25 morminte – deoarece erau doar sub formă de praf - nu au putut fi recuperate.

⁴ Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 219-220.

⁵ Vezi și Eugenia Zaharia, *Populația românească în Transilvania în sec. VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977, p. 196.

urnă. Pentru stabilirea vârstei și sexului s-au folosit, de asemenea, observațiile de natură morfologică și scările dimensionale comparativ pentru bărbați și femei⁶.

S-au identificat 213/187 indivizi (5 nesiguri), fiind diagnosticați antropologic 131 indivizi (76/79 de sex feminin, din care 9 nesiguri, și 68 de sex masculin, din care 13 nesiguri)⁷. La cei diagnosticați se mai adaugă încă 19 persoane cu grupa de vârstă apreciată doar aproximativ, în baza observațiilor făcute pe osemintele nestudiate.

Statistica pe grupe de vârstă și sex cuprinde 47 de indivizi din grupa de vârstă *infans I-subadult* (33 de sex feminin și 14 de sex masculin) și 1 *senil* de sex masculin, precum și 52 de persoane cu sexul nedeterminabil.

Din cercetarea repartiției indivizilor pe morminte rezultă că 72 morminte au câte un singur individ, iar circa 58 morminte (2 incerte) conțin câte doi indivizi de sex opus.

Observațiile făcute asupra caracterelor morfologice (constituția robustă și dimorfismul sexual) și datele obținute prin măsurători efectuate pe resturile osoase din urnele cercetate, prin stabilirea unor elemente particulare și caracteristici antropologice, distincte la ambele sexe, ne oferă o caracterizare generală a defuncțiilor studiate.

Astfel, după aspectul general al osemintelor, din 94 indivizi adulți și maturi (58 femei și 36 bărbați), reprezentând 92 urne și 2 morminte de inhumație, 43,62% au constituție gracilă, 17, 02% relativ gracilă, 15,96% relativ robustă și 25, 40% dispun de o constituție robustă.

Statura femeilor studiate: 2 schelete și 9 morminte de incinerare este supramijlocie (4 femei), mijlocie (3 femei), submijlocie (2 femei) și mică (2 femei). Talia la femei este cuprinsă între 147,7 cm (M. 52, 92) și 158,7 cm (M. 90), ajungând la bărbați din mormintele de incinerare la 162,5 cm, estimată ca submijlocie.

Întregirea parțială a craniului și a unor segmente din scheletul postcranian a permis, pe baza caracterelor antropologice, reconstituirea unei femei cu fruntea lată, occipitalul bombat, nasul de mărime mijlocie și bărbie ascuțită sau ușor rotunjită. Femei din mormântul de inhumație nr. 115 are craniul doliocran, înscriindu-se în grupul de forme est-europene ale antropologiei clasice⁸. Deoarece caracterele morfologice, aspectul constituției osemintelor și statura femeilor din mormintele de inhumație nr. 115 și 126 nu se deosebesc de cele ale femeilor incinerate, autorii cercetărilor antropologice atribuie ambele tipuri de morminte *aceleiași populații, omogenă ca structură antropologică*. Informațiile obținute pe resturile osoase, rareori reconstituibile parțial, provenite din mormintele de incinerare, rămân izolate și disparate, din cauza unor factori subiectivi și obiectivi, care au contribuit la degradarea și reducerea materialului osos utilizat ca eșantion de studiu. Totuși, prin raportarea la caracterele femeii din

⁶ Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski., *op. cit.*, p. 195.

⁷ *Ibidem*, p. 235 și 243.

⁸ *Ibidem*, p. 226-231.

M. 115, toată populația înmormântată în cimitir poate fi plasată în *grupul de forme est-europoide clasice*. În sensul arătat ar pleda – susțin autorii – și alte argumente ca: *observarea unei fațete articulare suplimentare pe marginea antero-inferioară a epifizei distale a tibiei și a unei prelungiri corespunzătoare, de aspect articular, pe colul astragalului la doi bărbați și două femei din mormintele de incinerare* (M. 9, 20, 43 și 50), *planimetria femurului și platicnemia tibiei* semnalate la trei femei etc., care subliniază *mai pregnant un mod de viață nomad sau seminomad mai îndepărtat sau o viață mai îndelungată într-o zonă de dealuri și munte*, timp de mai multe generații⁹.

Observațiile efectuate pe resturile scheletice ale femeilor din M. 11, M. 122 și M. 124 au sesizat *unele neconcordanțe de dezvoltare a oaselor brațului și antebrăului, față de craniu și membrele inferioare*. Acestea presupun o dezvoltare puternică a mușchilor pectoralului și brațelor, în condițiile unei activități îndelungate de ridicare și transportare, legată eventual de exploatarea sării la Ocna Sibiului¹⁰.

Observațiile făcute asupra copiilor rămân nesemnificative, dar nici cele efectuate pe oase de la 36 de bărbați, care au constituția robustă sau relativ robustă, nu sunt în măsură să precizeze, pe baza structurii lor morfo-funcționale, comportamentul și ocupațiile acestora¹¹.

Ofranda animală

Din 88 morminte studiate, numai în 20 s-au găsit alături de oseminte umane și *resturi de ofrandă animală, arsă pe rug, odată cu defunctul*. Ofranda animală întâlnită în 17 morminte constă în fragmente de oase de pasăre, bou, porc, ovicaprine sau câine, puternic calcinate pe rugul funerar, odată cu defunctul. Majoritatea mormintelor (13) conțin 2-54 fragmente osoase arse oxidant, provenite de la păsări de curte (găină), asociate pe rug cu osemintele de femei din grupe de vârstă *adult-matur*. Alte patru morminte de femei conțin fragmente osoase de ovicaprine, în trei cazuri împreună cu oase de pasăre (M. 74 și M. 105), porc sau câine (M. 90). În două morminte (M. 10 și M. 65) de la ofrandă au rămas câteva oase animale, de talie diferită, nedeterminate ca specie. Într-un singur mormânt (M. 50), atribuit unui individ matur de sex masculin, se păstrează de la ofrandă trei fragmente de bovid, iar pe lângă scheletul copilului sugar din M. 89 provine un cuneiform de cal¹².

Resturi de la ospățul funebru

Identificarea în 11 morminte de incinerare, acestea provin de la animale sacrificate la ospățul funerar. Resturile de la bucățile de carne, friptă sau fiartă erau aruncate pe rugul funerar al bărbatului sau femeii.

⁹ *Ibidem*, p. 228-250.

¹⁰ *Ibidem*, p. 231.

¹¹ *Ibidem*, p. 230.

¹² *Ibidem*, p. 222-223.

Rămășițele osoase ale ospățului funerar provin de la aceleași specii de animale (pasăre, bovidu, porc), întâlnite și la ofrandă, pasărea, prezentată prin fragmente de schelet (craniu, gheară etc.) în trei morminte de femei (M. 8, 9 și 39), se asociază cu resturile osoase ale altui animal nedeterminabil ca specie. Osemintele de bovidu sunt semnalate în două morminte (M. 28 și 38), iar resturile osoase atribuite porcului (2-20 fragmente) s-au identificat în trei morminte (M. 34, 77 și 103). În cele două morminte de copii au fost determinate resturi de cal și bovidu (?).

Din analiza repartiției resturilor osoase de animale pe grupe de vârstă și sex ale defuncțiilor rezultă că majoritatea urnelor de ofrandă și ospăț funerar se întâlnesc în morminte de femei și bărbați și numai în două cazuri la copii (M. 27 și M. 89). Ofrauda este cel mai des întâlnită în mormintele de femei (16 cazuri), în timp ce urmele ospățului funebru sunt semnalate doar în patru morminte. Din 69 morminte de femei un număr de 20 conțin resturi de ofrandă și ospăț funerar, reprezentând 24,63% din totalul mormintelor cu defuncții de sex feminin. Femeile sunt însoțite de resturi de pasăre (găină) în 16 morminte, asociate numai cu ovicaprine (4 morminte), cu porc sau câine (1 mormânt), animale de talie mică nedeterminabile ca specie (4-5 morminte).

Bărbații au resturi osoase de ofrandă într-un singur mormânt (M. 50) și ospăț funerar în 7 morminte. Animalele sacrificate ritual sunt bovinele (M. 27?, 38, 50), porcul (M. 34, 58, 77, 103?), la care se adaugă și oase de la alte animale de talie și vârstă diferită, nedeterminată ca specie. La moartea defunctului, pe lângă ofrauda așezată pe rug, erau sacrificate mai multe păsări și animale de specii, vârstă și talii diferite.

Prin urmare, sacrificarea unor anumite specii de animale la femeie (pasăre, ovicaprine, rar porc sau câine) și bărbați (bovidu, porc) are o semnificație simbolică, cu caracter ritual¹³. Prezența în morminte a mai multor animale sacrificate arată caracterul sedentar al populației, care se ocupa cu agricultura și creșterea animalelor, fiind relevantă totodată starea prosperă a gospodăriei individuale.

Ritul de înmormântare

Predominantă în cimitir este incinerarea, urmată în proporție redusă de inhumatie: în cadrul incineratiei se disting: 1. morminte cu resturile incinerate depusă în urnă și 2. morminte cu resturile incinerate depuse în urnă și, simbolic, în groapă simplă. Nu am întâlnit nici măcar o singură dată situația când oasele incinerate ale defunctului să fi fost depuse în groapă (fără urnă), varianta prezentă cu precădere în sec. VII și la începutul sec. VIII. Dar această variantă sepulcrală putea fi printre mormintele complet distruse de plug, pentru că ea se întâlnește și în alte cimitire birituale similare, databile în sec. VIII-IX¹⁴.

¹³ *Ibidem*, p. 223-224.

¹⁴ Morminte de incineratie cu oasele calcinate depuse în groapă (fără urnă) se întâlnesc la Mediaș (K. Horedt, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. La Mediaș*, în *Studia Universitatis*

Mormintele de înhumăție, 15 la număr, reprezintă abia 11,1% din totalul de 135 descoperite la Ocna Sibiului¹⁵. Ele aparțin unor copii și adulți de sex feminin, așezați pe spate, cu mâinile în diferite poziții și având orientarea aproape uniformă. Inventarul (cercei, mărgelile etc.) este identic cu cel găsit în unele urne, cu excepția ceramicii. Mormintele de înhumăție apar și în necropolele de la Mediaș¹⁶, Boarta¹⁷, Târnava¹⁸ și Sibiu-Gușterița¹⁹. Se pare că la Ocna Sibiului ele se încadrează în faza târzie a înmormântărilor din cimitir. Dar poziția și orientarea scheletelor nu constituie indicii caracteristice înmormântării unei populații creștine, cu obiceiuri adânc înrădăcinate în conștiință și respectate cu rigurozitate. Inventarul funerar care însoțește osemintele umane calcinate și înhumate constă din diferite obiecte întregi sau fragmentare din fier (cuțite, vârfuri de săgeți, catarama, cuie, scoabe etc.), bronz (cercei), piatră (vârf de silex), sticlă (mărgelile), os (pieptene, fragment de corn), și ceramică. Sub raportul utilizării, piesele de inventar constituie categorii distincte: ustensile, vârfuri de săgeată, accesorii de îmbrăcăminte, obiecte de podobă, piese diverse de metal și os.

Cuțitele, utilizate, după împrejurări, ca arme sau unelte, cuprind 15 fragmente și piese întregi, puternic oxidate și trecute prin foc. Cu excepția a patru piese întregi, restul exemplarelor sunt reprezentate prin vârful, lama și spinul cuțitului. Prevăzute cu spin de fier în mâner de lemn, cuțitele au lamă lată de 1,45-2,9 cm, cu muchia îngroșată și arcuită sau dreaptă. Tăișul, zimțat din cauza ruginii, este concav sau ușor curbat. Lungimea pieselor variază între 5,2 și 21 cm. Depuse în masa osemintelor din urnă, cuțitele se întâlnesc atât în mormintele de copii și adolescenți, cât și în urnele aparținătoare unor indivizi de vârstă adult-matură, de sex feminin sau masculin. Fiind piese indispensabile în diverse împrejurări, ele fac parte din categoria obiectelor descoperite frecvent în așezări și cimitire, începând din epoca dacică²⁰. Forma lamei cuțitului este generalizată pe un spațiu mare și rămâne aceeași pentru o perioadă lungă de timp, fiind o piesă utilizată de grupuri etnice diferite. Cu toate acestea, pentru cuțitele de la Ocna Sibiului se pot cita

„Babeș-Bolyai”, *Series Historia*, fasc. 2, 1965, p. 10) și Bratei (Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 15); de asemenea la Târnava (jud. Sibiu) și Berghin (jud. Alba), săpături inedite, executate de M. Blăjan, în anii 1974 și, respectiv, 1977-1979.

¹⁵ Și nu 13,25%, cât calculează Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski., *op. cit.*, p. 165, atribuind slavilor și scheletului din M. 130 (*Ibidem*, p. 234), care, după inventar, aparține perioadei scitice (sec. VI-V).

¹⁶ K. Horedt, *op. cit.*, p. 7-9, 11 (M. 4, 5, 11, reprezentând 18% din total)

¹⁷ Sever Dumitrașcu-George Togan, *Cimitirul de la Boarta – „Pârâul Zăpezii-Șoivan”*, în *Studii și comunicări. Muzeul Brukenthal*, 18, 1974, p. 94-95, fig. 1 (M. 5).

¹⁸ K. Horedt, *Die Brandgräberfelder der Mediașgruppe aus dem 7-9 JH. in Siebenbürgen*, în *ZfA*, Berlin, 10, 1976, p. 39, fig. 2/b.

¹⁹ Th. Năgler, *Vorbericht über die Untersuchungen im Hammersdorfer Gräberfeld aus der Völkerwanderungszeit*, în *Forschungen zur Volks- und Landeskunde*, 14, 1971, p. 65.

²⁰ D. Protase, *Riturile funerare la daci și daco-romani*, București, 1971, p. 145, 157, fig. 52/1; Gh. Bichir, *Cultura carpică*, București, 1973, pl. XVII, 1-4.

analogii, cum sunt de pildă, exemplarele descoperite în cimitirele de la Bratei²¹ și Târnava²².

Din categoria armelor fac parte două vârfuri de săgeți, unul întreg (M. 16) și altul fragmentar, prevăzute cu tub de înmănușare și lama în formă de frunză de salcie, pentru care semnalăm piese identice în mormintele de incinerare de la Bratei²³.

Accesoriile de la îmbrăcăminte constau din două cataramă cu cadrul neprecizat, provenite din M. 90 și M. 95. Scoabele, păstrate fragmentar, au capul semisferic și corpul în patru muchii sau cilindric. Ele sunt reprezentate de o singură piesă, provenită din M. 38, executată dintr-o bară cu capetele îndoite. Atât cuiele, cât și scoabele considerăm că provin de la targa de lemn folosită pentru transportul defunctului la rugul funerar. Acestea sunt piese cu forme cunoscute, fără putere de datare, având numeroase analogii în mormintele de incinerare de la Berghin (jud. Alba)²⁴.

Celelalte piese de fier mai cuprind o verigă de fixare a coasei pe mâner (M. 37), o lamă rombică și resturile a patru fragmente atipice (M. 37, 82, 102, 131), la care se adaugă unele piese distruse, care au lăsat urme de oxid de fier pe oasele din zece morminte studiate antropologic. Semnalăm câte o singură piesă de fier în 37 de morminte și câte două obiecte doar în două morminte.

Cercei de bronz. S-au găsit șapte astfel de cercei, câte unul în urnele din M. 32 și M. 68 și la scheletele din L. 111, 115, 126 și două piese în urna din M. 44. cerceii de tâmplă sunt lucrați dintr-o sârmă subțire (1-1,9 mm), cu secțiune transversală rotundă, având extremitățile subțiate și neîmpreunate. După formă se disting două tipuri: 1. cercei simpli, ovali sau circulari, reprezentați prin șase exemplare și 2. cercei cu unul din capete lățit și răsucit în afară (M. 26), ilustrat de o singură piesă. Cele două exemplare din M. 44 se asociază cu un fragment de cuțit, iar piesa din M. 60 se găsea împreună cu două mărgelă.

Cerceii din mormintele de incinerare au aparținut unor copii, foarte probabil de sex feminin. Exemplarele din mormintele de înhumare s-au găsit câte unul lângă tâmplă dreaptă (M. 32) sau stângă (M. 126), fiind asociați cu o oală (M. 32), cu o mărgelă (M. 115) sau cu un șirag de mărgelă (M. 111). Indivizii care întrebuințau această podoabă aparțin unor grupe de vârste diferite (copii, adulți și maturi), de sex feminin.

Prima categorie de cercei simpli apare în mormintele de incinerare de la Berghin sau însoțesc scheletele din cimitirele de la Sînmiclăuș²⁵, Ghirbom²⁶,

²¹ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 80, fig. 30.

²² Mormintele nr. 4, 5, 7, 8, 20, 31 (14 piese). Materiale inedite. La Berghin, numărul cuțitelor se ridică la circa 50 piese.

²³ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 84, fig. 31/6. mai multe exemplare provin de la Berghin.

²⁴ Materiale inedite.

²⁵ Săpături efectuate de GH. Anghel și M. Blăjan (1975). Materiale inedite.

²⁶ Săpături efectuate de I. Al. Aldea (1976). Materiale inedite

Alba-Iulia²⁷ și Blandiana²⁸. Ele sunt piese cu o răspândire și circulație pe un spațiu mare, plasându-se cronologic între sec. V-VI și sec. X-XI. Cerceul cu capătul arcuit în afară, derivând tipologic din cerceul simplu, este mai rar întâlnit. Piese asemănătoare se cunosc în cimitirul de înhumatie de la Unirea-Vereșmort²⁹ sau în mormintele de incineratie de la Boarta³⁰ și Berghin. Cele două tipuri de cercei se încadrează cronologic în sec. VIII-IX³¹.

Amnarele de metal lipsesc, dar utilizarea lor este sugerată de vârful de silex (M. 92) utilizat la scăpărarea pentru aprinderea focului. Piese identice s-au descoperit în mormintele de incineratie de la Berghin³² și în cele de înhumatie de la Ghirbom³³.

Măgelele. Acestea sunt lucrate din pastă de sticlă și s-au găsit în total 14 exemplare. Majoritatea provin din mormintele de înhumatie (M. 111 și M. 115), iar cele câteva piese aflate în urne (M. 68, 74, 102) se prezintă sub forma unor resturi diforme topite de foc. Numărul pieselor variază de la un mormânt la altul: câte una în M. 74, 102, 115, câte două în M. 55 și zece în M. 111. După formă și culoare, măgelele se împart în patru categorii: a. măgele sferice, de culoare albastră-închisă, cu patină neagră (M. 68, M. 111); măgele cilindrice, cu extremitățile ușor alungite, de culoare verzuie și patină sidefie (M. 111) sau albastră-violetă, cu patină roșie-maronie (M. 115); c. măgele în formă de melcișori, de culoare albastră-închisă, ornamentate cu linii galbene în spirală sau în relief, prevăzute cu câte trei ochi galbeni (M. 68, 111); măgele tubulare, cu corpul torsionat spiralic, ușor îngroșate la capete și perforate longitudinal, de culoare verde sau albă (M. 111).

Aceste podoabe, purtate în șirag la gât, se întâlnesc la copiii și maturii de sex feminin. Numărul redus al măgelelor este determinat de topire a sticlei în timpul incinerării defunctului și a pierderii acestora în masa resturilor funerare de pe rug sau în timpul răvășirii mormintelor.

Măgelele asociate cu cerceii, după formă, ornamentație și culoarea pastei, au analogii perfecte în cimitirele birituale de la Bratei³⁴ și Berghin³⁵ sau în

²⁷ Săpături făcute de Al. Popa (1961) și M. Blăjan (1979).

²⁸ K. Horedt, *Ansiedlung von Blandiana am Ausgang des ersten Jahrtausends u.Z.*, în *Dacia. N. S.*, X, 1966, p. 278, fig. 18/10 și p. 283, fig. 23/2a.

²⁹ Idem, *Die Brandgräberfelder...*, p. 42.

³⁰ *Ibidem*, p. 40 și 42, fig. 2/c.

³¹ Analogii identice menționăm în Muntenia, în așezarea de la Bucov-Tioca (Maria Comșa, *Cultura materială veche românească*, București, 1978, p. 121, fig. 95, 11-12) și în cimitirul biritual de la Obârșia (Oct.-Toropu-Onoriu Stoica, *la nécropole préféodale d'Obârșia-Olt*, în *Dacia. N. S.*, XVI, 1972, p. 168, fig. 5/1, 3).

³² Materiale inedite.

³³ I. Al. Aldea, E. Stoicovici, M. Blăjan, *Cercetări arheologice în cimitirul prefeudal de la Ghirbom (com. Berghin, jud. Alba)*, în *Apulum*, XVIII, 1980.

³⁴ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 87-88, fig. 34/3, 5 și fig. 35..

³⁵ Materiale inedite.

mormintele de înhumăție de la Ghirbom³⁶. Ele sunt obiecte de podoabă cu o largă circulație, fiind întâlnite în sec. VII-IX pe spații geografice întinse în Transilvania, Câmpia Pannoniei³⁷ și Moravia³⁸.

Obiectele de os. Menționăm un fragment de pieptene și o frântură de os de animal, ambele găsite în masa osemintelor din M. 1. lungă de 3,5 cm, ultima piesă este ornamentată cu cerculețe punctate, asociate cu o bandă de motive florale incizate. Dacă fragmentul de pieptene este nesemnificativ, pentru fragmentul de os de animal ornamentat, identificat cu resturile unui corn de păstrat sare, menționăm o analogie la Bratei³⁹.

Ceramica. Există 166 vase în stare fragmentară sau întregibile, marea majoritate oale, din care 160 provin din mormintele de incinerăție, unde aveau funcția de urnă sau erau depuse cu ofrandă în mormintele de înhumăție. După tehnica de modelare, ceramica se împarte în trei grupe:

a. Ceramică modelată cu mâna (1,2%), atestată doar prin fragmente de fund (M. 7) și pereți (M. 129, M. 8 incert), provenite din nouă vase făcute din pastă nisipoasă, degresată cu pietricele și cioburi pisate.

b. Ceramică lucrată la roată înceată, reprezentată prin fragmente de oale întregibile: 108 vase, adică 65% din totalul ceramicii.

c. Ceramică lucrată la roată rapidă: reprezentată prin fragmente din vase întregibile, găsite în 40 de morminte (33,8%). Toate vasele prezintă în interior caneluri concentrice (*coaste*) imprimate în pasta crudă, în timpul modelării.

Oalele lucrate la roată au pastă argiloasă, degresată cu nisip, asociat cu rare paete de mică și pietricele. Pasta unor oale lucrate la roata înceată conține și scoici (M. 37) sau cioburi pisate (M. 94).

Arderea ceramicii, realizată în condiții diferite de temperatură, a determinat culoarea vaselor. În general, predomină vasele arse oxidant în culoare deschisă (83 oale) sau un mediu reducător (50 oale), în majoritatea cazurilor coacerea fiind incompletă. Culoarea vaselor diferă de la o oală la alta: brună-cărmizie sau cărmizie, în cazul arderii oxidante, brună-negricioasă, în cazul arderii inoxidante. Zece vase, care au fost așezate pe rugul funerar ori folosite anterior în gospodărie, sunt arse secundar. Ele au partea inferioară a corpului acoperită cu numeroase pete negre, cenușii, cărmizii, brune și vineții.

³⁶ Săpături I. Al. Aldea. Inedite.

³⁷ A. Balogh, în *AH*, 3, 1944/1945, p. 301/320, pl. XCVI, 2 J. Hampel, *Alterthümer frühen Mittelalters in Ungarn*, I, Braunschweig, 1905, p. 463, fig. 1460, 1463, p. 464, fig. 1465 și p. 467, fig. 1480.

³⁸ Bohuslav Chropovkky, *Krásá slavienskeho sperku*, Pallas, p. 24, fig. 3 și p. 54, fig. 30 (sec VIII); L. Kraskovská, *Slovansko avarské pohrobisko*, Bratislava, 1972, p. 130, fig. 27/7, p. 131, fig. 28/4; p. 164, fig. 61/12-16.

³⁹ Eugenia Zaharia, *op. cit.*, p. 88 (M. 104), fig. 32/13.

Studiul olăriei permite să distingem două forme: 1. oala cu corpul ovoidal, 2. oala cu corpul bombat.

Prima categorie este reprezentată de 33 oale, caracterizate prin corpul zvult cu înălțimea cuprinsă între 19,5 și 25,3 cm. Majoritatea oalelor au fundul plat, prevăzut în cinci cazuri, cu inel de susținere, dar cele mai multe oale au fundul neted. Unele oale au fundul conic, în formă de umbo. Grosimea fundului oscilează între 0,5 și 1,9 cm, iar diametrul variază între 6,4 și 9,6 cm (24 oale). Corpul oalelor ovoidale, cu pântecul ridicat și arcuit spre umeri, are buza răsfrântă direct din pereți, iar gâtul lipsește (9 vase). Câteva oale au gâtul scurt, aproape nesensibil. Grosimea variază între 0,4 și 1,4 cm, diametrul pântecului fiind cuprins între 13,6 și 18,4 cm (14 oale).

A doua categorie numără 44 de oale. Majoritatea lor au inel de susținere la bază și uneori *umbo* în interior sau fundul plat. Grosimea fundului variază între 0,5 și 1,9 cm (41 oale), iar diametrul oscilează între 7,3 și 12,8 cm. Corpul oalelor are în general partea inferioară zvultă, iar partea superioară puternic bombată. Cele mai multe oale sunt înalte, dar se întâlnesc și unele scunde (20,3-25,5 cm), cu aspect bitronconic sau sferoidal (M. 74) pereții oalelor, îngroșați în locul de unire cu fundul și subțiat spre pântec, au grosimi diferite (0,5-1,6 cm), în funcție de capacitate. Diametrul pântecului, măsurat la 25 oale, este cuprins între 9,24 cm și 25,6 cm.

În cazul evazării buzei, prin răsfrângerea bruscă direct din pereți, gâtul lipsește sau este foarte scurt.

În general, oalele au buze răsfrânte oblice și teșite la interior, subțiate sau cu muchia rotunjită. Câteva recipiente au buza canelată în interior, cu început de nervură la exterior. Cele cu buza arcuită și îngustă au muchia rotunjită și teșită oblic. De obicei, diametrul gurii este mai mare decât diametrul fundului, oscilând între 15 și 16,6 cm.

Ornamentația întâlnită pe 95 oale este plasată în jumătatea superioară a corpului: pe pântec (36 exemplare) și pe umăr (38 exemplare); 21 oale au decor pe tot corpul începând de la bază până sub gât. Principalele motive ornamentale sunt canelurile, striurile și benzile în val.

a. *Canelurile*, late de 3-4,7 mm, se întâlnesc pe 9 vase. Simple sau în benzi de linii drepte ori vălurite, apropiate sau distanțate, ele sunt plasate de la bază până la gâtul vasului.

b. *Striurile* orizontale, formând benzi de câte 2-6 linii ondulate, ocupă uneori întreg corpul vasului sau numai jumătatea lui superioară.

c. *Benzile în val*, compuse din câte 2-6 linii ondulate, decorează majoritatea urnelor, situându-se de obicei în partea superioară. În cazuri rare, ele acoperă tot corpul oalei. Benzile de linii în val mărginesc sau alternează cu benzi de linii orizontale sau se intersectează cu acestea, formând motivul *în ochi*. Alteori, cele două motive ornamentale se asociază cu șiruri de incizii oblice, cu grupuri de liniuțe întrerupte ștampilate orizontal sau tăiate de linii oblice,

formând un decor compus. Ornamentarea ceramicii s-a realizat cu ajutorul unor instrumente de lemn și os, ca: bețișorul cu vârful ascuțit, pieptenele ce 2-9 dinți și eventual matricea, folosită pentru imprimarea grupului de liniițe orizontale întrerupte. Ornamentele s-au executat prin apăsarea instrumentului în pasta moale a vasului, aflat pe roata în mișcare. Majoritatea vaselor ornamentate prin incizii au suprafața zgrunțuroasă, dar există și câteva recipiente acoperite cu un strat subțire de angobă cenușie sau cărămizie, care avea menirea să astupe porii pereților și să reducă aspectul zgrunțuros al degresantului.

Studiul ceramicii descoperite în morminte pune în lumină unele caracteristici comune tuturor categoriilor de vase, vizând pasta, tehnica de modelare, arderea, tipologia și ornamentarea. Olăria lucrată cu mâna (două vase fragmentare) și cea făcută la roată înceată sau rapidă (98,8%) în majoritate are pasta degresată cu ingrediente comune și este arsă în condiții identice. Decorul format din caneluri, linii orizontale sau vălurite, incizate în benzi, se constituie adesea în motive compuse, caracteristice pentru secolul VIII. Unele motive ornamentale – decorul *în ochi*, registrul de linii oblice, incizat peste alte ornamente, inciziile în formă de virgulă culcată orizontal etc. – aparținătoare vaselor din M. 43, 81, 84, 96, 100, 109, sunt întâlnite la olăria din cultura Dridu și se pot data în sec. IX. Analogii pentru ceramică putem menționa la Bratei⁴⁰, Turdaș⁴¹, Sibiu-Gușterița⁴², Berghin⁴³ etc. de altfel, oalele din cele două grupe tipologice au o largă răspândire în cimitirele și așezările transilvane și carpato-dunărene⁴⁴.

Trecând în revistă principalele din inventarul funerar, notăm că anumite piese, ca lame de cuțit, cuie de cataramă, vârfuri de săgeți, cuie, scoabe, vârfuri de silex, mărgelile etc., nu au valoare cronologică restrânsă. În schimb, *ceramica* și, eventual, *cerceii de bronz*, pe temeiul analogiilor oferite de exemplare similare din alte complexe arheologice, reprezintă singurele elemente din inventarul funerar care pot contribui la datarea cimitirului de la Ocna Sibiului în sec. VIII-IX.

Atribuirea etnică

În raportul preliminar privind rezultatele primelor săpături în cimitir, pe baza ritului și riturilor funerare, precum și a ceramicii, cimitirul este atribuit unei comunități de slavi, așezați în sec. IX la Ocna Sibiului, pentru exploatarea

⁴⁰ *Ibidem*, p. 62-70, fig. 14-28.

⁴¹ Ioana Hica-M. Blăjan, *Un cimitir de incinerare din sec. VIII la Turdaș, jud Alba*, în *ActaMN*, X, 1973, p. 651, fig. 7-9.

⁴² Th. Năgler, *op. cit.*, p. 66-68, fig. 3-6.

⁴³ Materiale inedite.

⁴⁴ Maria Comșa, *op. cit.*, p. 60-107, fig. 40-73; Cf. și Eugenia Zaharia, *Données sur l'archéologie des IVe-XIe siècles sur le territoire de la Roumanie*, în *Dacia*, N. S., XV, 1971, p. 269-287.

salinelor⁴⁵. Așa cum vom arăta mai departe, acest punct de vedere va fi susținut ulterior cu noi argumente, bazate pe studiul antropologic al osemintelor provenite din 95 de morminte⁴⁶.

Autorii analizei antropologice, plecând de la criteriul arderii diferite a indivizilor pe sexe, au precizat că majoritatea mormintelor de incinerare studiate sunt duble, conținând, cu certitudine, resturile osoase, calcinate, de la doi indivizi de sex opus. Pe baza unor caractere morfo-funcționale est-baltice sesizate la schelete femeie, materialul osteologic din mormintele de incinerare este atribuit slavilor⁴⁷. Datele arheologice și literare referitoare la obiceiurile funerare practicate de slavi în ținuturile locuite de ei⁴⁸ au permis autorilor să aplice aceste practici în explicarea unor fenomene sesizate la Ocna Sibiului. Astfel, s-a ajuns la acceptarea ritualului sacrificării soției la moartea bărbatului și a copiilor de sex opus, pentru justificarea căsătoriei simbolice a băieților decedați. În vederea înlăturării dereglărilor de ordin social și demografic apărute în sânul societății și pentru supraviețuirea familiei, care reglează sporul demografic se susține *poligamia*⁴⁹. În același sens, numărul redus al mormintelor de copii sugari descoperite în cimitir (15,51%) este pus pe seama selecției copiilor, prin „aruncarea nou-născuților în apele reci ale râurilor” sau înmormântarea lor în alt loc, deosebit de cimitirul comun etc.⁵⁰, dar asemenea practici rituale se confirmă doar parțial la Ocna Sibiului și în alte cimitire - considerate slave - din Transilvania⁵¹. Astfel, se susține că cimitirul de la Ocna Sibiului, pe baza caracterului arderii osemintelor și a criteriilor antropologice, aparține *unui grup de populație slavă așezat în această regiune*, care a împrumutat de la populația locală, proto-românească și creștină, forme superioare de cultură materială⁵².

Probleme demografice

Analiza antropologică a osemintelor a condus la stabilirea unor *structuri pe grupe de vârstă și sex a indivizilor din mormintele de incinerare* și inhumate. Din 187 indivizi identificați în morminte, 24,59% sunt copii din grupele de vârstă *infans-juvenis*, 74,88% *adult-matur* și doar 0,53% *senil*, la care se adaugă 22 indivizi, în majoritate copii, nedeterminabili ca sex. După sex se disting 87 femei (44,92%), din care 15 copii și 69 adulți-maturi, precum și 81 bărbați (43,32%), din care 10 copii, 70 adulți-maturi și un senil.

⁴⁵ D. Protase, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 158; vezi și M. Rusu, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romană din Transilvania (sec. VI-X)*, în *Apulum*, IX, 1971, p. 720.

⁴⁶ Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 165-248.

⁴⁷ *Ibidem*, p. 228.

⁴⁸ *Ibidem*, p. 212-218.

⁴⁹ *Ibidem*, p. 224 și 247.

⁵⁰ *Ibidem*, p. 237.

⁵¹ K. Horedt, *Die Brandgräberfelder...*, p. 46; M. Rusu, *op. cit.*, p. 720 sqq.

⁵² Dardu Nicolaescu-Plopșor, Wanda Wolski, *op. cit.*, p. 218.

Datele oferite de graficul decedațiilor pe grupe de vârstă arată o *insuficiență reprezentare a copiilor*, o creștere artificială a speranței de viață la naștere. Procentul persoanelor decedate între 0-20 ani (infans I-II și iuvenis) se ridică aici la 24,59%. Se constată că alături de sugari, se înhuma sau incinera un procent redus de copii din vârsta infans II și iuvenis, în timp ce indivizii de vârsta Matur II și senil se incinerau, ca și restul populației.

În cadrul grupelor de adult-matur (20-50 ani), la ambele sexe, se observă o creștere a *numărului real de decese* la grupa de vârstă adult, o scădere la grupa de vârstă matur I, continuată la matur II și foarte coborâtă la grupa senil (50-60 ani). La femei, curba deceselor se ridică la punctul maxim la vârsta adultă, scade la vârsta matur I și atinge nivelul minim la vârsta matur II, în timp ce la bărbați se înregistrează creșteri la grupa matur I, iar scăderea începe la matur II spre senil. Aceste fenomene ilustrează *comportarea diferită a femeilor și bărbaților la grupele de vârstă adult și matur I*.

Mortalitatea ridicată a femeilor din grupa adult este explicată prin decesul ritual determinat de sacrificiul probabil al soției la moartea bărbatului și depunerea osemintelor incinerate în aceeași urnă. Datorită diferenței de vârstă de circa șase ani dintre cele două vârste, cel mai mare număr de decese se înregistrează la femeile de 20-30 ani și 30-40 ani. La bărbați, decesele între 30-40 ani și 40-50 ani sunt reduse, atingând nivelul cel mai scăzut la 50-60 ani, iar în cazul femeilor la 40-50 ani.

Dacă la bărbați decesul este determinat de cauze naturale, la femei majoritatea deceselor se datorează și ritualului de probabilă sacrificare la moartea soțului.

În consecință, la mormintele de incinerare se remarcă o proporție între sexe aproape egală (80/79), iar în cazul adăugării mormintelor de înhumare procentul favorizează femeile (84/81).

Autorii studiului antropologic constată la Ocna Sibiului preponderența sexului masculin, ilustrată de *indicele de masculinitate* de 1333 bărbați la 1000 femei, fenomen pus pe seama practicii probabile de sacrificare rituală a soției.

Probabil că, drept urmare a sacrificării rituale a femeilor la vârsta fertilității, se scurta perioada de fertilitate la grupa de vârstă adultă și matură și astfel se reducea numărul nașterilor, fapt care avea implicații demografice negative în viața socială și economică a obștii. Dacă la moartea bărbatului sau a copilului survenea decesul ritual al soției sau al unei fete mai mici sau de vârstă egală, pentru realizarea căsătoriei simbolice, această practică afecta grav structura și mărimea familiei, dar susținea existența familiei bazată pe poligamie. Aceasta era singura soluție – după autori – care putea să mențină viabilă familia, sub raport social și economic.

Datele oferite de mormintele cercetate antropologic de Dardu Nicolaescu-Plopșor și Wanda Wolski, arată 187 decese. Numărul populației înmormântate în cimitir este de circa 213 indivizi, necropola fiind utilizată timp de circa 150 ani de 5,2 generații succesive. Speranța medie de viață este de 32,4 ani, calculată pentru cele 16 cimitire analoage și contemporane din Transilvania⁵³. La o mortalitate de

⁵³ *Ibidem*, p. 235-240.

50% se poate estima numărul indivizilor din fiecare generație la circa 62-100 persoane. În acest caz, așezarea corespunzătoare cimitirului dispunea de o populație de circa 100 indivizi, ceea ce ar reprezenta 20-25 gospodării. Organizarea sub formă de obște sătească, așezarea corespunzătoare se afla în centrul localității Ocna Sibiului⁵⁴, după cum indică unele materiale ceramice descoperite în ultimii ani.

Necropola de la Ocna Sibiului face parte din grupa primelor cimitire birituale cercetate prin săpături arheologice sistematice, după Soporul de Câmpie (necropolă daco-romană)⁵⁵ și Mediaș (necropolă slavă)⁵⁶. Cercetări ulterioare au scos la iveală alte cimitire similare la Sibiu-Gușterița, Bratei, Dăbâca⁵⁷, Boarta, Turdaș, Târnava etc., dezvelite parțial sau în întregime. Seria acestor cimitire este completată cu descoperirile din anii 1977-1979 de la Berghin, unde s-au cercetat 350 de morminte, care reprezintă circa jumătate din necropola birituală identificată la sus-est de sat.

Cimitirul de la Ocna Sibiului, ca și celelalte cimitire similare atribuite grupei *de tip Mediaș*⁵⁸, este o necropolă birituală, în care ritul predominant îl constituie incinerarea. Cele 135 de morminte au fost așezate pe teren în grupuri sau chiar la întâmplare. Din planul cimitirului și din stratigrafia orizontală rezultă că majoritatea sunt morminte singulare, dar există și grupuri de câte două, trei și patru urne, care constituie morminte familiale⁵⁹.

În ceea ce privește ceramica, prin unele elemente de tehnică, forme și ornamentație, ea are unele trăsături comune cu cele ale ceramicii din cultura Dridu, întâlnite în spațiul extracarpatic. Aceste trăsături comune se întâlnesc în tot spațiul carpato-dunăreano-pontic și ele pornesc dintr-un *substrat comun*, din care se desprind variante locale, dezvoltate în condițiile social-economice deosebite de la o regiune la alta. Se vede cum meșterii olari au păstrat numeroase cunoștințe privind tehnica confecționării, arderii și ornamentării vaselor, moștenite din generație în generație, fapt care se identifică cu o populație sedentară. Mormintele de inhumație, deși formează un procent redus, pot prezenta începutul trecerii de la ritul de incinerare la cel de inhumație, foarte probabil sub impulsul unor factori de ordin religios.

Caracterul sărăcăcios al inventarului, prezent doar într-un număr redus de morminte, arată existența unei populații sărace, prea puțin diferențiată sub aspect economic și social. Inventarul, care nu cuprinde arme, ci obiecte diverse

⁵⁴ Cercetări de suprafață efectuate de M. Blăjan (iunie 1979).

⁵⁵ Vezi și D. Protase, *Un cimitir dacic din epoca romană la Soporul de Câmpie...*, București, 1976.

⁵⁶ K. Horedt, în *Studia, Series Historia*, fasc. 2, 1965, p. 7-22.

⁵⁷ Idem, *Die Brandgräberfelder*, p. 48.

⁵⁸ *Ibidem*, p. 47-49.

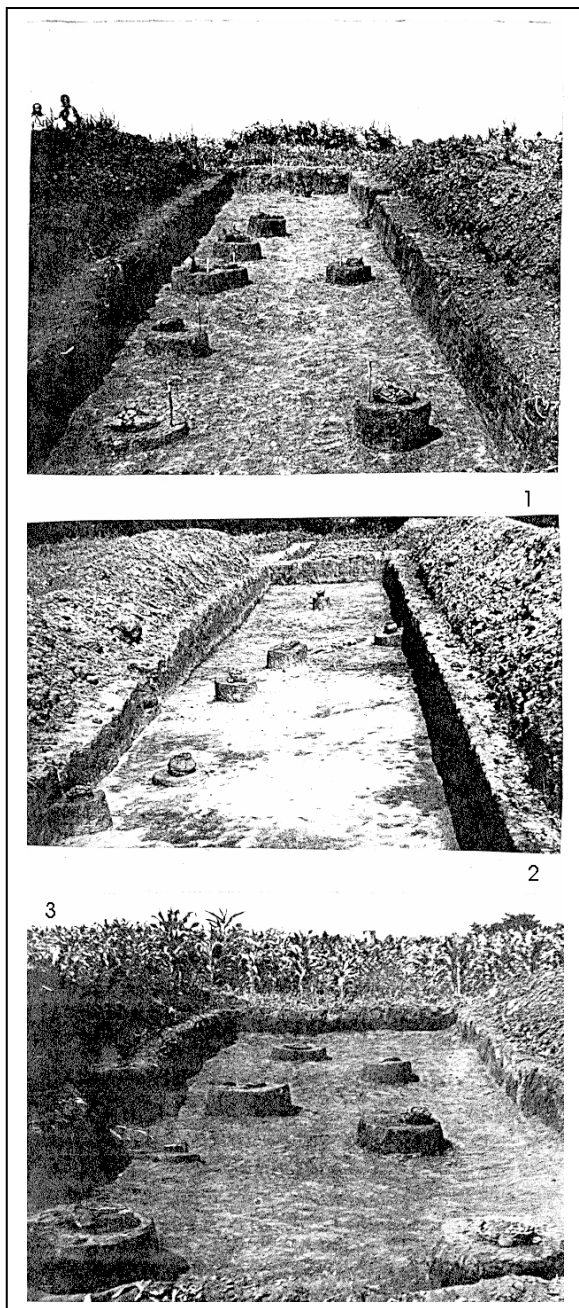
⁵⁹ În cimitirul biritual de la Berghin se întâlnesc frecvent grupuri de morminte familiale, compuse din două, trei, patru și chiar cinci urne, așezate una lângă alta, deranjate sau nu de înmormântări succesive (informație M. Blăjan).

(ustensile, vârfuri de săgeată, obiecte de podoabă etc.) arată și caracterul pașnic al acestei populații. osemintele din ofranda animală de la ospățul funebru identificate în morminte indică mai multe specii de animale domestice: păsări de curte, porc, bovine, ovicaprine, cal și chiar câine. Observațiile arheologice și antropologice sugerează ocupațiile populației înmormântate în cimitir: agricultura, creșterea animalelor, prelucrarea metalelor, olăritul și exploatarea sării. Schimbul în natură este atestat de obiectele de podoabă (cercei, mărgel) procurate din alte centre, în care meșteșugari specializați le prelucrau în serie pentru piață. Așa se explică circulația largă a acestor podoabe, frecvent întâlnită în mormintele de incinerare și inhumație din întreaga Transilvanie.

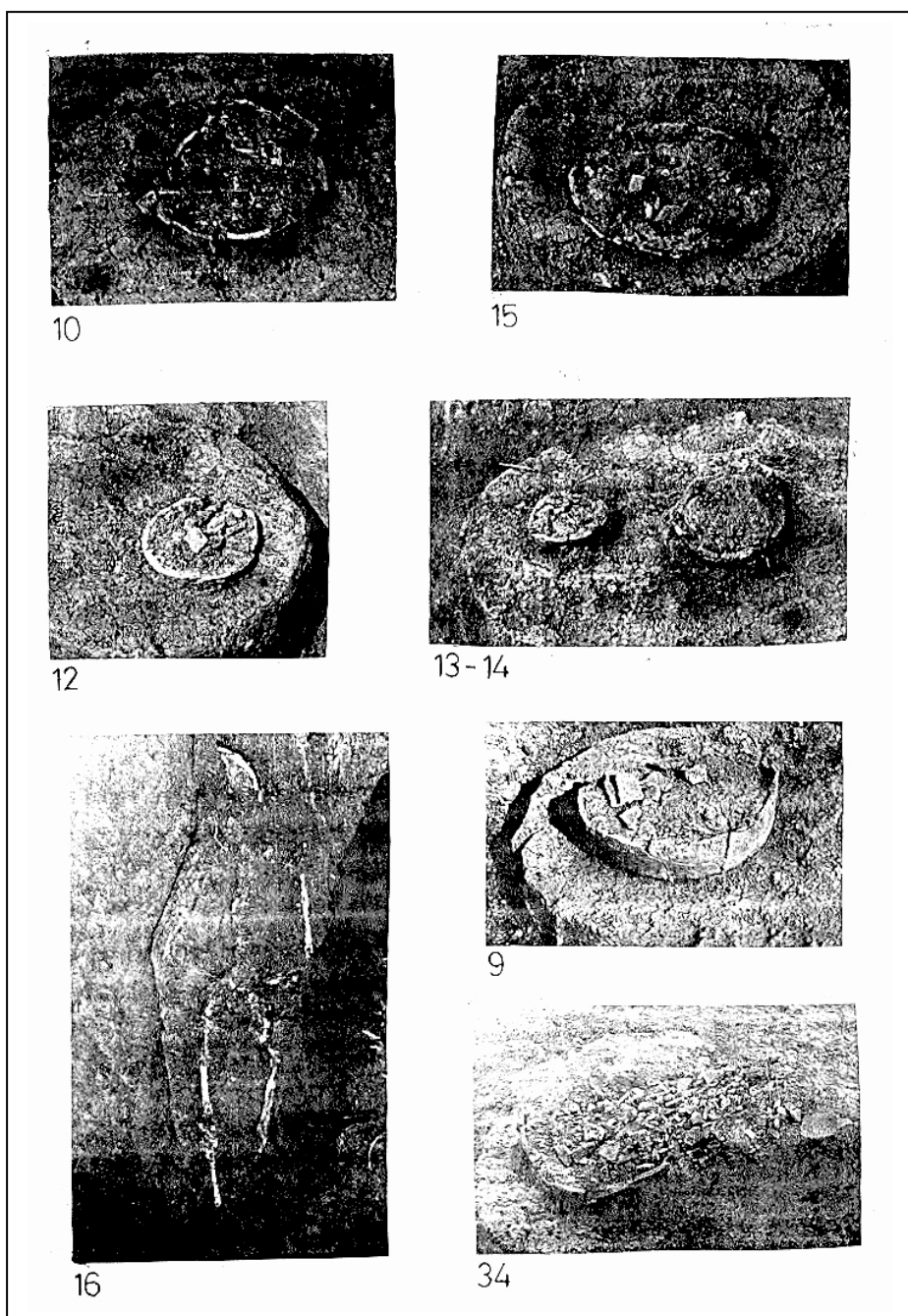
Conviețuind cu proto-românii de-a lungul timpului, slavii și-au însușit, până în sec. VIII-IX, cultura materială locală. Utilizarea incinerăției de către triburile slave înainte de încreștinare constituie criteriul de bază în a deosebi cimitirele lor de cele aparținătoare proto-românilor, care, fiind de mult creștini, practicau inhumația în formele prevăzute în biserică.

În concluzie, studiul arheologic și antropologic al cimitirului de la Ocna Sibiului aduce un plus de informații, contribuind la cunoașterea realităților istorice din perioada de conviețuire a slavilor cu populația autohtonă și de încheiere a procesului etnogenezei românilor. În studierea materialului, riturilor și practicilor funerare, încadrarea cronologică și aprecierea etno-culturală, au ținut seama de stadiul cercetărilor, criteriilor și cunoștințelor actuale pe plan științific național și internațional, oprindu-ne la concluziile care ni s-au părut cele mai verosimile. Indiferent de concluzia la care am ajuns, susceptibilă întotdeauna la modificările impuse de progresul cercetării și opticii istorice, cimitirul biritual de la Ocna Sibiului rămâne un document arheologic important, ca și cele similare, în contextul problemelor etnice care se pun pentru istoria românilor și a sud-estului european, în secolele VIII-IX⁶⁰.

⁶⁰ Țin să mulțumesc și aici domnului Mihai Blăjan, harnic muzeograf-cercetător principal la Muzeul Național din Alba-Iulia, care m-a ajutat substanțial la pregătirea materialului pentru publicare. Poate că fără ajutorul său la întregirea urnelor la întocmirea unor desene după materialul arheologic și fără furnizarea unor informații despre descoperiri analoage inedite, apariția prezentei lucrări ar fi întârziat *sine die*, față de perioada efectuării săpăturilor de la Ocna Sibiului. Totodată, precizez că, deși domnul M. Blăjan nu a participat la lucrările de cercetare în teren, dat fiind interesul său pentru acest tip de cimitire – pe care le consideră românești, nu slave – eu i-am pus la dispoziție toate desenele și însemnările mele, jurnalul de șantier, pentru elaborarea referatului de doctorat, prezentat la profesorul Nicolae Edroiu, în cadrul Facultății de Istorie și Filosofie a Universității „Babeș-Bolyai” din Cluj-Napoca.

Pl. I. 1) Parcela M: mormintele nr. 73-83. 2) Parcela S: mormintele nr. 100-107. 3) Parcela A: mormintele nr. 10-16.

Pl. II. Morminte de incinerare (M. 9, 10, 12-13) și de inhumare (M.16) *in situ*.

38-39

41

42

46

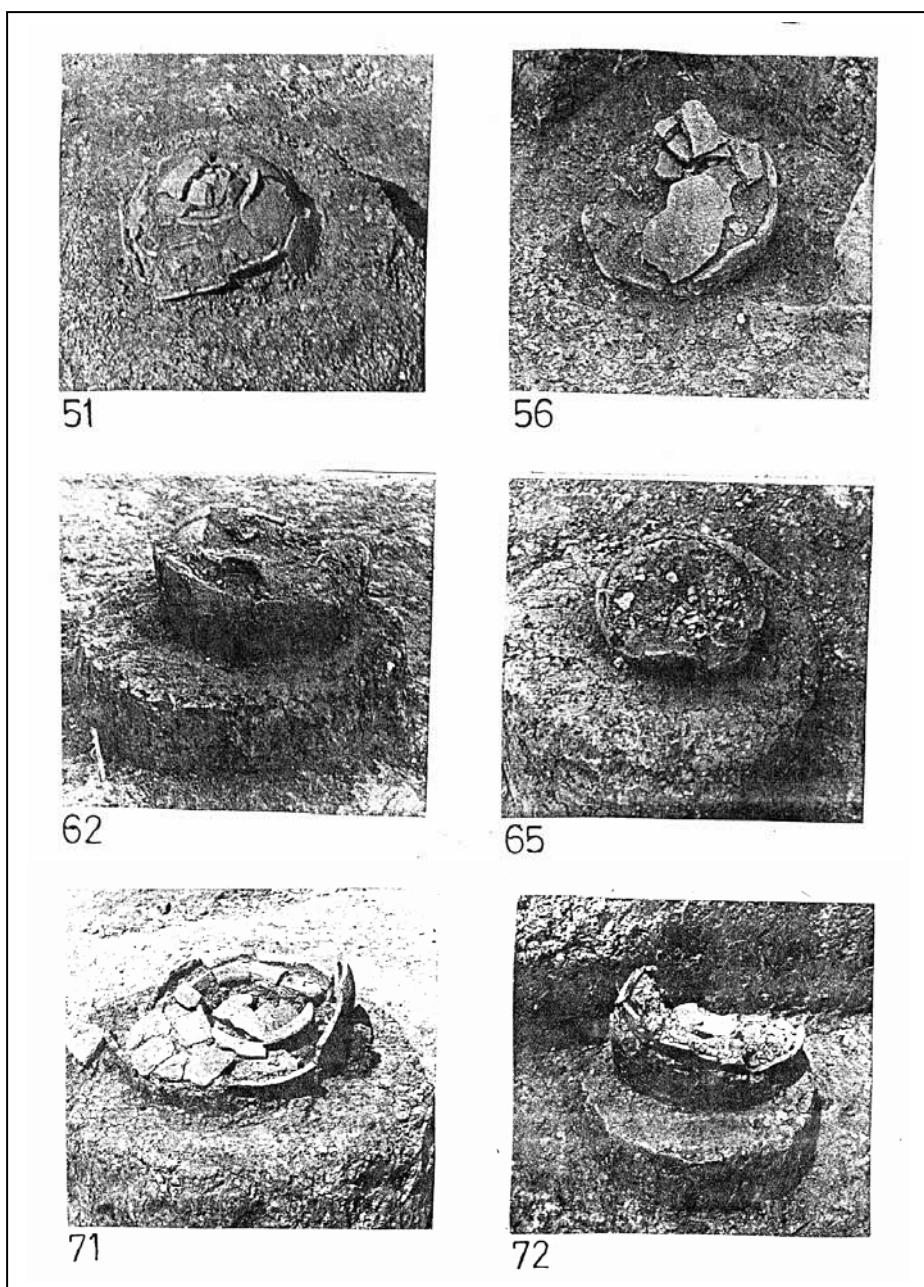

48

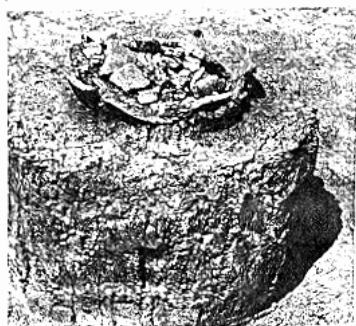

50

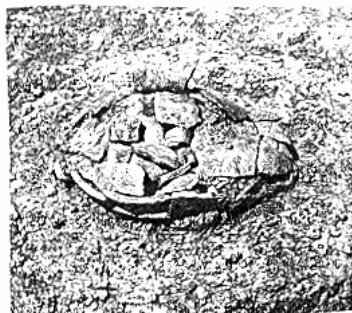
Pl. III. Morminte de incinerare *in situ*: M. 38, 39, 41, 42, 46, 48, 50.

Pl. IIIa. Morminte de incinerare *in situ*: M. 51, 56, 62, 65, 71, 72.

73

74

72

81

79

80

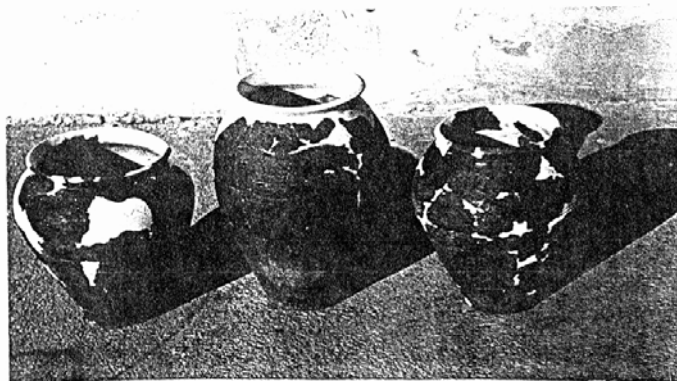
Pl. IV. Morminte de incinerare *in situ*: M. 72-74, 79-81.

82

98

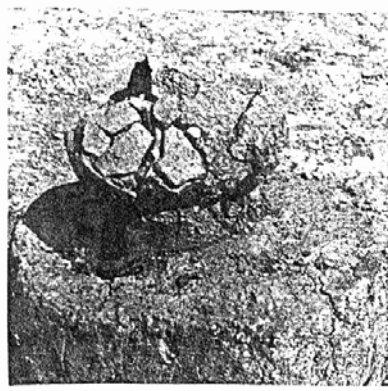
2

1

3

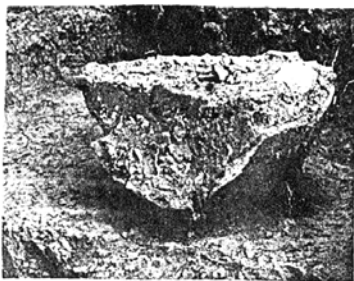

97

100

Pl. V. Morminte de incinerare *in situ*: M 82, 97, 98, 100 și urnele recuperate din M 1-3.

90

104

101

105

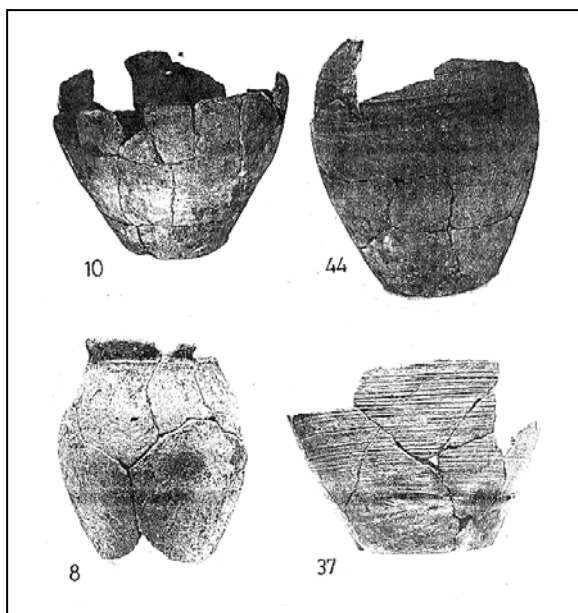

102

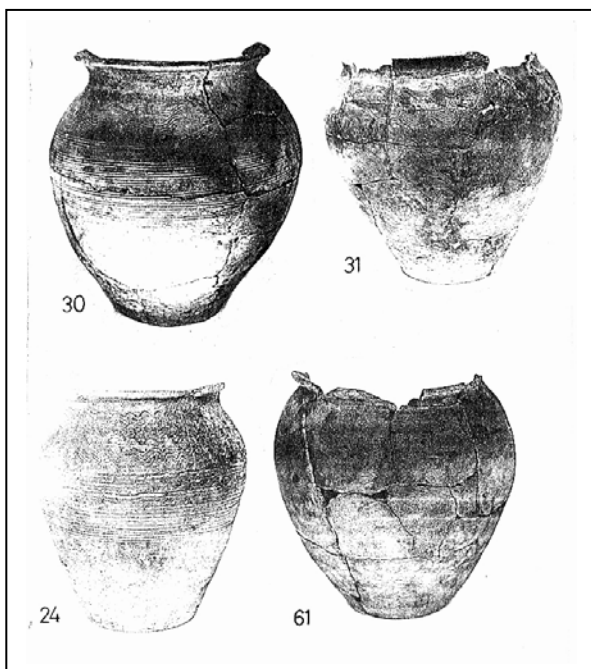

106

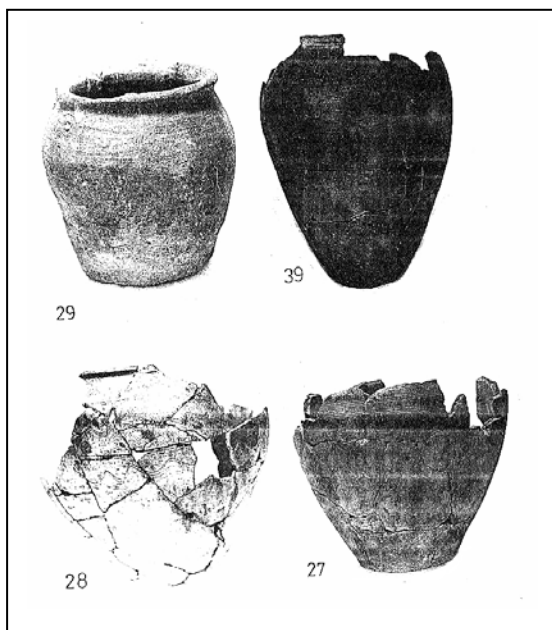
Pl. VI. Morminte de incinerare: M. 90, 102, 104-106 și de inhumare (M.10).

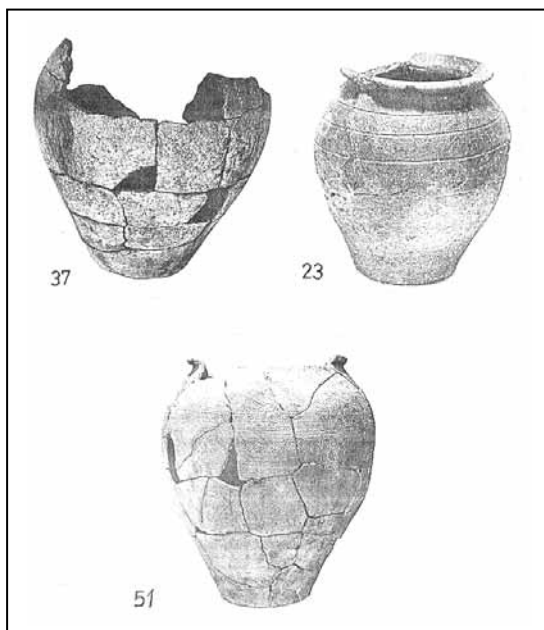
Pl. VII. Urne funerare din M. 8, 10, 37, 44.

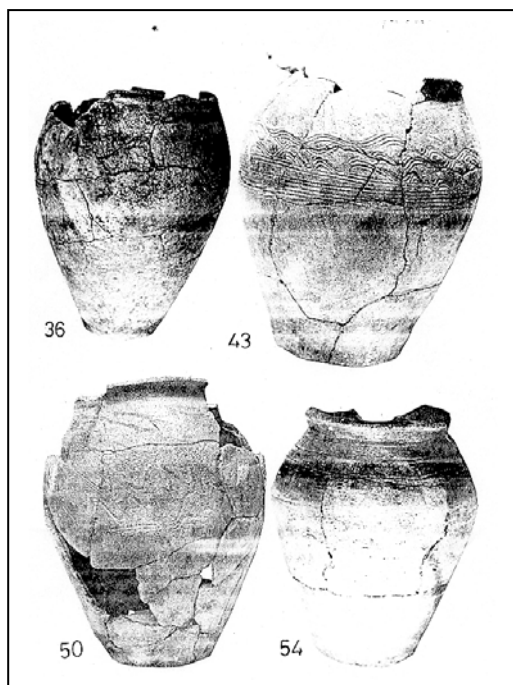
Pl. VIII. Urne funerare din M. 24, 30, 31, 61.

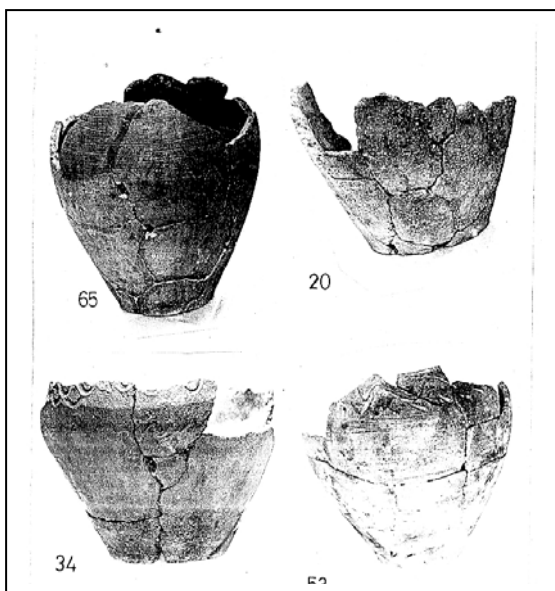
Pl. IX. Urne funerare din M. 27-29, 39.

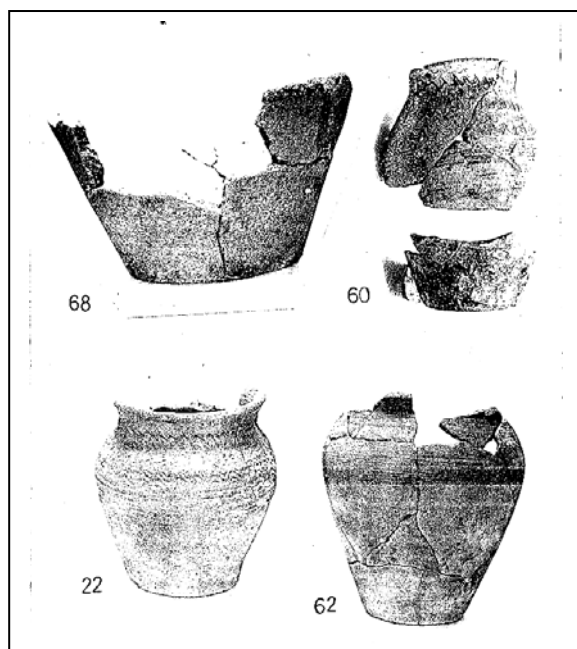
Pl. X. Urne funerare din M. 23, 37, 51.

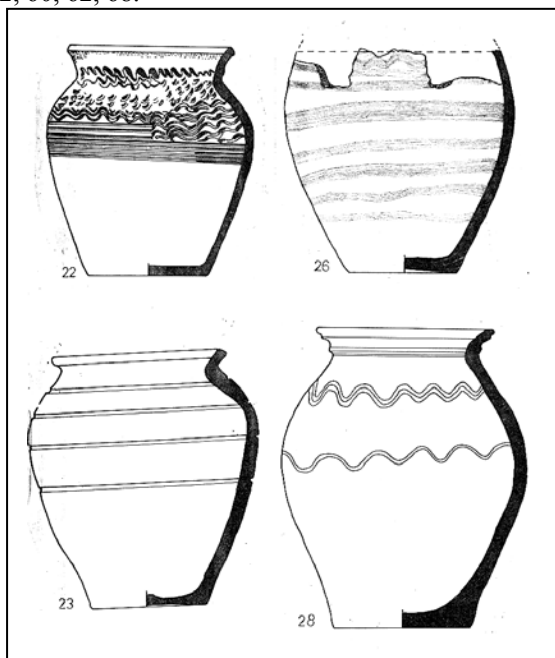
Pl. XI. Urne funerare din M. 36, 43, 50, 54.

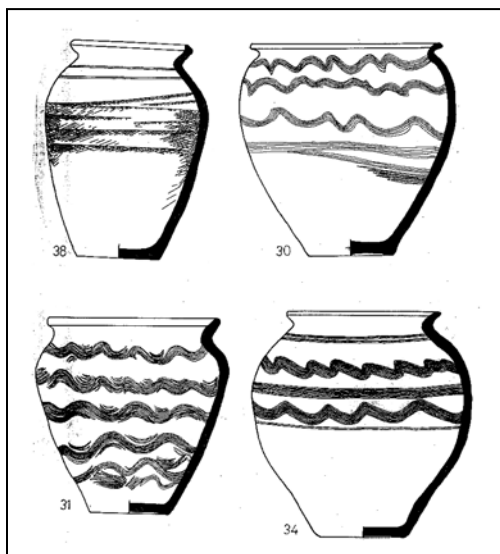
Pl. XII. Urne funerare din M. 20, 34, 53, 65

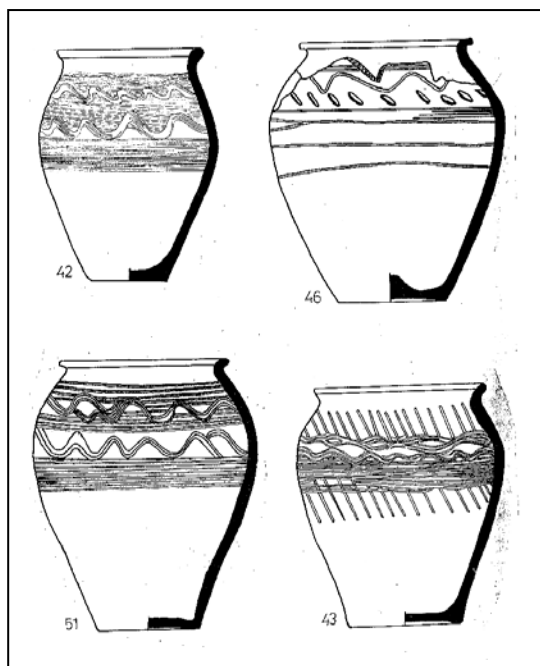
Pl. XIII. Urne funerare din M. 22, 60, 62, 68.

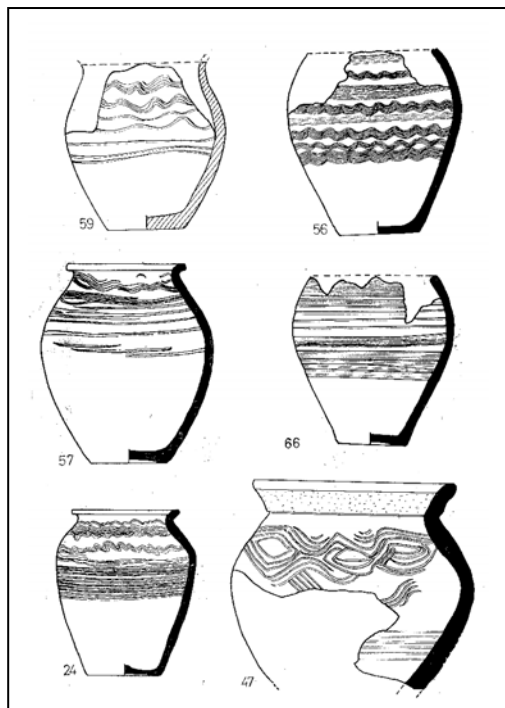
Pl. XIV. Urne funerare din M. 22, 23, 26, 28.

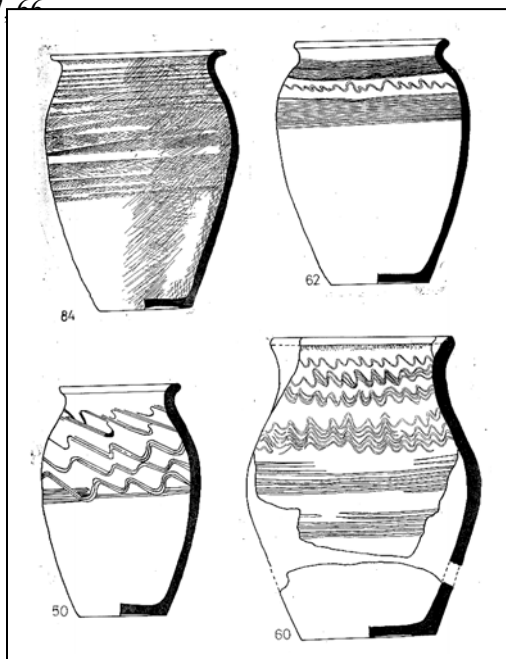
Pl. XV. Urne funerare din M. 30, 31, 34, 38.

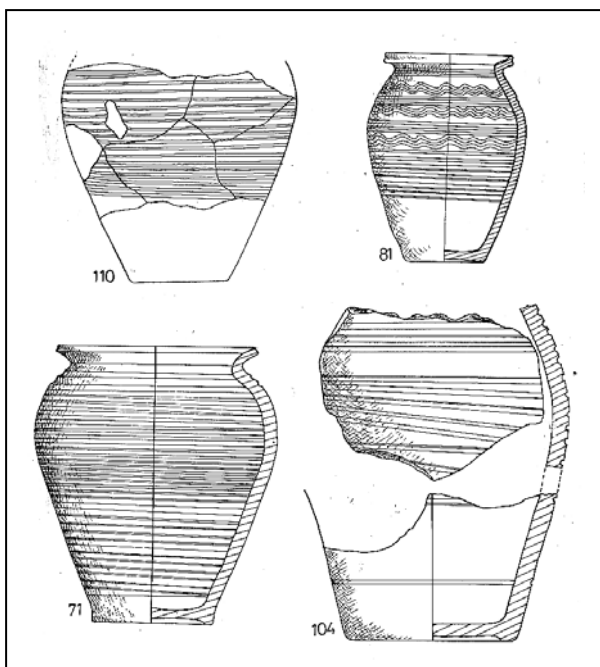
Pl. XVI. Urne funerare din M. 42, 43, 46, 51.

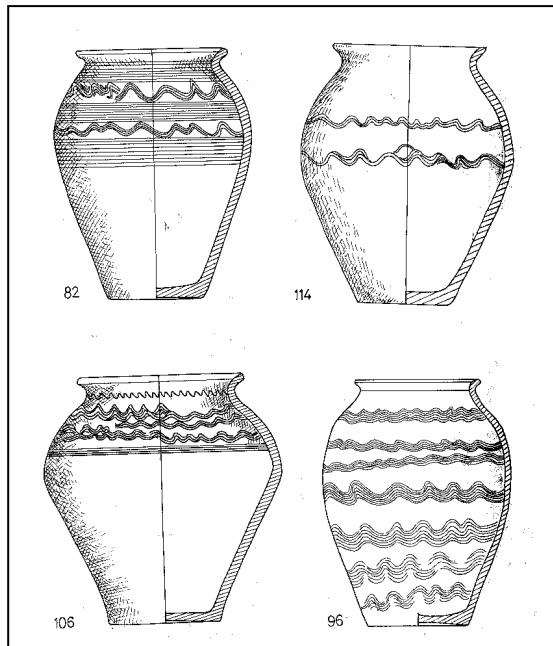
Pl. XVII. Urne funerare din M. 24, 47, 57, 68.

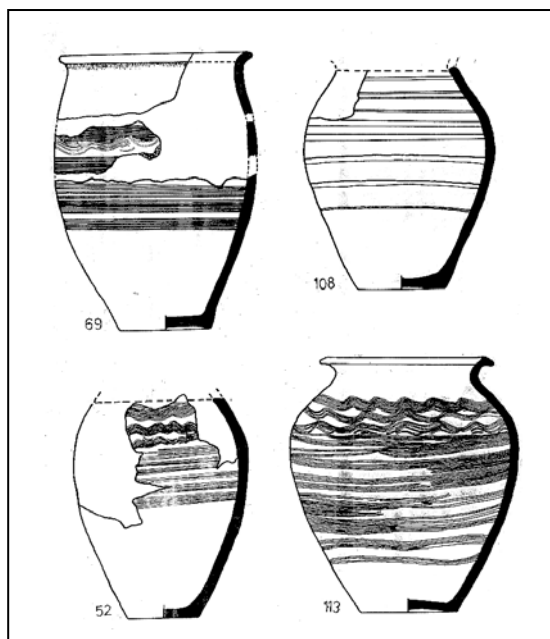
Pl. XVIII. Urne funerare din M. 50, 60, 62, 84.

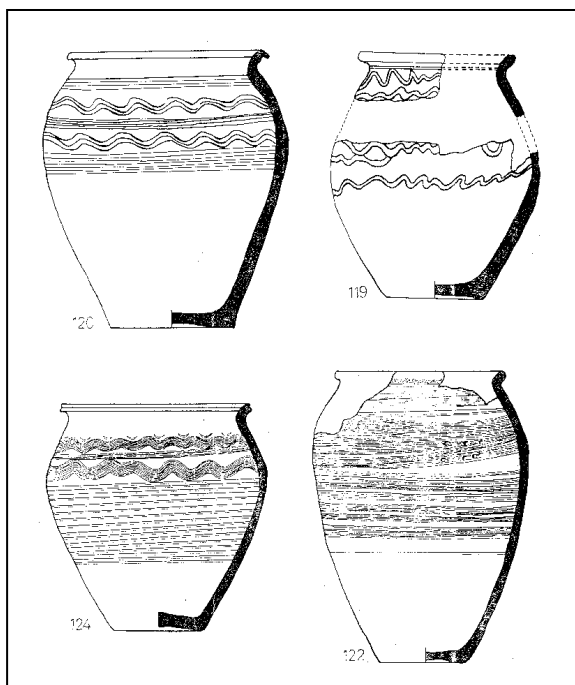
Pl. XIX. Urne funerare din M. 71, 81, 104, 110.

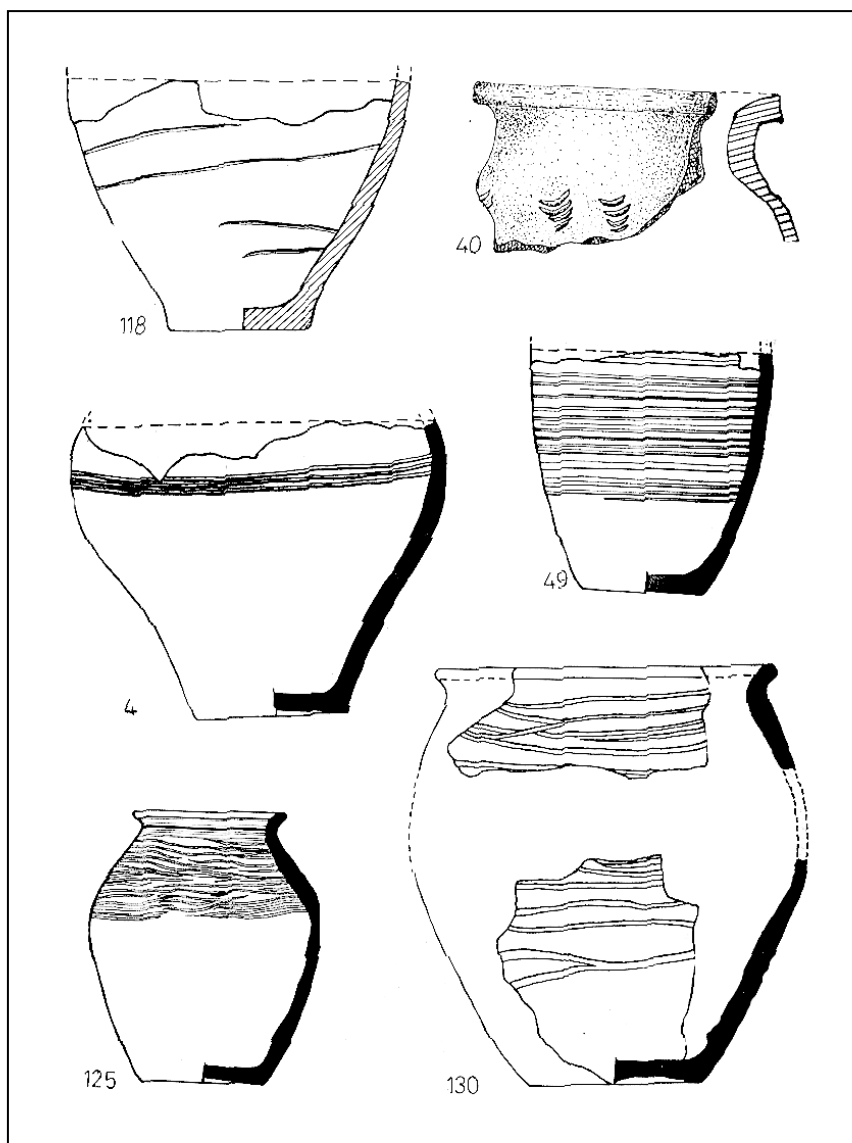
Pl. XX. Urne funerare din M. 82, 96, 106, 114.

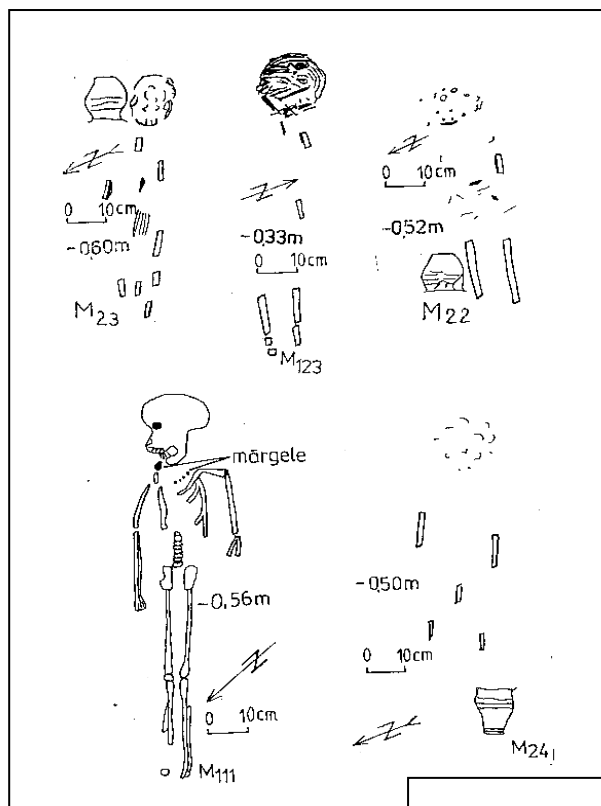
Pl. XXI. Urne funerare din M. 52, 69, 108, 113.

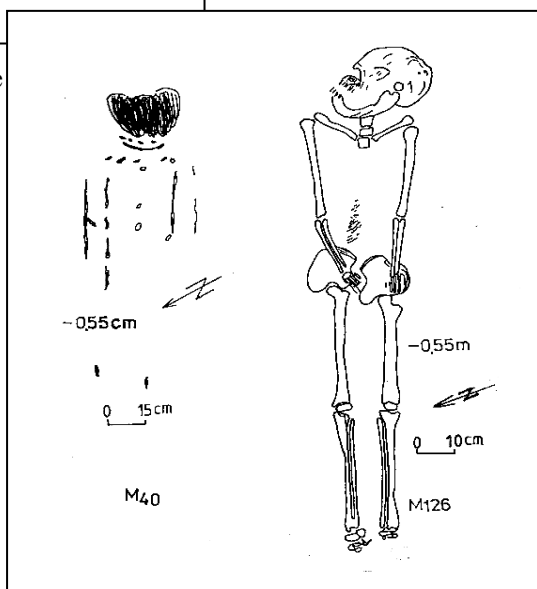
Pl. XXII. Urne funerare din M. 119, 120, 122, 124.

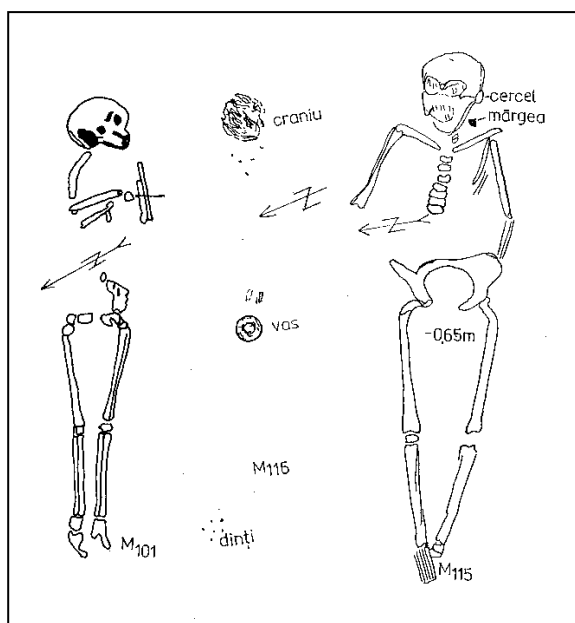
Pl. XXIII. Urne funerare din M. 4, 49, 125, 130.

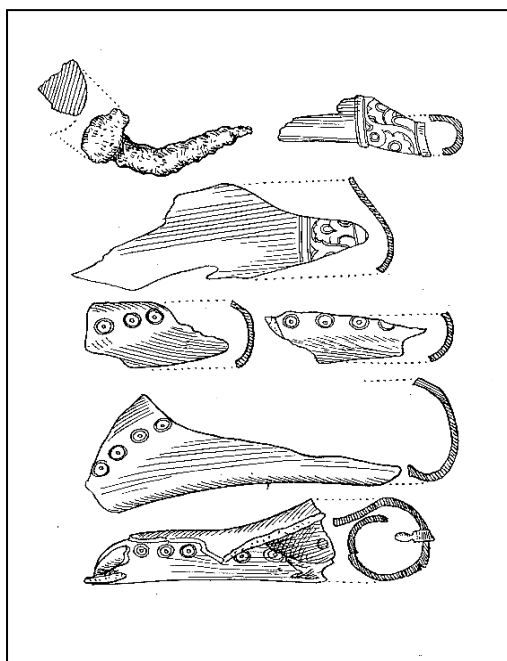
Pl. XXIV. Resturi din mormintele de inhumatie: M. 22-24, 111, 123.

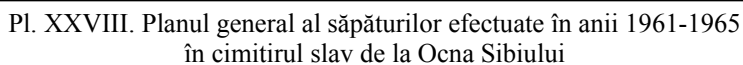
Pl. XXV. Resturi din mormintele de inhumatie: M. 40, 126.

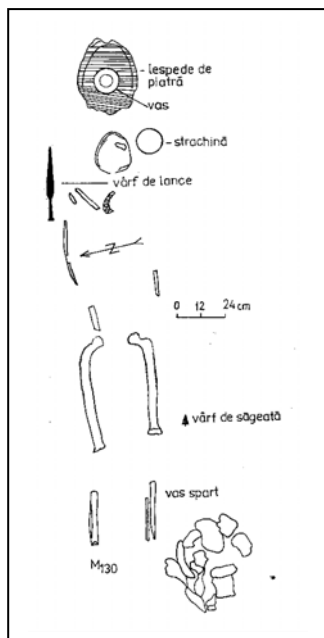

Pl. XXVI. Resturi din mormintele de inhumatie: M. 101, 115, 116.

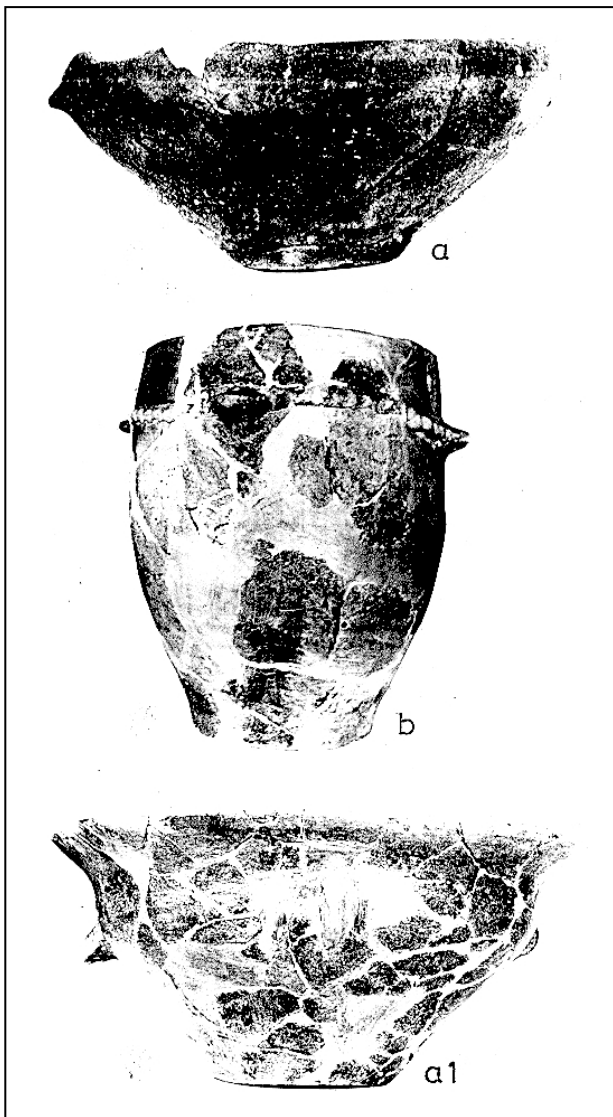

Pl. XXVII. Cui de fier și fragmente dintr-un obiect de os pirogravat din M.1.

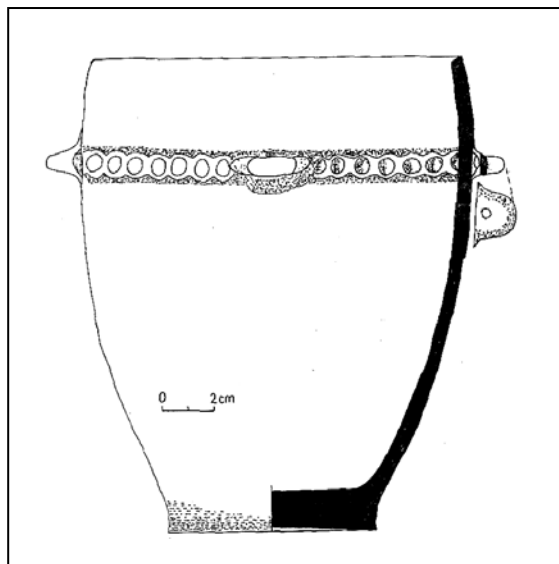

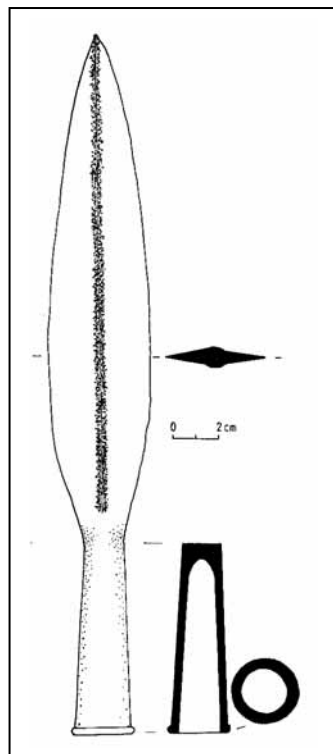
Pl. XXIX. Resturile
mormântului de înmormântare
(M. 130) din perioada scitică
(sec. VI-V. A. Chr.).

Pl. XXX. Cele două vase ale inventarului din M. 130 (perioada scitică).

Pl. XXXI. Oala din inventarul M. 130
(perioada scitică)
detaliu

Pl. XXXII. Vârful de lance din M. 130
(perioada scitică), detaliu

NOTE BIBLIOGRAFICE RECENZII

Tudor Sălăgean, *Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea. Afirmarea regimului congregațional*, Institutul Cultural Român, Cluj-Napoca, 2003, 446 p.

Bibliografia cu privire la istoria Transilvaniei în evul mediu timpuriu s-a îmbogățit cu încă o lucrare de referință, fapt ce demonstrează încă o dată dorința noii generații de istorici de a ataca probleme delicate ale istoriei evului mediu timpuriu. Format la școala clujeană și, deci, sub supravegherea unuia dintre cei mai importanți specialiști ai istoriei medievale a spațiului transilvan, l-am numit pe Ioan Aurel Pop, T. Sălăgean reușește încă din titlul lucrării sale să ne arate interesul său pentru perioadele mai *fierbinți* din cadrul istoriei acestui spațiu.

Lucrarea, ca și conținut, este una destul de consistentă, fiind constituită din Introducere, 7 capitole, lista abrevierilor, bibliografie, anexe, un rezumat în limba engleză și un indice de nume.

Capitolul I (p.13-77) reprezintă introducerea cititorului în miezul problematicei istoriei mijlocului de secol XIII, în special în ceea ce privește importanța și urmările invaziei mongole asupra spațiului transilvan. Capitolul al II-lea (p. 79-99) tratează într-o manieră destul de amănunțită anii imediat următori invaziei mongole (1243-1457), pentru ca în capitolul al III-lea (p. 101-164) autorul să introducă în circuitul științific problema ducatului transilvan (s.n.), încercând să argumenteze existența acestuia și statutul aparte pe care Transilvania l-a avut. Capitolul al IV-lea (p. 165-195) este rezervat descrierii situației Transilvaniei după moartea neașteptată și îndeajuns de suspectă a regelui Ștefan al V-lea, fiind prezentate în succesiune perioadele de dominație asupra voievodatului exercitate de clanurile Csak și Kan. Capitolul al V-lea (p. 197-250) reprezintă substanța lucrării, fiind cel ce argumentează existența aceluia *regnum Transilvanum* și încearcă să explice ceea ce se ascunde sub această sintagmă. Ultimele două capitole (p. 251-367) sunt rezervate perioadei de domnie a lui Ladislau II Kan și prezentării rolului pe care congregațiile generale voievodale l-au jucat în contextul schimbării dinastice din Ungaria la cumpăna dintre veacurile XIII-XIV. Lucrarea se încheie cu considerații finale (p. 369-374) legate de sublinierea rolului important al nobilimii transilvănene în transformarea voievodatului dintr-un ducat personal într-un stat autonom congregaționar.

Încă din introducere, autorul ne prezintă o mică parte, din ceea ce consideră a fi principalul merit al lucrării, când, foarte pe scurt, analizează înțelesul de *regnum Transilvanum* (p. 7-9) și își declară intenția de a integra fenomenul istoric particular în istoria generală a Transilvaniei (p. 10). Tot aici suntem preveniți de faptul că limitele cronologice ale lucrării sunt extinse mult mai mult decât ne lasă titlul

lucrării¹, fapt pentru care credem că ar fi fost oportună o ajustare a titlului pentru a reflecta realitatea. Și tot în sensul unor reajustări poate ar fi în folosul unui duct mai clar al prezentării problematicei rearanjarea capitolului 1, deoarece în subcapitolul 1.1.1 (p. 14-19) ne este prezentată pe scurt invazia mongolă din 1241-1242 în Transilvania, pentru ca apoi să ne fie prezentat în subcapitolele 1.1.2 (p. 19-23) și 1.1.3 (p. 23-26) contextul în care mongolii au efectuat în anii 1222-1241 cucerirea stepelor ruse și s-au apropiat de granițele răsăritene ale regatului ungar, continuându-se apoi, în celelalte subcapitole, cu prezentarea situației Transilvaniei din punct de vedere militar anterior mării invazii mongole.

În spiritul unei formulări lipsite de exagerări și licențe literare gratuite considerăm că expresii de genul *...redutabil sistem de fortificații la frontiera răsăriteană a Transilvaniei...* (p. 20), *(...) rezultat al intensei activități constructive desfășurate în primele decenii ale secolului al XIII-lea...* (p. 28), lipsite fiind de o argumentație critică, nu ar trebui inserate într-o lucrare de o mare calitate științifică, cum se dovedește a fi prezenta lucrare.

Sistemul de fortificații ridicat de teutoni este unul destul de nebulos și de puțin cunoscut, încât este greu de documentată o eventuală utilizare a lui în perioadele ce au urmat alungării Ordinului din Transilvania². Fortificațiile ridicate de acest Ordin în Transilvania sunt departe de a fi stabilite cu claritate în teren și tocmai de aceea opiniile hazardate ale unor istorici nu trebuie să fie preluate fără consultarea informațiilor primare. Includerea cetății Comana de Jos³ în lista cetăților potențial construite de teutoni ne pare mai mult decât hazardată, chiar dacă este preluată doar o opinie a lui P. Binder (p. 29, n. 78). Pe de altă parte, chiar T. Sălăgean, revine la pagina 57 și ne prezintă cetatea Comanei ca fiind una de refugiu și care se datează din a doua jumătate a secolului al XIII-lea, fapt ce demonstrează o oarecare lejeritate în preluarea critică a informațiilor legate de subiect.

¹ Într-adevăr autorul face referiri ample, justificate de cele mai multe ori pentru a se înțelege evoluția unor fenomene politice, la perioada anilor 1223-1248 (vezi p. 12-99) și la cea a anilor 1301-1322 (vezi p. 313-367), ieșind cu mult dincolo de limitele impuse de titlul lucrării.

² Pentru opinii mai recente asupra fortificațiilor teutone din Transilvania, alături de bogata bibliografie referitoare la problemă, a se vedea și R. Popa, *Kreuzritterburgen in Südosten Transsilvaniens*, în: *IBI Bulletin*, 47, 1990-1991, 2; A. A. Rusu, *Die Frage der vom Deutschen Orden im Südosten Siebenbürgen errichteten Burgen*, în: *CaB*, 5, *Castle and Church*, Gdansk, 1996.

³ Nu cunoaștem în baza căror argumente cât de cât pertinente cetatea Comana de Jos ar fi posibil să fi fost construită de teutoni. Considerăm că informația arheologică furnizată de cel care a efectuat săpături în cadrul acestei fortificații – V. Eskenazy – este, cel puțin la nivelul cunoștințelor noastre, izvorul cel mai demn de crezare. Autorul citat o datează, în baza ceramicii descoperite și a unui fragment de pînten, în a doua jumătate a secolului al XIII-lea (v. V. Eskenazy, *O nouă fortificație românească din Țara Făgărașului. Cetatea Comanei (secolele XIII-XIV)*, în: *RMMI.MIA*, 1981, 1, p. 34-44; A. Lukacs, *Țara Făgărașului în evul mediu (secolele XIII-XVI)*, București, 1999, p. 146-148), fiind o cetate de refugiu a unei comunități, construită probabil în perioada imediat următoare invaziei din 1241-1242.

Trebuie menționată și interesanta ipoteză, formulată de autor, cu privire la posibilitatea identificării zonelor de poziționare a patru dintre cetățile teutonilor în funcție de informațiile furnizate de actele de donație către cistercieni a patru biserici din Țara Bârsei: *Castrum Sanctae Mariae* – Feldioara, *Mons Sancti Petri* – Sânpetru, *Mons Mellis* – Hărman, *Tartilleu* – Prejmer (p. 30).

În ceea ce privește *intensa activitate constructivă* de la începutul secolului al XIII-lea trebuie privită și ea cu oarecare circumspecție în contextul în care avem doar câteva fortificații atestate ca existând în această perioadă, majoritatea castrelor regale – Dăbâca, Cluj-Mănăstur, Șirioara, Moldovenești, Turda, Hunedoara – Sânpetru ș.a. – fiind construite în intervalul cuprins între a doua jumătate a secolului al X-lea și sfârșitul secolului al XI-lea. Celelalte fortificații nobiliare, dintre care amintim pe cea de la Călnic, Adrian, Piatra Șoimului, ș.a., au fost ridicate în perioada războaielor civile dintre Bela al IV-lea și Ștefan, lucru menționat, de altfel și de autor (vezi p. 57)

Trebuie remarcată consecvența cu care autorul utilizează terminologia cu privire la delimitarea teritoriului regatului în funcție de contextul cerut. În acest sens este de menționat termenul de *frontieră* utilizat frecvent (p. 20, 26, 28 ș.a) în contextul descrierii sistemului defensiv transilvan în preajma mării invazii mongole, precum și termenul de *graniță*, utilizat în sensul de limită a stăpânirii politice (ex.: p. 23). Deși, nu ni se oferă o explicație mai largă a sensurilor celor doi termeni, înțelegem din context care este aria de cuprindere a fiecăruia⁴.

Considerăm foarte interesantă și ipoteza cu privire la micșorarea suprafeței fortificațiilor în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XIII-lea, conform căreia regalitatea fiind interesată doar de aspectul militar al unei fortificații a impus disocierea acesteia de alte atribuții – eclesiastice sau administrative-, fapt ce a atras o scădere a suprafeței fortificate. Totuși, trebuie avut în vedere că acest sistem a pătruns în Transilvania, încă din secolul al XII-lea, sub impulsul dat de coloniștii germani, care au introdus în regatul ungar modelul occidental de curte seniorială: capelă rotundă și turn locuință înconjurată de un val de pământ și palisadă sau chiar de incintă de piatră. În acest sens sunt de citat complexul fortificat de la Orăștie-Cetate⁵, Petrești, Călnic⁶, Sibiu-Piața Huet⁷, Axente Sever-faza cu turnul locuință⁸ etc.

Nu suntem de acord cu ipoteza conform căreia mănăstirea cisterciană de la Cârța a fost devastată de a doua invazie mongolă din 1260 (p. 110), ipoteză bazată

⁴ Pentru o mai clară detaliere a se vedea I. M. Țiplic, *Hotar graniță și/sau frontieră în evul mediu timpuriu*, în: *ActaTS*, II, 2003, p. 153-163.

⁵ Z. K. Pinter, *Rotonda de la Orăștie*, în: *In Memoriam Radu Popa*, Bistrița, 2003, p.

⁶ Gh. Anghel, *Cetăți medievale din Transilvania*, București, 1972, p. 30-32; N. M. Simina, *Cetatea din Călnic (jud. Alba). Considerații pe marginea cercetării arheologice*, în: *ArhMed*, III, 2000, p. 95-115.

⁷ Z. K. Pinter, I. M. Țiplic, *Sibiu, jud. Sibiu. Punct: Piața Huet-Rotondă*, în: *CCA. Campania 2002, 2003*, p. 284-285.

⁸ H. Fabini, *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*, vol. I, Sibiu, 1998.

doar pe o formulare ambiguă dintr-un document datat 1264 și emis de ducele Ștefan⁹, din care nu rezultă dacă se referă la o nouă invazie tătară care a provocat *pustiirea* sau este vorba de invazia din 1241. D. N. Busuioc – von Hasselbach nu oferă în mod explicit o informație foarte clară, dar consideră că ansamblul mănăstiresc era departe de a fi terminat în anul 1241¹⁰, iar reluarea efortului constructiv sub conducerea unui alt arhitect a avut loc între anii 1260-1265, fără să vorbească de un nou moment de distrugere după cel din 1241¹¹. Acest fapt relevă o situație ce a fost una generală pentru tot ce a însemnat efort constructiv în Transilvania în a doua jumătate a secolului al XIII-lea, când, datorită stabilizării situației politice și economice, eforturile s-au îndreptat spre construirea de așezăminte ecleziastice mai impunătoare și mai bine protejate.

Tratând problema situației Transilvaniei în ultimele trei decenii ale secolului al XIII-lea (p. 173), T. Sălăgean, a arătat că perioada de dominație a familiei Csaki a reprezentat o revenire la normalitate: justiția a început să funcționeze, sunt menționate numeroase tranzacții de proprietăți. Această concluzie este susținută, în paralel, și de K. Vekov, fără să pornească în analiza segmentului de timp de la aceleași considerente¹².

Referirile la fortificațiile *din noua generație* (s.n.) (p. 204, 205), ce nu au fost cucerite de tătari cu prilejul invaziei din 1285, ne-am fi dorit să fie mult mai explicite, autorul nelăsând să se înțeleagă la care fortificații face referire și nici care sunt caracteristicile *noii generații de fortificații*. Este, probabil, vorba de micile fortificații nobiliare de tipul celor de la Călnic, ridicate din piatră?

Argumentația legată de afirmarea regimului congregațional este una solidă și bine încheată, fiind bazată pe analiza documentelor și pe completările bibliografice cele mai recente. Cu toate acestea ne miră faptul că o lucrare apărută relativ recent¹³, care tratează în mod special congregațiile generale din Transilvani, nu se află printre lucrările din lista bibliografică, fie și numai pentru o tratare critică. Pe de altă parte, tot în spiritul unor recomandări, credem că referirile la persistența în memoria colectivă din a doua jumătate a secolului al XIII-lea a unor realități istorice din secolele X-XII (p. 215-216) nu sunt benefice în discursul argumentativ cu privire la rolul important și special pe care l-au avut adunările de stări în Transilvania voievodală.

⁹ DIR, C, II, 55-56.

¹⁰ D. N. Busuioc von Hasselbach, *Țara Făgărașului în secolul al XIII-lea. Mănăstirea cisterciană Cârța*, II, Cluj-Napoca, 2000, p. 222-223.

¹¹ D. N. Busuioc von Hasselbach, *op.cit.*, p. 223. De altfel nici din raportul parțial de săpătură nu este amintită ca posibilă o distrugere a monumentului în preajma anului 1260. Th. Nägler, M. Rill, *Monumentul cistercian de la Cârța, jud. Sibiu*, în: *MCA*, 17/2, 1983 (1993).

¹² K. Vekov, *Locul de adevăritare de la Alba Iulia (secolele XIII-XVI)*, Cluj-Napoca, 2003, p. 153 sqq.

¹³ Gh. Bichicean, *Adunări de stări în țările române. Congregațiile generale în Transilvania voievodală*, Sibiu, 1998.

Momentul la care s-a produs impunerea nobilimii transilvănene în ringul luptelor politice din cadrul regatului ungar este foarte bine ilustrat de autor cu o acribie și cu un veritabil talent scriitoricesc. Evoluția ascendentă a familiei Kan la sfârșitul secolului al XIII-lea și începutul secolului al XIV-lea este bine prezentată în contextul evoluției istorice a voievodatului transilvan.

Extrem de interesant este discursul legat de încercarea de identificare a momentului l-a care s-a produs „descălecatul” în Țara Românească și mai ales motivele care au generat acest moment (p. 292-294). Autorul face o scurtă trecere în revistă a izvoarelor istorice ce fac referire la acest moment și analizează motivațiile posibile ce rezultă din analiza acestor izvoare. Între motivele care ar fi putut genera descălecatul se numără și eventuale probleme în ceea ce privește statutul administrativ al Țării Oltului. Între ipotezele legate de „descălecat” generat de un conflict între autoritatea centrală regală/voievodală nu am regăsit și pe cea aparținând lui D. N. Busuioacă von Hasselbach, care consideră că trecerea lui Negru Vodă la sud de Carpați trebuie să fi avut loc în contextul intrării posesiunii Sâmbăta în proprietatea lui Ugrinus Csak (1291)¹⁴.

Alături de aceste informații trebuie să punem și anexele de la sfârșitul lucrării, care completează în mod fericit tabloul istoriei Transilvaniei din a doua jumătate a secolului al XIII-lea.

Ioan Marian ȚIPLIC

In memoriam Radu Popa: temeieri ale civilizației românești în context european, coord. Daniela Marcu Istrate, Angel Istrate, Corneliu Gaiu, Cluj-Napoca, 2003, 507 p. il.

În primăvara anului 2003 la Sighișoara, în cadrul unei sesiuni omagiale, arheologice și istorice, prieteni și colaboratori, au sărbătorit, pe de o parte, 70 de ani de la nașterea arheologului, profesorului și îndrumătorului Radu Popa, iar pe de altă parte au comemorat 10 ani de când a plecat în neființă. Prezentul volum cuprinde majoritatea memoriilor, studiilor sau notelor dedicate memoriei lui Radu Popa și prezentate în conferința memorială.

Radu Popa, unul dintre promotorii arheologiei medievale românești, este autorul a numeroase studii și cercetări, dintre care cele referitoare la istoria Transilvaniei erau mai apropiate de sufletul Magistrului. Importanța radicală a activității sale constă în crearea unei adevărate școli de cercetare pentru arheologia medievală din țara noastră.

Volumul se deschide cu un firesc și emoționant cuvânt înainte al unuia dintre discipoli (dr. Daniela Marcu Istrate), urmat de trecerea în revistă a cărților, studiilor și comunicărilor, cronicilor, ghidurilor și recenziilor semnate de profesorul Radu Popa.

Diversitatea tematică a articolelor și largul interval cronologic al cercetărilor din cadrul volumului reflectă multitudinea preocupărilor arheologului Radu Popa.

¹⁴ D. N. Busuioacă von Hasselbach, *op. cit.*, II, p. 76-77.

Scrierile din interiorul volumului sunt grupate în trei părți, ele fiind încadrate în funcție de tematica pe care au tratat-o.

Prima parte cuprinde memorii, amintiri și note ale celor care l-au cunoscut și care au dorit să aducă un elogiu scris lui Radu Popa, fiecare descriindu-l din perspectiva lui, așa cum l-a văzut și în același timp accentuând cele mai importante realizări ale activității sale: *Fire deosebit de generoasă și înzestrat cu mult umor și căldură, a atras în preajma sa un mare număr de studenți, de tineri [...], devenind un adevărat șef de școală, demn de tradiția înaintașilor. [...] a luat inițiativa reorganizării activității de restaurare a monumentelor istorice contribuind direct la înființarea CNMASI al cărei vicepreședinte a devenit* (Ion Motzoi-Chicideanu, *In memoriam Radu Popa*, p. 18-19); *...am admirat la Radu Popa modul extrem de migălos în care urmărea și rezolva problemele ridicate de săpătură (...), dar și felul în care își organiza și conducea colectivul ...* (Carol Kacsó, *Radu Popa și cercetarea arheologică din România*, p.37); *...după exemplul magiștrilor săi Ion Nestor și Virgil Vătășianu, Radu Popa era un îndrumător* (Sergiu Iosipescu, *Radu Popa. Confluente 1967-1993*, p. 43).

Partea a doua a volumului cuprinde un număr de 15 articole cu teme diverse *De la antichitate la evul mediu* și anume: interpretare a izvoarelor literare (Alexandru Vulpe, *Cum să-l înțelegem pe Herodot*), comportament mortuar (Ion Motzoi-Chicideanu, *Câteva remarci asupra studiului descoperirilor mortuare*), arhitectură romană (Monica Mărgineanu Cârstoiu, *The Rhythm of Columns with Vitruvius. Remarks on the Geometric Principle in Roman Architecture*), materiale arheologice (Benkő Elek, *Note privind descoperirile de bronzuri medievale din Transilvania*, Nicolaus Boroffka, *O piesă de argint din zona Târnavelor*, Adrian Ioniță, Bogdan Ciupercă, *Depozitul de la Plopu (jud. Prahova)*, Dan Gh. Teodor, *Topoare medievale timpurii în regiunile carpato-nistriene*, Ioan Crișan, *Doi pinteni medievali descoperiți pe valea Crișului Negru*, Aurel Dragotă și colab., *Archaeological Researches in Alba-Iulia – “Spitalul Veterinar” and “Canton CFR”(1961-1962)*, Maria Venera Rădulescu, *Cahle medievale din Muntenbia decorate cu scena “cavalerul cu mantie” (secXV-XVI)*; Szöcs Péter Levente, *Vase ceramice de uz comun descoperite cu tezaure monetare din Transilvania (sec. XVI-XVII)*); arheologia așezării (Ioan Stanciu, Tiberius Bader, *O nouă așezare medievală timpurie din zona nord-vestică a României (Turulung-Vii, jud. Satu-Mare)*; Cornel Gaiu, *Locuirea medievală timpurie (sec. VIII-IX) de la Stupini “Vătaștină”, jud. Bistrița Năsăud*; Radu Popa, Gh. Matei, Virgil Șt Nițulescu, Elena Rența, *Așezarea medievală timpurie de la fetești – Vlașca, jud. Ialomița*); istorie socială (Viorel Achim, *Stăpânirile cneziale în Banat. Considerații asupra cotelor patrimoniale*).

Examinând articolele cu privire la evul mediu ne-am oprit doar asupra celor care reprezintă un caracter inedit sau lansează noi teorii. Ion Motzoi-Chicideanu atrage atenția prin studiul său asupra importanței examinării obiceiurilor funerare, care pot oferi date de ordin mai ales social și cultural și religios în completarea preocupărilor de ordin strict cronologic, care precumpănesc astăzi în literatura de specialitate. Autorul încearcă o definiție a caracterului funerar pentru deosebirea

descoperirilor mortuare certe față de alte situații/complexe arheologice conținând resturi osteologice umane, dar având un alt caracter.

Benkő Elek reanalizează patru obiecte de bronz din Transilvania, încercând printr-o exploatare de analogii, să facă o datare mai exactă sau atribuire corectă. Astfel, vasul turnat din bronz cu trei picioare descoperit în hotarul localității Baraolt este atribuit, pe bună dreptate, coloniștilor sași, după ce literatura de specialitate a considerat că ar fi aparținut pecenegilor. Benkő Elek readuce în discuție celebrul obiect medieval de bronz – aquamanila cu cap uman de la Șelimbăr, punând sub semnul întrebării teoria conform căreia piesa ar indica locul de origine al coloniștilor sași. Autorul mai analizează critic încă două piese: un fragment de cădelniță descoperită la cetatea Bud și un fragment de corpus de Christos descoperit la Cristuru Secuiesc și datat la începutul secolului al XIV-lea. Felul în care s-au prezentat problemele *conturează o imagine cu multe elemente nesigure (problema existenței și relațiilor atelierelor locale)*, dar foarte interesante. Însă concluziile la care ajunge autorul nu sunt deloc noi, știut fiind faptul că comunitatea germană medievală a avut un rol însemnat în influențarea culturii materiale din Secuime și din Transilvania.

Ioan Stanciu și Tiberius Bader aduc în discuție așezarea medievală timpurie de la Turulung Vii (jud. Satu-Mare), ce prezintă un interes deosebit deoarece situl apare la extremitatea nord-vestică a României, la marginea vestică a Depresiunii Oaș, și care are punctul de greutate în a doua jumătate a secolului al VII-lea și prima jumătate a secolului al VIII-lea. Autorii presupun că locuitorii așezărilor din nord-vestul României, de felul celei de la Turulung-Vii ar fi fost, probabil, slavi. În finalul studiului este prezentată o repertoriere a așezărilor din nord-vestul României databile în a doua jumătate a sec. VII și prima jumătate a sec. VIII și o listă a obiectivelor slave timpurii din a doua jumătate a sec. VI – sec. VII timpuriu (orizontul Lazuri-Pișcolț).

O descoperire arheologică cu totul insolită pentru teritoriul de la nord de Dunăre este depozitul de la Plopu (jud. Hunedoara). Depozitul cuprinde un cazan din aramă, un topor din fier, piese din fier de la car și 11 monede bizantine și are un caracter unicat, deoarece atât din punct de vedere numismatic este singurul tezaur de monede bizantine din bronz de secol XI găsit în spațiul dintre Carpații Meridionali și Dunăre, cât și a celorlalte piese, în primul rând al cazanului. Adrian Ioniță și Bogdan Ciupercă atribuie depozitul pecenegilor refugiați din cetățile dobrogene în Muntenia în timpul sau după revolta orașelor, pentru a se pune la adăpost de pedepsele ce au urmat în 1078.

Dan Gh. Teodor face o analiza de ordin tipologic a topoarelor din fier cu *aripioare* din perioada secolelor VII-XI d. Chr. din regiunile carpato-nistrene. Din cadrul perioadei și teritoriului amintit autorul listează un număr de 35 de piese, deosebind în principal trei tipuri de topoare și făcând bune analogii cu spațiile din jur. Descoperirea și prezența unui număr mare de topoare de luptă din regiunile de la est de Carpați este pusă, fără certitudine, pe seama existenței unor formațiuni militare, bine organizate în perioada secolelor IX-X, sau a unor formațiuni politice.

A treia parte a volumului intitulată *Monumente și ansambluri istorice* adună un număr de 19 articole, din care menționăm doar câteva: *Romanische Dorfkirchen des 13. Jahrhunderts in Westungarn* (Ilona Valter), *Rotonda de la Orăștie* (Zeno-Karl Pinter), *Monasterium Kenez* (Suzana Móre Heitel), *Elemente de fortificare la vechea reședință domnească din Câmpulung* (Gheorghe. I. Cantacuzino), *Feldioara / Marienburg, in the Last Middle Age. Archeological Contributions to the History of the Settlement in the 15th – 16th Centuries* (Daniela Marcu Istrate), *La manoir Apași de Mălâncrav (Dép. De Sibiu). Une description Archéologique* (Angel Istrate), *Repertoriul fortificațiilor medievale din piatră aflate în partea central sudică a Transilvaniei (secolele XIII-XVI)* (Thomas Nögler, Petre Munteanu Beșliu), *Sântana de Mureș. Picturile murale din biserica reformată* (Dana Jenei, Kiss Lorand, Pál Péter), *Împărăția lui Dumnezeu – o propunere iconografică* (Ecaterina Cincheza-Buculei), *Sântana de mureș. Picturile murale din biserica reformată* (Dana Jenei și col.) *Cercetări de arheologie medievală pe valea Bistrei* (Dumitru Țicu, Dacian Rancu), *Biserica Sf. Nicolae din Bălinești. Campania din anul 2002* (Voica Maria Pușcașu), *Despre interesul lui Andrei Veress pentru cetățile Transilvaniei* (Ioan Opriș).

Din cadrul celor enumerate ne oprim doar asupra celor care constituie un caracter insolit sau inedit pentru istoriografia și spațiul românesc. Astfel, studiul Ilonei Valter ne aduce la cunoștință o parte din rezultatele cercetărilor ungurești despre bisericile romanice din secolul al XIII-lea din Ungaria de vest, schițând evoluția planimetrică a tipului de biserică parohială din secolele XI-XIII.

Una dintre *piesele grele* ale acestui volum este articolul arheologului Zeno-Karl Pinter despre rotonda de la Orăștie. Acest edificiu ecleziastic datorită arhitecturii sale neobișnuite pentru spațiul românesc este de o importanță deosebită și crucială pentru istoria și arhitectura medievală a Transilvaniei. În prima fază a construcției, rotonda construită pe cel puțin două etaje, cu navă circulară și absidă semicirculară, a făcut parte dintr-un complex nobiliar, o curte senioară, ce se dezvoltă pe un grind de mlaștină, amplificând și consolidând o incintă din pământ și lemn, alături de un turn locuință din piatră. Rotonda era *în prima jumătate a secolului al XII-lea, capelă de curte, respectiv o capelă dublă (Doppelkapelle), cu un subsol ce putea asigura locul de criptă a familiei ctitorilor, cu parterul înalt ce deservea necesitățile cultice și poate cu un etaj de luptă, având în vedere poziționarea pe valul fortificației cu palisadă*. Într-o a doua etapă, în secolul al XIII-lea, edificiul este lărgit cu un portic, devenind astfel tranzitoriu biserică parohială, până la ridicarea primei biserici romanice. După edificarea bisericii romanice, rotonda va deveni într-o a treia etapă, capelă cimiterială, iar subsolul va deveni osuar.

Suzana Móre Heitel completează repertoriul bisericilor medievale de pe valea inferioară a Mureșului prin descoperirea și publicarea unor sumare descrieri și a unei schițe de plan, aflate în manuscris, privind vestigiile medievale existente încă la Nădlac în secolul al XIX-lea. Dacă autoarea reușește localizarea ruinelor bisericii descrise de Pál Molnár, ce par a fi vestigiile fostei *Monasterium Kenez*, în

privața încadrării cronologice își păstrează oarecare rezerve, de altfel întemeiate, în lipsa unor cercetări arheologice.

Noi informații etalează și studiul Danielei Marcu Istrate ce prezintă din perspectivă arheologică unele aspecte ale localității Feldioara din secolele XV-XVII. După un scurt istoric al cercetărilor arheologice referitoare la Feldioara și după o sumară descriere stratigrafică și istorică a sitului arheologic, accentul este pus pe descrierea atelierului de olar și a cahlelor plăci cu decor în relief produse de acest atelier.

Angel Istrate face un raport detaliat al cercetărilor arheologice realizate în anul 2001 la conacul Apafi din Mălâncrav, clarificând în linii mari evoluția monumentului actual (secolele XVI-XX) și soluționând principalele etape de construcții și modificări ale conacului (secolele XVI-XX), ce reprezenta clădirea cea mai importantă a unui ansamblu care presupunea grădini, 2 curți, o clădire separată pentru intrare și un sistem complex pentru anexe.

În final, nu putem decât să apreciem pozitiv majoritatea articolelor ce aduc informații valoroase și inedite pentru istoria și cultura materială din România. Câteva studii sunt scrise direct într-o limbă de circulație internațională, iar cele care sunt scrise în limba română sunt însoțite de rezumate în limba engleză, franceză sau germană, astfel rezultatele cercetărilor fiind accesibile și specialiștilor străini.

Maria-Emilia Crîngaci ȚIPLIC

Coriolan Horațiu Opreanu, *Transilvania la sfârșitul antichității și în perioada migrațiilor. Schiță de istorie culturală*, Editura Nereamia Napocae, Cluj-Napoca, 2003, 303 p. (61 fig.).

Lucrarea propusă de C.H. Opreanu este una deosebit de interesantă și în același timp absolut necesară în peisajul istoriografic transilvan, încercând să acopere o perioadă mai puțin cunoscută din istoriei Transilvaniei, dar extrem de importantă pentru înțelegerea evoluției procesului de etnogeneză în bazinul intracarpatic transilvan și anume secolele IV-VI.

Lucrarea este structurată în două părți și 7 capitole, fiind deschisă de o *Introducere* și încheiată de un *Epilog* (*Interferențe lingvistice europene în primul mileniu al erei creștine*), bibliografie, rezumat și ilustrații. Partea I-a conține trei capitole (*Între antichitatea târzie și evul mediu. Repere pentru o istorie a spiritualității în Transilvania; Arheologie funerară și etnografie. Obiceiuri funerare antice păgâne perpetuate la românii creștini și Habitat și manifestări rituale la Archiud – jud. Bistrița-Năsăud*), ce au o tematică unitară și anume spiritualitatea și habitatul transilvan în secolele ce au succedat momentului retragerii aureliene. În partea a II-a, ce cuprinde 4 capitole (*Cultura „Sfântu Gheorghe” sau orizontul „post-cerneahovian” în Transilvania?, Problema garniturilor de centură romane târzii lucrate în „stil militar”, prin prisma unei piese de la Suceag – jud. Cluj. Contribuții la cronologia epocii migrațiilor în Transilvania, Meșteșugul olăritului în Transilvania în secolul al V p. Ch. Ateliere descoperite în așezarea de la Suceag*

– jud. Cluj și Elitele barbare ale secolului V p. Ch. în Bazinul Carpatic. Interacțiune și integrare culturală între estul și vestul Europei), își concentrează atenția asupra unor probleme ridicate de cercetarea arheologică îndeosebi în ultimii ani, datorită noilor descoperiri ce au îmbogățit informațiile referitoare la secolele IV-VI.

Încă din *Introducere* (p. 7-11) autorul ne lasă să înțelegem că lucrarea de față este una absolut necesară în condițiile în care istoria Transilvaniei, așa cum dorea K. Horedt, nu a mai fost scrisă, majoritatea temelor propuse rămânând în stadiul de proiect. Prin urmare, ar trebui să receptăm lucrarea de față ca o încercare de reinterpretare a unor informații arheologice mai vechi prin prisma noilor contribuții aduse de cercetările arheologice din ultimii patruzeci de ani, ce au trecut de la apariția lucrării lui K. Horedt *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV-XII*. Autorul subliniază faptul că intenția nu este de a oferi soluții, ci de a declanșa dezbateri, a genera idei și a indica posibile direcții (p. 7). Conștient, autorul pășește pe drumul deschis de K. Horedt, realizând o variantă a secolului al XXI-lea a *Contribuțiilor*.

De la bun început se trasează direcțiile ce sunt urmărite în studiile cuprinse în lucrare precum și limitele geografice asupra cărora se stăruie. Poate, pentru un plus de precizie, ar fi fost indicat, mai ales în contextul unei imprecizii terminologice ce caracterizează istoriografia română, să se definească în termeni clari ce se înțelege prin *bazinul carpatic* (p. 8).

Cu problematica creștinismului se deschide capitolul I (p. 13-55) al părții întâi, motiv pentru o analiză critică a informațiilor cu privire la demografia și habitatul Daciei intracarpatică, făcându-se totodată și o expunere mai largă asupra situației social-religioase a provinciei Dacia la sfârșitul secolului al III-lea și începutul secolului al IV-lea. Autorul relevă precaritatea unor teze enunțate în istoriografia mai veche sau mai recentă cu privire la problematica discutată, arătând punctele slabe ale fiecăreia dintre tezele luate în discuție. În acest context ne exprimăm nedumerirea cu privire la lipsa din paleta de teze luate în discuție, a opiniilor exprimate de D. Popa și aceasta deoarece autorul citat a redactat și publicat o teză de doctorat referitoare la habitatul rural din Dacia intracarpatică¹⁵ susținută la Cluj-Napoca în anul 2000. Nu dorim să susținem că teoriile lui D. Popa sunt cele mai veridice, ci doar considerăm că în discuția referitoare la habitatul rural în perioada post-romană ele trebuie analizate, cu atât mai mult cu cât în repertoriul descoperirilor ce ar atesta existența unor așezări rurale de perioadă romană, autorul citat mai sus, ne propune 741 de puncte¹⁶. O privire critică ar fi merita, credem noi, și opiniile exprimate pe marginea demografiei Transilvaniei post-romane de P. Niedermaier,¹⁷ și aceasta cu atât mai mult cu cât opiniile legate de urbanismul (sic!)

¹⁵ D. POPA, *Viața rurală în Transilvania romană*, Sibiu, 2001; IDEM, *Villae, Vici, Pagi. Așezările rurale din Dacia intracarpatică*, Sibiu, 2002. (=Bibliotheca Septemcastrensis 2)

¹⁶ D. POPA, *Villae, Vici, Pagi*, p. 220.

¹⁷ P. NIEDERMAIER, *Die mittelalterliche Städtebau in Siebenbürgen, im Banat und im Kreischgebiet. Teil I. Die Entwicklung vom Anbeginn bis 1241*, Heidelberg, 1996, p. 15-45.

transilvan în secolele XII-XIII, exprimate de cercetătorul citat anterior, se bazează pe o scurtă retrospectivă a perioadei post-romane, retrospectivă având la bază o bibliografie învechită și deci depășită din punct de vedere al informației.

Analiza persistenței sau nu a creștinismului în Dacia după retragerea aureliană considerăm că este o problemă extrem de importantă și C. H. Opreanu nu a trecut peste ea cu lejeritatea cu care istoriografia română ne-a obișnuit până în prezent. Autorul analizează multiplele aspecte legate de descoperirile arheologice din spațiul transilvan atribuite unui mediu creștin, ajungând la concluzia, pe care o împărtășim și noi, cum că dintre dovezile clare de atestare a creștinismului în Transilvania secolelor IV-V lipsesc cele mai importante: necropolele despre care să se poată afirma cu certitudine că sunt creștine¹⁸. Autorul profită de prilej pentru a reliefa faptul că primul mormânt cu certitudine creștin descoperit în Transilvania provine din necropola de la Alba Iulia – *Izvorul Împăratului*, fiind datat în secolul al X-lea (p. 25-26). Legat de această afirmație ne exprimăm mai multe nedumeriri:

- la care dintre lucrările lui M. Blăjan se face referire în nota *Blăjan 2002, nr. 10*, deoarece prescurtarea aflată la pagina 26 nu este de găsit în *Bibliografie*?¹⁹ Totodată, în acest context, subliniem că numele lui I. Baiusz (p. 28) se scrie corect I. Bajusz, fiind vorba de o mică greșeală de tehnoredactare sau corectură.

- Credem că în legătură cu afirmația privitoare la primul mormânt creștin din Transilvania trebuie să fim mai circumspecți mai ales că sunt cunoscute destule alte descoperiri atribuite mediului creștin și care se datează mai timpuriu decât mormântul din necropola de la Alba-Iulia - *Izvorul Împăratului*. Ne gândim numai la necropolele de la Ciumbrud și Orăștie – *Dealul Pemilor X8*, dateate în secolele IX-X și atribuite unor comunități creștine, fie ele originare din sudul Dunării sau din Moravia Mare²⁰. Suntem, însă, într-un totu de acord cu faptul că generalizarea creștinismului în spațiul transilvan are loc după secolul al IX-lea, deci după încetarea orizontului cultural de tip Mediaș, când influența culturală și spirituală a slavilor, care a determinat un recul al evoluției creștinismului în spațiul transilvan și

¹⁸ Asta dacă excludem mormântul nr. 1 de la Apahida.

¹⁹ Credem noi că este vorba despre *Cronica Cercetărilor Arheologice. Campania 2001 A XXXVI-a Sesiune Națională de Rapoarte Arheologice*, Buziaș 28 mai – 1 iunie 2002, p. 33.

²⁰ A. DANKANITS, I. FERENCZI, *Săpăturile arheologice de la Ciumbrud*, în: *MCA*, 6, 1959, p. 605-615; M. RUSU, *Note asupra relațiilor culturale dintre slavi și populația romanică din Transilvania (sec. VI-X e.n.)*, în: *Apulum*, 9, 1971, p. 713-726; K. HOREDȚ, *Siebenbürgen im Frühmittelalter*, Bonn, 1986, p. 78, 80; R. R. HEITEL, *Unele considerații privind civilizația din bazinul carpatic în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al IX-lea în lumina izvoarelor arheologice*, în: *SCIVA*, 34, 1983, 2, p. 83-115; Z. K. PINTER, N. G. O. BOROFFKA, în *Transylvanica. Studia Honoraria*, Bd. 7. *Gedenkschrift für Kurt Horedt*, Rahden/Westfalia, 1999; IDEM, *Necropola de tip Ciumbrud de la Orăștie – „Dealul Pemilor, Punct X8*, în *Apulum*, XXXVIII/1, 2001, pp. 319-346; S. A. LUCA, Z. K. PINTER, *Der Böhmerberg bei Broos / Orăștie. Eine Archäologische Monographie*, Sibiu, 2001, p. 98-114; A. MADGEARU, *Românii în opera notarului anonim*, Cluj-Napoca, 2001, p. 190-192.

nu numai, s-a disipat în noul melanj cultural caracteristic secolelor X-XI numit cultura Bjelo-Brdo.

Impactul pe care l-a avut venirea avarilor și a slavilor este bine surprins de autor prin integrarea izvorului arheologic alături de cel scris în cadrul creionării unei situații istorice (p. 45). Analiza termenilor referitori la biserică – *ecclesia* și *basilica* – moșteniți în limba română, demonstrează faptul că generalizarea termenului de *basilica* a avut loc într-o etapă istorică ulterioară secolului al VII-lea. Motivația istorică este dată de întreruperea pentru mai bine de două secole a legăturilor culturale cu spațiul bizantin sau cu cel central european, întrerupere datorată invaziei avaro-slave.

C. H. Opreanu explică unele particularități ale creștinismului transilvan – legate în special de terminologie – și consideră că nu se poate vorbi mai devreme de secolul al V-lea de creștinism în Dacia. Fără a detalia, autorul deschide porțile unei ipoteze care nu este și nici nu va fi pe placul multor cercetători: apariția creștinismului instituționalizat la începutul evului mediu (p. 35-36). Ipoteza este susținută și prin analiza pertinentă referitoare la momentul pătrunderii termenului de *basilica*, în sens de biserică – locaș de cult (p. 38-39) și mai este susținută, spunem noi, și de descoperirile arheologice din Transilvania, caracteristice perioadei secolelor VII-X, în special a necropolelor birituale și de înhumăție ce nu vădesc trăsături creștine²¹.

Capitolul al II-lea (p. 56-72) se oprește asupra unui subiect pe cât de generos pe atât de inconsecvent tratat: *arheologie funerară și etnografie*. C. H. Opreanu analizează pentru început problematica așa numitelor *morminte jefuite* considerând că ea a fost tratată cu multă superficialitate. Autorul nu se declară de acord explicația jefuirii pentru mormintele unde repartizarea oaselor în groapă denotă dezvelirea totală a acesteia. Suntem de acord că acolo unde nu a fost surprinsă în mod cert groapa de braconaj, iar scheletul prezintă o oarecare „logică” a deranjamentului oaselor, trebuie să avem în vedere posibilitatea unor practici religioase, așa cum sunt cunoscute chiar în zilele noastre: deshumarea la 7 ani și reînhumarea osemintelor după ce au fost spălate. Practica reînhumării este atestată arheologic, iar autorul prezintă cazul necropolei tumulare din apropierea orașului Galați, de la confluența Siretului și Prutului cu Dunărea²² (p. 60-61). Pentru o perioadă mai târzie – sec. X – putem să afirmăm că avem situații certe care atestă existența unui ritual al reînhumării în necropola de la Orăștie – *Dealul Pemilor*

²¹ Nu este momentul unei discuții pe larg, dar a se vedea grupul Mediaș, Grupul Blandiana A, grupul Cluj. Vezi D. PROTASE, *Cimitirul slav de la Ocna Sibiului*, în *Omagiu lui P. Constantinescu-Iași*, București, 1965, p. 153-159; K. HOREDȚ, *Un cimitir din sec. IX-X e. n. La Mediaș*, în *Studia Universitatis „Babeș-Bolyai”, Series Historia*, fasc. 2, 1965; E. ZAHARIA, *Populația românească în Transilvania în secolele VII-VIII (Cimitirul nr. 2 de la Bratei)*, București, 1977; S. DUMITRAȘCU, G. TOGAN, *Cimitirul de la Boarta – Pîrîul Zăpozii-Șoivan*, în *StComB*, 18, 1974, p. 93-109.

²² N. BRUDIU, *Deux tombes tumulaires de la zone Galați*, în: *Dacia N.S.*, XXIII, 1979, p. 323-331.

X2²³, unde există două morminte răvășite în care oase al mâinilor sunt descoperite în zona picioarelor iar oasele din zona sternului lipsesc, deși inventarul caracteristic mormintelor din acest orizont al necropolelor de tip Bjelo-Brdo este prezent. Această prezență a inventarului în mormintele răvășite permite formularea ipotezei că avem de a face cu un posibil ritual de reînhumare. Legat de această discuție, credem că o ilustrare cu câteva planșe ca exemple ar fi fost mai benefică decât descrierile în care expresiile de genul *oase pachet*, *deranjate grupat*, *deranjate în dezordine*, etc. nu ne oferă niște delimitări clare între aceste tipuri de „deranjare” a scheletelor.

În vederea unor localizări cât mai exacte din punct de vedere geografic considerăm că este utilă referirea la numele actual al unităților administrativ teritoriale și de aceea ar fi mai bine ca anumite citate din lucrări mai vechi, care fac referire la unele localități, să fie însoțite de denumirile actuale sau să fie redată în grafia actuală. De exemplu se face referire la Poiana Mărului din comuna *Zernesci din Transilvania* (p. 69), care, deducem noi, este o localitate din actuala comună Zărnești, jud. Brașov. O altă imprecizie de natură geografică este dată de asocierea localităților Săcădate și *Săcelu* (!). Dacă în cazul primei ne putem gândi la localitatea Săcădate din județul Sibiu, în cazul celei de a doua suntem într-o oarecare dilemă deoarece nu știm la care dintre localitățile din Transilvania se face referire: **Săcele** din județul Brașov sau **Săcel** din județul Sibiu.

Capitolul al III-lea (p. 73-124) redactat de C. Gaiu este dedicat prezentării unor informații cu caracter inedit despre așezarea de la Archiud, jud. Bistrița-Năsăud. Informațiile puse în circuit sunt de o reală valoare, mai ales când sunt însoțite de o ilustrație bine realizată și bine aleasă. Totuși trebuie să subliniem lipsa unui plan de situație cu poziționarea punctului Archiud – *Hânsuri*, precum și a scării la care au fost realizate desenele din fig. 4, 8, 12, 15, 20-23, 25-26, 28-61 fapt ce îngreunează descifrarea unor date redată de planșele în discuție. Pe de altă parte utilizarea formulei de *locuințe feudale* (p. 73-74) pentru niște bordeie nu face decât să aducă prejudicii de imagine studiului de față. Considerăm că mai normală ar fi utilizarea terminologiei de ev mediu cu diviziunile sale, timpuriu și târziu, deoarece altfel s-ar putea înțelege că avem de a face cu descoperirea unor ansambluri de clădiri aparținând unei curți nobiliare, ceea ce nu este cazul în situl arheologic de la Archiud – *Hânsuri*.

Partea a II-a, pusă sub denumirea generică de *Interferența în cultura materială*, se deschide prin capitolul al IV-lea (125-137) ce analizează problematica legată de terminologia utilizată pentru perioada de după secolul al IV-lea și în special în ceea ce privește utilizarea conceptului de *cultură*, precum și necesitatea racordării cronologiei românești la ceea ce înseamnă o cronologie unitară europeană. Discutarea acestui concept prilejuiește o scurtă trecere în revistă a noilor luări de poziții privitoare la problematică în istoriografia mondială.

C. H. Opreanu dezvoltă în acest capitol teza mai veche a lui K. Horedt cu privire la existența culturii Sf. Gheorghe ce caracterizează estul Transilvaniei,

²³ Informație inedită.

arătând că hazardul cercetărilor arheologice a condus la susținerea teoriei diferențierii culturale între estul și vestul Transilvaniei, mai ales legat de prezența unor elemente caracteristice carpilor: ceașca fără toartă cu alveole în jurul buzei, pieptenii de os cu mâner semicircular complet boltit. Aceste artefacte au o arie geografică de răspândire ce cuprinde Transilvania în întregime și Muntenia, deci nu poate fi vorba de existența unei culturi arheologice specifice pentru estul provinciei intracarpatică. Autorul propune înlocuirea acestei denumiri cu cea de *orizont post-cerneahovian*, fapt ce ar introduce descoperirile acestui orizont într-o cronologie europeană unitară pentru secolele IV-V.

Capitolul al V-lea (p. 135-147) este dedicat unor piese speciale cum sunt garniturile de centură lucrate în „stil militar”, prilej cu care autorul ne oferă o sumă de informații inedite cu privire la așezarea de la Suceag, jud. Cluj și mai ales cu privire la un tip aparte de artefact ce sugerează existența unui orizont cronologic puțin cunoscut în Transilvania (p. 147).

Capitolul al VI-lea (p. 148-162) continuă cu prezentarea unor date inedite legate de așezarea de la Suceag și anume a atelierelor de olari descoperite aici și aparținând perioadei cuprinsă între a doua jumătate a secolului al IV-lea și jumătatea secolului al V-lea (p. 156).

Capitolul al VII-lea (p. 163-180) este dedicat elitelor barbare ale secolului al V-lea, elite ce prefigurează apariția germenilor societății medievale în bazinul carpatic într-o etapă concomitentă cu etapa apariției *regatelor barbare* în vestul Europei. Cu acest prilej autorul reia una dintre cele mai importante descoperiri arheologice pentru perioada secolului al V-lea, este vorba de mormintele princiare de la Apahida, arătând că citirea numelui de pe inelul sigilar ar trebui să fie OMAHAR(I) V(U) G, adică OMAHARI v(ir) g(loriossus) (p. 176). Totodată prezintă prin comparație inventarele mormintelor lui Omahar de la Apahida și respectiv Childeric de la Tournai, ambele reliefând o legătură puternică cu Imperiul roman de răsărit.

În *Epilogul* lucrării de față (p. 181-188) autorul ne prezintă câteva aspecte legate de unele similitudini lingvistice între nordul Italiei și Transilvania. Concluzia care ne este prezentată se referă la posibilitatea unor legături directe între cele două regiuni prin intermediul unei circulații libere a păstorilor în cursul secolelor IX-X. Deși, vidul de putere, creat de dezmembrarea kaganatului avar la sfârșitul secolului al VIII-lea, ar putea sugera o creștere a mobilității comunităților de păstori, este greu de admis că noile puteri din spațiul Dunării Mijlocii (Bulgaria, Imperiul carolingian și Moravia Mare) au permis în realitate această mobilitate, știută fiind încercarea Bulgariei de a controla zona cuprinsă între Mureșul mijlociu, Tisa și Dunăre. În contextul discuției despre păstoritul transhumant sau liber merita menționat și studiul lui L. Rásonyi²⁴, referitor la populațiile de păstori și denumirile sub care aceștia apar în documentele epocii.

²⁴ L. RÁSONYI, *Bulaqs and Oyuz in mediaeval Transylvania*, în: *AOASH*, XXXIII, 1979, 2, p. 129-151.

Lucrarea prezentată se constituie într-o piatră de temelie pentru analizele critice ce ar trebui să premerge apariția unei Istorii a Transilvaniei scrisă de pe poziții științifice, nesupuse unor interese politice sau de orice altă natură.

Ioan Marian ȚIPLIC

LISTA ABREVIERILOR BIBLIOGRAFICE

AAC	Acta Archaeologica Carpathica, Cracovia
AAASH	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AARMSI	Analele Academiei Române. Memoriile secțiunii istorice, București
AB	Analele Banatului, Timișoara
ACMIT	Anuarul Comisiunii Monumentelor Istorice, secția pentru Transilvania, Cluj
ActaAntArch	Acta Antiqua et Archaeologica, Szeged
Acta MM	Acta Moldaviae Meridionalis, Muzeul Județean Vaslui
ActaMN	Acta Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
ActaMP	Acta Mvsei Porolissensis, Zalău
ActaTS	Acta Terrae Septemcastrensis, Sibiu
Acta Valahica	Acta Valahica, Târgoviște
Actes du...	Actes du IX ^e Congrès international d'études sur le frontières romaines, Mamaia, 6-13 septembrie, 1972, București – Köln – Viena, 1974
AEMO	Archäologisch-Epigraphische Mitteilungen aus Oesterreich-Ungarn, Viena
AH	Archaeologia Historica, Brno
AHA	Acta Historia Artium, Budapesta
AICSUS	Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane, Sibiu
AIAC	Anuarul Institutului de istorie și arheologie, Cluj-Napoca
AIHA-Iași	Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie „A. D. Xenopol”, Iași
AISC	Anuarul Institutului de Studii Clasice, Cluj-Napoca
Alvta	Alvta, Sfântu Gheorghe
AM	Arheologia Moldovei, Iași
Anale UCDC	Analele Universității Creștine «Dimitrie Cantemir», Seria Istorie, București
Angustia	Angustia, Muzeul Carpaților Răsăriteni, Sf. Gheorghe
AnnuBritSchool	The Annual of the British School at Athens, Londra
Athens	
AO	Arhivele Olteniei, Craiova
AOASH	Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungariae, Budapesta
AÖG	Archiv für Österreichische Geschichte, Viena
APA	Acta Praehistorica et Archaeologica, Berlin
APH	Acta Poloniae Historica, Cracovia
AP	Archeologia Polski, Varșovia
Apvlvm	Apvlvm. Acta Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
ArchÉrt	Archaeologiai Értesítő, Budapesta
ArchIug	Archaeologia Iugoslavica, Belgrad.
ArchKözl	Archaeologiai Közlemények, Budapesta
ArchPolona	Archaeologia Polona, Warszawa
ArchRozhledy	Archeologické rozhledy, Praha

ArchSlovFontes	Archaeologia Slovaca Fontes, Bratislava
Argessis	Argessis, Complexul Muzeal Județean Argeș, Pitești
Археология	Археология, Kiyv
AȘUI	Analele Științifice ale Universității „Al.I.Cuza” Iași
AV	Archeologia Veneta
AVSL	Archiv des Vereins für Siebenbürgische Landeskunde, Sibiu
BAI	Bibliotheca Archaeologica Iassiensis, Iași
Banatica	Banatica, Reșița
BAR	British Archaeological Reports, Oxford
BAHC	Bibliotheca Archaeologica et Historica Corvinensis, Hunedoara
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research, Baghdad.
BCȘS	Buletinul Cercurilor Științifice Studențești, Universitatea «1 Decembrie 1918», Facultatea de Istorie, Alba Iulia
BerRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt am Main
BHAB	Bibliotheca Historica et Archaeologica Banatica, Timișoara
BMA	Bibliotheca Mvsei Apvlensis, Alba Iulia
BMI	Buletinul monumentelor istorice, București
BMG	Buletinul Muzeului Județean «Teohari Antonescu», Giurgiu
BMN	Bibliotheca Mvsei Napocensis, Cluj Napoca
BSNR	Buletinul Societății Numismatice Române, București
BSSRG	Buletinul Societății Regale Române de Geografie, București
BT	Bibliotheca Thracologica, București
BullCorrHellénique	Bulletin de Correspondance Hellénique, Paris
Bull IA	Bulletin of the Institute of Archaeology, University of London
CA	Cercetări Arheologice, București
CAN	Cercetări arheologice în aria nord-tracă, București, 1999
Carpica	Carpica, Bacău
CB	Caiete Banatica – seria arheologie, Reșița
CC	Codrii Cosminului, Suceava
CCA	Cronica Cercetărilor Arheologice, București
CCDJ	Cultură și civilizație la Dunărea de Jos, Călărași
ChG	Chateau Gaillard, Gent
CI	Cercetări istorice, Iași
CIL	Corpus Inscriptionum Latinarum
CIMEC	Institutul de Memorie Culturală, Ministerul Culturii și Cultelor, București
CISAE	Congrès International des Sciences Anthropologiques et Ethnologiques
CISPP	Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques
CN	Cercetări Numismatice, București
Corviniana	Corviniana. Acta Mvsei Corvinensis, Hunedoara
Crisia	Crisia, Oradea
CSIR	Corpus signorum imperii Romani
Dacia	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, București
DaciaNS	Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie,

Danubius	Nouvelle série, București
DER	Danubius, Galați
DIR	Din istoria Europei romane, Oradea
DolgCluj	Documente privind istoria României, București
DolgSzeged	Dolgozatok az Erdélyi Nemzeti Érem- és Régiségtárából, Klozsvár (Cluj).
DRH	Dolgozatok. Arbeiten des Archäologischen Instituts der Universität, Szeged.
EAZ	Documenta Romaniae Historica, București
Eirene	Ethnographische-Archäologische Zeitschrift, Berlin
EN	Eirene. Studia Graeca et Latina, Praha
Erasmus	Ephemeris Napocensis, Cluj Napoca
ERAUL	Erasmus. Revistă a Societății de Studii Istorice Erasmus, București
ErdMúz	Études et recherches archéologique de l'Université de Liège, Liège
ÉvkDebrecen	Erdélyi Múzeum, Cluj-Napoca.
ÉvkNyíregyháza	A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve, Debrecen.
ÉvkSzeged	A Nyíregyházai Jóna András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza.
ÉvkSzekszárd	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve, Szeged
FAH	A Szekszárdi Béni Balogh Ádám Múzeum Évkönyve=A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
FolArch	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest.
ForVL	Folia Archaeologica, Budapesta
Germania	Forschungen zur Volks- und Landeskunde, Sibiu
GodišnjakSarajevo	Germania. Anzeigen der Römisch–Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt
Hierasus	Godišnjak Centra za Balkanološka Ispitivanja Akademije Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
HK	Hierasus, Botoșani.
IDR	Hadtörténelmi Közlemények, Budapesta
ILS	Inscriptiones Daciae Romanae, București
IOSPE	Inscriptiones Latinae Selectae
IPEK	B. Latischew, <i>Inscriptiones antiquae orae Septentrionalis Ponti Euxini</i> , St. Petersburg / Petrograd
IPH	Jahrbuch für Prähistorische und Ethnographische Kunst, Berlin
ISM	Inventaria Praehistorica Hungariae, Budapesta
Istros	Inscriptiones Scythiae Minoris, București
Istro-Pontica	Istros. Muzeul Brăilei, Brăila
ITSR	Istro-Pontica, Tulcea
JelMagyarNemzetiMúz	Istorie și tradiție în spațiul românesc, Sibiu
JKKCEB	Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum, Budapesta
JNG	Jahrbuch der Kaiserlich Königlich Central Commission zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler, Viena
JournalHellStud	Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte
JournalFieldArch	Journal of Hellenic Studies, Londra
JSK	Journal of Field Archaeology, Boston.
KözlCluj	Jahrbuch des Siebenbürgischer Karpatenvereins, Brașov
	Közlemények az Erdélyi Nemzeti Múzeum Érem-és Régiségtárából, Cluj.

KVSL	Régisgétárából, Cluj. Korrespondenzblatt des Vereins für sibenbürgische Landeskunde, Sibiu
LNMDR	The Late Neolithic of the Middle Danube Region, Timișoara
LNTR	The Late Neolithic of the Tisza Region, Budapesta – Szolnok
Lucrări științifice	Lucrări științifice ale Institutului Pedagogic Oradea
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Wiena
Marisia	Marisia. Studii și materiale, Târgu Mureș
MatArchSlov	Materialia Archaeologica Slovaca, Nitra
MCA	Materiale și cercetări arheologice, București
Mem Antiq	Memoria Antiquitatis, Muzeul Județean de Istorie, Piatra Neamț
MFME-StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Studia Archaeologica, Szeged.
MKKZEB	Mitteilungen der Keiserlich Königlichen Zentralkommision zur Erforschung und Erhaltung der Baudenkmäler
MKÉ	Múzeumi és Könyvtári Értesítő, Budapesta
MI	Magazin istoric, București
MIA	Materialy i issledovanija po arheologii, SSSR, Moscova-Leningrad
MittArchInst	Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest.
OmCD	Omagiu lui Constantin Daicoviciu cu prilejul împlinirii a 60 de ani, București, 1960
OrăștieFD	Orăștie. Fragmentarium documentar. Orăștie (1995)
OxfordJournal Arch	Oxford Journal of Archaeology, Oxford
PA	Patrimonium Apulense, Alba Iulia.
PAS	Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin
PBF	Prähistorische brozefunde, München
Peuce	Peuce, Tulcea
PMJH	Publicațiile Muzeului Județean Hunedoara, Deva
Pontica	Pontica, Constanța
PoročiloLjubljana	Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji, Ljubljana.
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge.
Potaissa	Potaissa, Turda
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RadMV (=RadVM)	Rad Muzeja Vojvodjane, Novi Sad (titlu schimbat din 1994)
RadVM	Rad Vojvodjanskih Muzeja, Novi Sad
RégFüz	Régészeti Füzetek, Budapesta
RepArSb	Sabin Adrian Luca, Zeno Karl Pinter, Adrian Georgescu, <i>Repertoriul arheologic al județului Sibiu (situri, monumente arheologice și istorice)</i> , Sibiu, 2003 (= <i>Bibliotheca Septemcastrensis</i> , 3).
Rev Bist	Revista Bistriței, Complexul Muzeal Județean Bistrița-Năsăud, Bistrița
RI	Revista istorică, București
RIM	Revista de istorie militară, București

RIU	Die Römischen Inschriften Ungarns, Budapesta
RMMI	Revista muzeelor și monumentelor istorice, București
SAA	Studia Antiqua et Archaeologica, Iași
Sargetia	Sargetia. Acta Mvsei Devensis, Deva
SBAA	Schriften der Balkankommission. Antiquarische Abteilung, Viena
SC	Studii Clasice, București
SCA	Studii și cercetări de antropologie, București
SCIV(A)	Studii și cercetări de istorie veche (și arheologie), București
SCN	Studii și cercetări numismatice, București
SCS	Studii și cercetări științifice. Seria istorie-filozofie, Bacău
SCSS	Studii și cercetări științifice, Sibiu
SCSMI	Sesiunea de comunicări științifice a Muzeelor de Istorie, București
SDT	Siebenbürgische Deutsche Tageblatt, Sibiu
SIT	Studii de istorie a Transilvaniei. 1 (1994) Cluj; 2 (1995-1996), Cluj – Oradea
CXM	Сообщения Херсонесского Музея, Севастопол
SlavA	Slavia Antiqua, Moscova
SlovArch	Slovenská Archeológia, Bratislava
SMMIM	Studii și materiale de muzeografie și istorie militară, București
SRH	Scriptores rerum Hungaricarum, I-II, Budapesta
StComB	Studii și comunicări Brukenthal (seria arheologie-istorie), Sibiu
StComCar	Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
StCom-Sf. Gheorghe	Studii și comunicări, Sfântu Gheorghe
StComSM	Studii și Comunicări. Satu Mare, Satu Mare
StUnivBB	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Cluj Napoca
StUnivBBT	Studia Universitatis Babeș-Bolyai, Theologia graeco-catholica Varadiensis, Oradea
SV	Siebenbürgische Vierteljahrsschrift, Sibiu
ThD	Thraco-Dacica, București
Tib-StComCar	Tibiscum. Studii și Comunicări de etnografie și istorie, Caransebeș
Transilvania	Transilvania, Sibiu
Tyragetia	Tyragetia, Chișinău.
UJ	Ungarischer Jahrbuch, Budapesta
UKB	Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbüngen, Brașov – Sibiu
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
QSSK	Quellen zur Seschichte der Stadt Kronstadt, Brașov
VCRCC	The Vinča Culture, its Role and Cultural connections, Timișoara (1996)
ВДИ	Вестник древней истории, Moskva
ZbornikNM	Zbornik Narodnog Muzeja. Archeologija, Beograd.
Ziridava	Ziridava, Arad
ZfE	Zeitschrift für Ethnologie und ihre Hilfswissenschaften; Organ der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte, Braunschweig, Berlin
ZSL	Zeitschrift für Siebenbürgische Landeskunde, Heidelberg